T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (TEFSİR)
ANABİLİM DALI

126332

OSMANLI'DA DÂRU'L-KURRÂ MÜESSESESİ VE KIRAAT ÖĞRETİMİ

126332

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. Şevki SAKA

Tez Jürisi Üyeleri

Adı ve Soyadı	İmzası
Prof. Dr. Şevki SAKA	
Prof. Dr. Mevlüt GÜNGÖR	
Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ	
Prof. Dr. İdris ŞENGÜL	
Doç. Dr. Yaşar DÜZENLİ	
.....	

Tez Sınavı Tarihi 12/03/2003

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

T.C.
ANKARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TEMEL İSLÂM BİLİMLERİ (TEFSİR)
ANABİLİM DALI

OSMANLI'DA DÂRU'L-KURRÂ MÜESSESESİ VE KIRAAT ÖĞRETİMİ

T. 126332

Doktora Tezi

Yusuf ALEMDAR

Tez Danışmanı

Prof. Dr. Şevki SAKA

ANKARA - 2003

ÖNSÖZ

Kur'ân-ı Kerîm, günümüze değin yeryüzünde lafzan ve meâlen en çok okunan kitap olmasının yanısıra, hakkında ve üzerinde en fazla inceleme-araştırma yapılan kitap olma özelliğine de sahiptir.

Kur'an'ın kendisine ve konularına dair yürütülen çalışmalar üç boyutlu bir nitelik taşımaktadır: Tanıma, okuma ve anlama.

Kur'an'a ve içeriğine ilişkin bu üç araştırma faâliyeti, "Kur'an İlimleri" diye bilinen üç ayrı disiplinin kapsamı alanına girmektedir. Bunlardan; Kur'an'ın ne tür bir kitap olduğunu bilme (tanıma) Tefsîr Usûlü ve Tarihi, Kur'an'ın orijinal metnini hem sâde biçimde hem de teknik ve estetik tarzda tilâvet etme (okuma) Tecvîd ve Kıraat, Kur'an'ın manâsına vâkıf olma (anlama) ise Tefsir Bilimi'nin konusudur.

Türkiye'de gerek lisans, gerekse lisansüstü düzeyde Kur'an merkezli bu üç akademik çalışma sahası, bir anabilim çatısı altında toplanmıştır. O da 'Tefsir'dir. Biz de, "Kıraat"e odaklı doktora seviyesindeki bu tezi, o yapılanma içerisinde ele aldık ve işledik.

Kıraat İlmi'nin başta gelen amacı, mehâric-i hurûf ve tecvîd kurallarına uyarak Kur'an'ın en güzel şekilde okunmasına aracılık etmektir. Bu haliyle Kıraat, Kur'an'ın anlaşılması noktasında da vasıta rolü üstlenmiştir. Çünkü düzgün okunmayan bir metin iyi kavranamaz.

Böyle bir işleve sahip olmasına rağmen, Kıraat üzerinde hakettiği ağırlıkta durulmamış, hatta o bir ölçüde ihmâle bile uğramıştır denilebilir.

Aynı zamanda Kur'an'ın farklı sitillerde nasıl okunacağının malzemesini sağlayan ve bunun inceliklerini öğreten Kıraat, bu yönüyle bir bakıma "Kur'an lafızlarının etüdü" veya "Kur'an'ın literal-gramatik incelemesi" demektir. Böylesine önemli bir yanı da bulunan Kıraat'in Osmanlı'daki görünümünü sergilerken, buraya hangi aşamalardan geçerek geldiğine temas etmek gerekti ve biz de öyle yaptık.

"*Osmanlı'da Dâru'l-Kurrâ Müessesesi ve Kıraat Öğretimi*" adını verdiğimiz tez, bir giriş ve üç bölümden meydana gelmiştir.

Giriş kısmında; konunun önemi, amacı, kapsamı ve metodunu belirtmenin akabinde tezle ilgili birtakım kavramlara değindik. Sonunda ise çalışmalarımız esnasında sıkça başvurulan kaynaklara yer verdik.

Birinci bölümde, "kıraatlerin doğuşu ve Kıraat İlmi'nin oluşum süreci"ni ele aldık. Bu çerçevede; Kur'an'ın toplanması ve çoğaltılması, kıraatlerin zuhûru ile Kıraat İlmi'nin teşekkülü ve bu alanda yazılı döneme geçiş hakkında tarihsel bilgiler aktardık. Peşinden, zamanla oluşan kıraat türlerini işleyerek bu bölümü sona erdirdik.

İkinci bölümde, araştırmamıza adını veren iki temel ögeden biri olan "Dâru'l-Kurrâ"nın tanımını ve tanıtımını yapmaya çalıştık. Bu kapsamda dâru'l-kurrâların Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemi tarihçesine girdik. Buna bağlı olarak, bunların Osmanlı eğitim sistemindeki kuruluş, teşkilât yapısı ve işleyişini inceledik. Nihâyet bu kurumların niçin ve ne zaman kapandıklarını belirterek bu bölümü sonuçlandırdık.

Üçüncü ve son bölümü ise, tezimizin ikinci ana unsuru olan "Kıraat Öğretimi"ne ayırdık. Bu doğrultuda birtakım deyimleri açıklamanın ardından, Kıraat'in Osmanlı topraklarında başlayan serüvenini irdeledik. Buradan hareketle; Osmanlı'da kıraatlerin aldığı isim, şekil ve usûl değişikliklerini, kıraat tahsilinin -başlangıç ve bitiş aşamaları itibâriyle- nasıl yürütüldüğünü ve neticede, bu saha(nın) mezunlarının hangi iş kollarında neler yaptıklarını ortaya koyduk. Bu bölümü, Kıraat öğreniminin Cumhuriyet Türkiyesi'ndeki durumuna temas ederek noktaladık.

Sonuç kısmında bir genel değerlendirme yapma yoluna gittik. En sonunda ise bir ekler bahsi açmayı uygun bulduk. Burada, tezde işlenen bazı konulara ait tarihî belgelerin fotokopilerini ve birkaç kurumun fotoğrafını sunduk.

Bu vesileyle; şu ana kadar yetişmemizde bize emeği geçen herkese, Tez İzleme Komitesi'nde yer alan Prof. Dr. Mehmet AKKUŞ ve Prof. Dr. İdris ŞENGÜL Beylere, tez danışmanlığımı üstlenen Prof. Dr. Şevki SAKA hocama ve tezin tüm bilgisayar işlemlerini yürüten Dr. Mehmet Ali ŞİMŞEK arkadaşıma minnet ve şükranlarımı arzetmeyi onurlu bir görev bilirim.

Yusuf ALEMDAR

Ankara - 2003

KISALTMALAR

a.e.	aynı eser
a.g.e.	adı geçen eser
a.g.m.	adı geçen makale, madde
a.g.t.	adı geçen tez
a.y.	aynı yer
b.	bin, bab
bkz.	bakınız
c.	cilt
çev.	çeviren
D.İ.A.	Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
gös.yer	gösterilen yer
H.	hicrî
haz.	hazırlayan
hd. no:	hadis numarası
hk.	hakkında
Hz.	Hazret-i
İ.A.	Millî Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi
k.	kitap
krş.	karşılaştırınız
M.	milâdî
M.E.B.	Millî Eğitim Bakanlığı, Millî Eğitim Basımevi
ö.	ölümü
s.	sayfa
(S.A.V.)	Sallellahü Aleyhi Vesellem
sy.	sayı
trz.	tarihsiz
vb.	ve benzeri
vd.	ve devamı
vs.	vesaire
y.	yıl
Yay.	Yayınevi, yayınları

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ ..... **II**
KISALTMALAR ..... **IV**
İÇİNDEKİLER ..... **V**
GİRİŞ **1**
I. KONUNUN ÖNEMİ 2
II. KONUNUN AMACI 4
III. KONUNUN KAPSAMI 5
IV. İZLENECEK METOD 6
V. KAVRAMSAL ÇERÇEVE 8
VI. KAYNAK TANITIMI 9

BİRİNCİ BÖLÜM

KIRAATLERİN DOĞUŞU VE KIRAAT İLMİ'NİN OLUŞUM SÜRECİ

I- SUNUŞ 12
II. KUR'ÂN-I KERÎM 13
A- TANIM 13
B- TARİHÇE 17
1. Vahiy Dökümanlarının Mushaf Haline Getirilmesi 17
a) Hz. Muhammed Devri 17
b) Hz. Ebûbekr Devri 21
2. Mushafların Çoğaltılarak Merkez Kentlere Gönderilmesi 24
a) Hz. Osman Devri 24
b) Hz. Ebûbekr'in Mushafı ile Hz. Osman'ın Mushafları Arasındaki Benzerlik ve Ayrılıklar 26
III. KIRAATLERİN ORTAYA ÇIKIŞINI HAZIRLAYAN ETKENLER 28
A- KUR'AN'IN MÜTEVÂTİRLİĞİ GERÇEĞİ 28
B- YEDİ HARF MESELESİ 31
C- KUR'AN YAZISININ BİR'DEN FAZLA OKUYUŞA ELVERİŞLİ OLMASI DURUMU 36
D- YEDİ KIRAAT OLGUSU 38
IV. KIRAAT İLMİ'NİN DOĞUŞU 40
A- KIRAAT İLMİ'NİN TEDVÎNİ 40
B- KIRAATLERİN SAYISININ SINIRLANDIRILMASI 42
C- KIRAATLERİN KABUL VE RED ESASLARININ TAYİN EDİLMESİ 43
V. KIRAAT ÇEŞİTLERİ 44
A- SENEDLERİNE GÖRE KIRAATLER 45
B- SAHİHLİK ŞARTLARINA GÖRE KIRAATLER 46
1. Mütevâtir Kıraatler 46
2. Meşhûr Kıraatler 49

3. Şâzz Kıraatler 51
VI. DEĞERLENDİRME 54

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DA DÂRU'L-KURRÂ MÜESSESESİ

I. SUNUŞ 58
II. DÂRU'L-KURRÂ 59
A- TANIM 59
B- TARİHÇE 62
1. Başlangıçtan Osmanlı'ya Kadar 62
a) Kur'an Evleri 62
b) Mescid ve Camilerde Kur'an Dersleri 63
c) Dâru'l-Kurrâlar 65
2. Osmanlı'da Dâru'l-Kurrâ Müessesesi 69
a) Osmanlı Eğitim Sistemi (Kuruluş ve Gelişme Devirleri) 70
b) Osmanlı Medrese Düzeni (Yükselme Devri: XV-XVIII. Yüzyıllar) 72
III. OSMANLI DÂRU'L-KURRÂLARININ KURULUŞU 74
A- MEDRESE-KÜLLİYE DIŞINDA YAPILANAN DÂRU'L-KURRÂLAR 74
1. Evlerde Yapılan Kıraat Öğrenimi 74
2. Cami ve Mescidlerde Açılan Dâru'l-Kurrâlar 75
3. Tekke ve Zâviyelerde Oluşturulan Dâru'l-Kurrâlar 78
4. Türbe Kenarlarında Tesis Edilen Dâru'l-Kurrâlar 79
5. Müstakil Olarak İnşâ Edilen Dâru'l-Kurrâlar 80
B- MEDRESE-KÜLLİYE BÜNYESİNDE YER ALAN DÂRU'L-KURRÂLAR 82
1. Medrese-Külliye Müştemilâtında Bulunan Ya Da Onların Bir Parçası ..... Olarak Kurulan Dâru'l-Kurrâlar 85
2. Dâru'l-Hadislerle Ortak Mekânı Paylaşan Yahut Onlarla Aynı Yerde Olan Dâru'l-Kurrâlar 86
IV. OSMANLI DÂRU'L-KURRÂLARININ İŞLEYİŞİ 88
V. DÂRU'L-KURRÂLARIN KAPANMASI 96
VI. DEĞERLENDİRME 99

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI'DA KIRAAT ÖĞRETİMİ

I. SUNUŞ 103
II. KAVRAMLAR 105
III. KIRAAT'İN OSMANLI'YA GİRİŞİ 108
A- BURSA'DA KIRAAT ÖĞRETİMİNİN BAŞLAMASI 108
B- KIRAAT ÖĞRETİMİNİN İSTANBUL'A GEÇİŞİ 110
IV. OSMANLI DÂRU'L-KURRÂLARINDA EĞİTİM 112
A- OSMANLI DÂRU'L-KURRÂLARINDA KIRAAT ÖĞRETİMİ 113
1. Osmanlı Öncesinde Varolan Kıraat Tarîkleri 114
a) Sayıları Bakımından Kıraat Tarîkleri 114

i. Seb'a Tarîkı....114
ii. Aşere Tarîkı....115
iii. Takrîb-Tayyibe Tarîkı....115
b) Takip Edilen Kitaplar Bakımından Kıraat Tarîkleri....115
i. Teysîr Tarîkı....116
ii. Şâtıbî Tarîkı....116
2. Osmanlılarda Oluşan Kıraat Tarîkleri....117
a) İslâmbôl (İstanbul) Tarîkı....117
b) Mısır Tarîkı....118
3. Osmanlı'da Ortaya Çıkan Kıraat Meslekleri....118
a) İstanbul Tarîkı'nin Meslekleri....119
b) Mısır Tarîkı'nin Meslekleri....119
B- KIRAAT TAHSİLİ....121
1. Dâru'l-Kurrâlara Öğrenci Kabûlü....121
2. Kıraat İlmi'ni Tedrîs Usûlleri....123
a) İnfirâd (Ayrı Ayrı Okuma) Yöntemi....123
b) İndirâc (Toptan Okuma) Yöntemi....123
3. Kıraati Elde Etme Yolları....124
a) Semâ'....125
b) Kıraat....126
c) Hıfz....126
d) Kitâbet....127
e) İcâzet....127
4. Kıraat Geleneğinde İcâzetnâmelerin Yeri....130
V. DÂRU'L-KURRÂ MEZUNLARININ İSTİHDÂM ALANLARI....136
VI. ŞEYHU'L-KURRÂ VE REÎSÜ'L-KURRÂ OLMA ŞARTLARI....140
VII. CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE KIRAAT ÖĞRETİMİ VE REÎSÜ'L-KURRÂLIK....143
VIII. DEĞERLENDİRME....145
SONUÇ....149
BİBLİYOGRAFYA....156
A- ARŞİV VESİKALARI VE BELGELER....156
B- KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR....157
C- MAKALE VE MADDELER....166
EKLER....170
ÖZET....185
ABSTRACT....187

GİRİŞ

I. KONUNUN ÖNEMİ

Tezin isminden anlaşılacağı üzere, konunun başlıca dört ögesi vardır: Osmanlı (Devleti), Dârul-Kurrâ (Müessesesi), Kıraat (İlmi) ve Öğretim (faâliyeti).

Bunlardan Kıraat ana unsur, diğerleri de bununla bağlantılı tâlî hususlardır. Daha açık bir ifadeyle, tezin esasını "Kıraat" teşkil etmektedir; öteki kavramlar ise bununla irtibatlı olarak, yani bununla alâkaları ölçüsünde burada yer alacaklardır.

Ancak yine de öncelik sırasını gözetmeksizin söylemek gerekirse; tarihsel geçmişimiz ve kökümüz olarak sosyal, siyasal, ekonomik, kültürel vs. yönleriyle Osmanlı Devleti'nin; genel manada tüm zamanların ve bütün bilim, san'at ve zenaat dallarının, özel anlamda ise Din/Kur'an orijinli ilimlerin, bu arada Kıraat'in tahsil ve tedrisinin; gerek dünün, gerekse bugünün her dereceden ve her türden örgün ve yaygın eğitim kurumlarının, örneğin; medreseler ve bunların bir şûbesi konumundaki dâru'l-kurrâların ehemmiyeti açıkça ortadadır.

Medine'de Mehreme b. Nevfel'in evinden, hatta daha Mekke döneminde iken Erkam b. Ebi'l-Erkam'ın evinden başlayan, kıraat imamlarıyla kurumsallaşan ve Osmanlı'ya İmâm-ı Cezerî ile Yıldırım Bayezid zamanında giren bir gelenek olarak Hz. Peygamber'den beri, en azından fonksiyonu itibâriyle hiç kapanmamış tek müessese olma hüviyetini hâlâ sürdüren dâru'l-kurrâlar[1] ve buralarda yapılan kıraat öğretiminin incelendiği bu tez, birkaç noktadan önem taşımaktadır.

Konu; Osmanlı ile ilişkisi bakımından Tarih, eğitim-öğretimle irtibâtı açısından Eğitim Tarihi ve Din Eğitimi, Kur'an'la bağlantılı bir bilim dalının tedrîsâtı sözkonusu olduğundan Kur'an/Kıraat Tarihi ve Tefsir Usûlü, müesseselerle alâkası sebebiyle Kurumlar Tarihi ve nihâyet -detaylı olmasa bile- mimârî/estetik özellikleri nedeniyle biraz da San'at Tarihi gibi disiplinlerin ilgi alan(lar)ına girmektedir. Bu haliyle tez, çok yönlü bir görünüme sahiptir.

---

[1] Yeri geldiğinde bu tarihçeye ilişkin bilgi verilecektir.

Esâsen kıraat, Kur'ân-ı Kerîm'i usûlü gereğince tilâvet etmektir. Bu vasfıyla kıraat, aslı Arapça olan Kur'an metnini düzgün ve güzel okumaya hizmet eden bir ta'lîm eylemidir. Buna yardımcı olan kâidelerin çoğu "Tecvîd Bilgileri" adıyla tesbit ve tayin edilmiştir[2].

Öte yandan bir bilim dalı ve akademik düzeyde bir ihtisas alanı olarak Kıraat, Kur'ân-ı Kerîm'i salt tilâvet etmek değil; onu yedi, on ve on dört veche göre okumaktır.

Bu özelliğiyle kıraat, Tefsîr Usûlü literatüründe "Ulûmu'l-Kur'an" deyimi ile özdeşleşen bahislerin mühim bir halkasını oluşturmuştur. Bu yönüyle kıraat, Kur'an'ın anlamına ve yorumuna, sonuçta ahkâmına büyük ölçüde tesir etmiştir. Bu etki nedeniyledir ki; eski-yeni bazı müfessirler, eserlerinde kıraat farklılıklarından doğan değişik tefsîr ve te'villere yeri geldikçe vurgu yapmışlardır[3]. Bu sebeple Kıraat, zaman içerisinde Tefsîr'e de kaynaklık etmesi bakımından ehemmiyet arzetmektedir.

Osmanlı Eğitim Sistemi içerisinde Kıraat İlmi'nin resmî düzeyde ve örgün biçimde başlıca tahsîl yerleri dâru'l-kurrâlardır. Kuruluş ve gelişimini tamamlamış; böylece bütün birimleri mevcut olan medreselerin bünyesinde mutlaka bir dâru'l-kurrâ bulunurdu. Zira medreseler parlak dönemlerinde "branşlaşma" ilkesine göre öğretim yaptırıyorlardı. Bu eğitim mekânlarının teşkilâtlanma plânında -hepsinde gerçekleşmese dahi- üç ana kürsü yer alıyordu: Dâru'ş-Şifâ, Dâru'l-Hadîs ve Dâru'l-Kurrâ. Buna göre dâru'l-kurrâ, medrese yapılanmasında başlıbaşına bir ihtisas bölümüydü.

---

[2] Günümüze kadar süregelen geleneksel eğitimde "*Karabaş Tecvîdî*" diye bilinen bir kitapçık, ilgili kurumlarda ve özel olarak verilen Kur'an derslerinde okutulmuştur. Fakat ihtiyaca binâen bugün yurdumuz insanına bu kuralları Türkçe olarak aktaran yeni tecvîd kitapları yazılmış ve yayınlanmıştır. Bunlardan üç tanesinin ismini burada zikretmek istiyoruz: İsmail KARAÇAM, *Kur'ân-ı Kerîm'in Fazîletleri ve Okunma Kâideleri -Mufassal Tecvîd-*, İstanbul 1991; Demirhan ÜNLÜ, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tecvîdi*, Ankara, trz.; Abdurrahman ÇETİN, *Kur'an Okuma Esasları -Tecvîd-*, Bursa 1997.

[3] Kıraat farklılıklarının Kur'an Tefsîri'ne yansıması mes'elesi klâsik-çağdaş birçok bilim adamını düşündürmüş olacak ki; onlar, sözkonusu onca 'okuma'nın mânâ üzerinde oluşturduğu değişiklikleri tefsirlerinde belirtmeden edememişlerdir. Ayrıca bu mevzûda müstakil kitaplar da kaleme alınmıştır. Bunlar içerisinden, son devre ait olanlarından birkaçını buraya kaydetmek istiyoruz: Süleyman ATEŞ, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, I-XII c., yer ve trz. (Yazar bu eserinde, sûrelerin tefsirini yapıp bitirdikten sonra o sûrede geçen farklı kıraatlere ve bunların yol açtığı anlam değişikliklerine yer vermiştir.); Muhammed Ömer b. Sâlim BAZMÛL, *el-Kırâât ve Eseruhâ fi't-Tefsîr ve'l-Ahkâm*, I-II c., Riyad 1996; İsmail KARAÇAM, *Kıraat İlminin Kur'an Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi*, İstanbul 1996; Abdurrahman ÇETİN, *Kıraatların Tefsire Etkisi/Kur'ân'ın Farklı Yorumlar(-nmas)ına Tesir Eden Kıraatlar*, İstanbul 2001.

Altı asırlık Osmanlı düzenini ayakta tutan dinamiklerin başında gelen "İlmiye Teşkilâtı"nın, orta ve yüksek seviyede kurumlaşmış şekli medreselerdir. İşte çok sağlam temellere oturan; dolayısıyla köklü bir mâzisi bulunan bu müesseselerin ayrılmaz bir parçası durumundaki dâru'l-kurrâları araştırmak, hiç şüphesiz önemli olsa gerektir.

Kaldı ki dâru'l-kurrâlar, ileride görüleceği gibi medreselerden ibâret değildir. Yani dâru'l-kurrâlar, sadece medreselerin çatısı altında, onlara bağlı ve onların yönetimince idâre edilen kurumlar olmayıp; onlardan ayrı, müstakil bir biçimde ya da başka kuruluşlarla birlikte tesis edilenleri de vardır ve bu tarzdaki örnekler çoğunluktadır. Bu vaziyetleriyle dâru'l-kurrâlar, bağımsız bir müessese olarak da üzerinde çalışılmaya değer bir kurum olma vasfını hâizdir.

II. KONUNUN AMACI

Bilebildiğimiz kadarıyla Türkiye'de dâru'l-kurrâ konusunu master ve doktora tez çalışması düzeyinde ele alan -şimdilik- kimse bulunmamaktadır. Bizi böyle bir mevzûya yönelten yegâne âmilin, mesleğimiz olduğunu açık yüreklilikle söyleyebiliriz. Bir başka deyişle, işimiz yüksek tahsil seviyesinde Kur'an okumak, okutmak ve öğretmek olunca; bunun geçmişte, özellikle örgün öğretim kapsamında nerelerde ve nasıl yapıldığını öğrenme merak ve arzusu bizi bu sahaya sevketti.

Tamamen sözü edilen sâikle koyulduğumuz bu çalışmayı yapmakta, başlangıçta gayet net olarak belirlenen ve şimdilerde de korunan iki temel amaçtan bahsedilebilir:

a) Tâ nüzûlünden beri hiç kesintiye uğramaksızın devam edegelen; ilk merhalede Kur'an ta'lîminin, ikinci merhalede onun tecvîdi ve hıfzının, üçüncü merhalede ise kıraat tedrîsinin Osmanlı'da hangi metodlarla yapıldığını ortaya çıkarmak.

b) Sözkonusu "üç aşamalı Kur'an öğrenimi"ne yönelik eğitim faâliyetlerinin yürütüldüğü müesseseler olarak dâru'l-kurrâların asıl fonksiyonu, öğrencilerini "iyi Kur'an okuyucusu (kurrâ)" yapmaktan öte; "kalifiye din

görevlisi", özellikle selâtîn, vüzerâ ve merkezî câmi ve mescidlere "üstün nitelikli imam, hatip ve müezzin" olacak şekilde yetiştirmektir.

Günümüz Türkiye'sinde Kur'ân-ı Kerîm ve buna dayalı ilimlerin eğitim-öğretimiyle meşgûl olan kurumlarda -ne yazık ki- gözardı edilemeyecek derecede bir kalitesizlik ve kargaşa hüküm sürmektedir[4].

Maâlesef bugün, şu ya da bu şekilde ve sebeple yaşanan bu sorunları gidermeye katkısı olur düşüncesiyle; geçmişin dâru'l-kurrâları ile hâl-i hâzırda Kur'an tedrîsâtı yaptıran kuruluşlar arasında bir köprü kurmaya çalışmak da ikinci hedefi oluşturmaktadır. Böylece bu kurumları, çeşitli yönlerden birbirleriyle karşılaştırma imkânı doğacaktır. Yeri geldiğinde ise, elde edilen veriler uygulamada pratiğe dönüştürülecektir[5].

Bu niyetlerle dâru'l-kurrâ ve kıraat eksenli bir konu incelemeye alındı ve bu tez ortaya çıktı.

Önümüzde bu konuya dair bir örnek olmadığı veya varsa bile tarafımızdan henüz bilinmediği için, işbu çalışmanın hatâ ve noksanlardan uzak kalması tasavvur edilemez.

Bunların giderilmesi gayesini güden her tür eleştiri ve katkının herkesten beklendiğini belirtmek, izahtan vârestedir.

III. KONUNUN KAPSAMI

Tezin adını dikkate alarak söylemek gerekirse, Osmanlı, bir bütünlük içerisinde değerlendirilecektir. Yani kuruluşundan yıkılışına kadarki (1300-1920) altı yüzyılı aşkın tarih ile Balkanlar'dan Hicaz'a, Kafkaslar'dan Afrika'ya dek uzanan üç kıtaya yayılmış coğrafyayı bir sınırlamaya tabi tutmak düşünülmedi. Böylelikle konu, geniş boyutta ele alınacak ama genel hatlarıyla incelenecektir.

Bu tezi almakla şu iki temel soruya yanıt aramak amaçlanmaktadır:

a) Dinî/İslâmî nitelikli bir öğretim kurumu olan Dâru'l-Kurrâ, Osmanlı Devleti bünyesinde nasıl yapılanmış ve işletilmiştir?

---

[4] Ülkemizde İslâmî İlimler alanında görülen aksaklıklar, problemler ve çözüm yolları hk. bilgi edinmek için bkz. *Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981)*, İlâhiyat Vakfı Yay., Ankara, trz.; *Yüksek Öğretimde Din Bilimleri Sempozyumu (21-23 Ekim 1987)*, İlâhiyat Fakültesi, Samsun 1988.

[5] Bu ifadeden maksat, araştırma esnâsında sahip olunan bilgilerden, mesleğimizi icrâ ederken azamî ölçüde yararlanma fikridir.

b) Tam anlamıyla Kur'an'ı konu alan bir bilim dalı olan Kıraat İlmi'nin tedrîsâtı, Osmanlı Eğitim Sistemi içerisinde nereye oturtulmuş ve hangi usûllerle yapılmıştır?

Bu suallere cevap bulma işi gerçekleştirildiğinde, dâru'l-kurrâların ve Kıraat'in Osmanlı'daki serüveni açığa çıkarılmış olacaktır.

Ancak takdir edilir ki, hiçbir kuruluş ve ihtisas sahası köksüz değildir; bunların herbirinin geçmişte dayanakları ve uzantıları vardır. Dâru'l-kurrâlar ve Kıraat için de durum böyledir. Gâyet tabiî ve görmezlikten gelinemez bu gerçeğe uyarak, burada da konu işlenirken Osmanlı'nın evveliyâtına elbette değinilecektir. Zira dâru'l-kurrâ ve kıraat, ilk defa Osmanlı ile eğitim-bilim-kültür sahnesine çıkan ve yine onunla temâyüz eden olgular değildir. Dolayısıyla bunların Osmanlı'daki görünümlerini ortaya koymadan önce, köklerine inmeye, tarihsel arka-plânlarına işaret etmeye çalışılacaktır. Bu da bizi, başlangıçta İslâm Tarihi'nin ilk devirlerine götürecek, oradan Selçuklular'a ve Karamanlılar'a getirecek, en sonunda da Osmanlılar'da durduracaktır.

Fakat tezin Osmanlılar öncesine ait bölümü, doğal olarak bir altyapı oluşturma mahiyetinde olacak; başlıkta kendini belli eden asıl konuda ise, elden geldiğince detaya girilecektir. Böylece "Osmanlı ile kısıtlı kalma" düşüncesi, birazcık olsun geçmişe doğru ihlâl edilmiş olacaktır. Zira Osmanlı'ya kadar süren kronolojinin özetini sunmak, araştırma teknikleri bakımından başvurulması gereken bir yöntem olduğu içindir ki, bunu da olabildiğince yerine getirmeye gayret ettik.

IV. İZLENECEK METOD

Önsözde belirtildiği üzere, tez bir giriş ve üç bölüm olarak tasarlandı. Bu çerçevede dâru'l-kurrâ müessesesi ile buralarda yürütülen kıraat öğretiminin Osmanlı'daki resmi görüntülenmeye çalışıldı. Bu yapılırken iki noktada konunun biraz dışına çıkıldı. Bunlardan biri tarihçe, diğeri de kavramlar meselesidir.

Araştırmamızda, Kur'an vahyinin mushafa dönüşmesi ile kitaplaşma süreci ve Kur'an metninin telaffuzu hakkındaki ihtilaflara girmeden edemezdik. Çünkü İslâm'ın ilk devirlerindeki bu hadiseler bilinmeden kıraatlerin ortaya çıkışını anlamak mümkün gözükmemektedir.

Benzer biçimde, birtakım kavramların açıklamasını yapmadan da geçemezdik. Nitekim ele alınan konu hangi disipline aitse, onun terminolojisi kullanılmalıdır ki, asıl mevzû daha iyi anlaşılsın.

Bu itibarla konuyla direkt bağlantısı olmayan, hatta başka araştırmaların kapsamına giren tarihî bilgiler, konuyla endirekt ilişkileri dolayısıyla bu tezde gündeme geldi. Ama bunlar, ayrıntıya boğulmadan ve dönemlerindeki tartışmalara girmeksizin anahatlarıyla sunuldu.

Öte yandan kavramlar hakkında da aynı yöntem takip edildi. Yani doğrudan ya da dolaylı olarak konuyla ilgisi bulunan tabirlerin izahını yaparken fazla teferruâta dalmadan işin özü verilmekle yetinildi.

Kısaca; konuyla uzaktan-yakından alâkası olan hususlar üzerinde, onların tezle bağlantıları oranında duruldu. Zira araştırma usûlleri açısından kendimizi böyle davranma mecburiyetinde hissettik.

Ayrıca teze, genel bir 'önsöz' ve 'giriş' ile başlamanın yanısıra, her bir bölüm başlangıcında, orada işlenecek konuların özet halinde tanıtımı amacıyla birer kısa 'sunuş' yazısı yazılmıştır.

Bundan başka, yine her bir bölümün sonunda, ilgili bölüm başlığı altında verilen bilgilerin kısa değerlendirmesi yoluna gidilmiştir. Sonuçta ise, tezde işlenen tüm konuların genel bir yorumu yapılarak araştırma nihâyete erdirilmiştir.

Dipnotlarda ise, seri değil bağımsız numaralandırma sistemi benimsendi. Buna göre giriş kısmı ve öteki bölümlerin dipnotlarına kendi içlerinde müstakil numaralar verilmiştir.

Aynı şekilde dipnotlardaki kaynak gösteriminde, giriş dâhil her bölüm yine birbirinden ayrı düşünüldü. Bu itibarla, giriş veya öteki bölümlerde geçen bir eser, sonradan başka bir bölümde de gösterilmesi gerektiğinde, orada sanki ilk defa geçiyormuşcasına herhangi bir kısaltma yoluna gidilmedi. Yani önceden başka bir yerde geçmemiş gibi davranıldı ve yeni bölümdeki dipnotuna tam künyesiyle kaydedildi. Fakat her bölümün kendi içindeki tekrarlarda -tabiatıyla- uygun kısaltmalar yapıldı.

Uslûba gelince, burada da aşırılığa düşmekten çekindik. Açıkçası çok eski ve çok yeni kelimeler kullanmamayı yeğledik. Herkesin rahatlıkla anlayabileceği bir dil ve ifade tarzını benimsedik. Ancak, okuyucuyu sıkmamak ve konunun anlaşılmasını zora

sokmamak kaydıyla Kur'an, Tefsir Usûlü ve özellikle Kıraat İlmi literatürüne dair bazı terim ve deyimleri kullanmakta bir sakınca görmedik.

Bu çalışmada izlenen metod hususunda parmak basılan bu noktalar dışında söylenmesi gereken son söz de şudur: Araştırma konusunun yazılı sunumunu hazırlarken *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tez Yazım Kuralları Yönergesi* (Ankara 1998) dikkate alınmış ve orada istenen şeylere mümkün mertebe uyulmuştur. İşte bu tezin şeklî yönü böyle oluştu.

Buna rağmen, muhakkak ki tezin bütünlüğünde bilgi eksiklikleri ve teknik-metodik yanlışlıklar olacaktır. Neredeyse hiçbir araştırmacının kaçınamadığı; dolayısıyla bilimsel çalışmaların tamamına yakınının vazgeçilmezleri durumundaki bu tür maddî hatâ ve noksanların hoşgörüyle karşılanması en büyük temennimizdir.

V. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Hemen hemen bütün bilimsel çalışmaların temel dayanaklarını birtakım ıstılahlar meydana getirir ve ilgili çalışma bunlar etrafında örülür. Bu genelleme bu tez için de geçerlidir. Buna göre, bu araştırmanın üzerine bina edildiği bazı kavramlar vardır. Bunların başında, adetâ tezin omurgasını teşkil eden ve ona adını veren "*Dâru'l-Kurrâ*" ve "*Kıraat*" tabirleri gelmektedir.

Ayrıca, ikinci dereceden diyebileceğimiz birkaç kavram daha var ki, bunlar dâru'l-kurrâ ve kıraate nazaran tarihî önceliğe sahiptirler. Kıraat İlmi'nin varlık sebebi ve ana konusu olan "*Kur'an*" ile kıraatlerin doğuşuna zemin hazırlayan ve onlara bir ölçüde malzeme oluşturan "*el-Ahrufu's-Seb'a*", dâru'l-kurrâlara örneklik yapan kuruluşlar olarak "*Dâru'l-Huffâz*" ve "*Dâru'l-Kur'an*", bu kapsamda mütâlaa edile(bile)cek tabirlerdir.

Bunlardan başka, yukarıda zikredilenlere göre biraz daha tâlî seviyede kalan terimlerden bazıları da şunlardır:

Dâru'l-kurrâların örgün öğretimde bağlı bulundukları çok fonksiyonlu eğitim kurumu "*Külliye*" ile bu büyük teşkilâtın bir alt versiyonu olan "*Medrese*" ve yine bu kurumların, özellikle yaygın öğretimdeki beslenme kaynakları pozisyonundaki "*Vakıf*" müessesesi.

Nihayet, sıradan bir "*Kârî*" olmanın ötesinde, hâfız-kurrâ sınıfının başları kabul edilen ve branş-daşlarına nazaran belli bir kıdeme sahip bulunan "*Şeyhu'l-Kurrâ*" ve "*Reîsü'l-Kurrâ*" da, bu bağlamda ele alacağımız kavramlar arasındadır.

Bu ve burada bahsedilmeyen diğer ıstılahların tümü, araştırmanın ilerleyen bölümlerinde gündeme getirilerek tanımları yapılacaktır. Sözkonusu terim ve deyimlerin tariflerine şimdi girilmesi, mevzûyu dağıtacağı ve daha iyi anlaşılmasına engel olacağı endişesiyle uygun bulunmadı. Bunun yerine onları, ait oldukları konuların hemen öncesinde açıklamak tercih edildi. Dolayısıyla tezin iskeleti konumunda ve izaha muhtaç durumdaki bütün kavramlar ilgili yerlerde görülebilecektir.

VI. KAYNAK TANITIMI

Araştırmanın yapısını oluştururken ve olgunlaştırırken müracaat edilen her türden eser sayısı oldukça kabarıktır. Ancak burada, bunlar içerisinden 'tezin vazgeçilmezleri' niteliğine en fazla uyanlara işaret edilecektir.

Tez konusu Osmanlı ile bağlantılı olunca, bunun en başta gelen kaynakları hiç şüphesiz arşiv vesikaları olacaktır. Bu kapsamda *vakfiyeler*, *mahkeme sicil kayıtları* ve *tapu tahrir defterleri* çok büyük öneme sahiptirler.

Bunun bilinciyle hareket ederek biz de, tezle ilgili olarak yaptığımız araştırmalar çerçevesinde İstanbul'da bulunan *Başbakanlık Osmanlı Arşivi*, *Türk-İslâm Eserleri Müzesi Arşivi* ve *İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi* ile Ankara'daki *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi*'ne girdik ve gerekli çalışmalarda bulunduk.

Buralardan temin ettiğimiz dökümanların bir kısmını bu tezde kullandık. Nitekim bunları, ait oldukları konular içerisinde görmek, incelemek imkân dâhilindedir. Burada yer verme durumunda olmadığımız diğer bir kısım arşiv malzemesini ise, başka çalışmalarımızda değerlendirmeyi düşünüyoruz.

Bunların dışında, yine bir arşiv vesikası hüviyetinde olan şu belge bizim için oldukça mühimdir: Eğinli Eşrefzâde Muhammed Hulûsî Efendi'nin *Esâmi-i Kurrâ Defteri*. Halen Diyânet İşleri Başkanlığı Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı özel arşivinde muhafaza altında tutulan bu defter, kendisi de kurrâ sınıfından olmakla mesleğin içinden gelen adıgeçen kişinin kendi el yazısı ile Osmanlıca yazılmış ve sonunda ismi, lakabı, ünvanı ve imzası bulunan orijinal bir eserdir. Küçük çapta bir risâleyi andıran bu

defterden, Osmanlı'daki kıraat tedrîs geleneğinde var olan tarîk ve mesleklere dair malûmât ile şeyhu'l-kurrâ ve reîsü'l-kurrâ seçilme şartları öğrenilmiştir.

Kıraat İlmi'nin tarihçesine ve nazariyâtına ilişkin olarak şu kaynaklardan azamî derecede istifâde edilmiştir:

Ebûbekr Ahmed İbn-i Mücâhid (h. 245-324)'in *Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kırâât*'ı, Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed İbnü'l-Cezerî (h. 751-833)'nin *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*'ı ve Ahmed b. Muhammed el-Bennâ ed-Dimyâtî (ö. 1117/1705)'nin *İthâfu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kırââti'l-Erbaa Aşer*'i.

Birtakım kişilerin, özellikle kıraat imam, râvî ve âlimlerinin biyografileri hakkında bilgi edinmek için temel başvuru kitapları şunlar olmuştur:

Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehebî (ö. 748/1348)'nin *Mâ'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr Ale't-Tabakâti ve'l-A'sâr*'ı, İbnü'l-Cezerî'nin *Ğâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*'sı, Edirne'li Mehmed Mecdî Efendi (ö. 999/1591)'in *Hadâiku'ş-Şekâik*'i ve Nev'î-zâde Atâullah Atâî (m. 1583-1635)'nin *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti'ş-Şekâik*'i.

Osmanlı'daki örgün ve yaygın eğitim kurumlarına yönelik olarak da şu eserlere sıkça müracaat edilmiştir:

Evliyâ Çelebi b. Derviş Muhammed Zıllî (ö.m. 1684)'nin *Seyahatnâme*'si, Hâfız Hüseyin b. İsmail Ayvansarâyî (ö. 1201/1786-7)'nin *Hadîkatü'l-Cevâmi*'i, Osman (Nuri) Engin'in *Türk(iye) Maarif Tarihi*, Cahid Baltacı'nın *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri* ve M.E.B. tarafından yayımlanan *İslâm Ansiklopedisi*'ndeki "**Mescid**" maddesi.

Özellikle bu tezin ana konularından birini işleyen, henüz yeni sayılan ve bizim de bu çalışma sırasında olabildiğince yararlandığımız son bir araştırma ise, Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi'nce hazırlanan ve hâlen yayınlanmakta olan *İslâm Ansiklopedisi*'nin "**Dârülkurrâ**" maddesidir.

Elbette teze kaynaklık eden eserler bunlardan ibâret değildir. Fakat bu kadar yekûn içerisinden eleyerek öncelik verdiğimiz ve zikre değer bulduğumuz bu kaynaklarla yetinmek istiyoruz.

BİRİNCİ BÖLÜM

KIRAATLERİN DOĞUŞU VE KIRAAT İLMİ'NİN OLUŞUM SÜRECİ

KIRAATLERİN DOĞUŞU VE KIRAAT İLMİ'NİN OLUŞUM SÜRECİ

I- SUNUŞ

Kıraat'in ilgi alanı doğrudan Kur'an, dolaylı olarak da Arap Dili'dir. Gerçi yeryüzünde var olma süreci itibâriyle Arapça, Kur'an'a göre doğal bir önceliğe sahiptir. Buna rağmen Kıraat, Arapça ile değil de, bu lisanla insanlığa hitap eden Kur'an'la gündeme gelen bir olgudur. Ama bu demek değildir ki, kıraat tamamen Arapça'dan bağımsız, sadece Kur'an'a özgü bir meseledir. Aksine, temelde Arap Lügati'nin genel, Kur'an'ın da özel yapısından kaynaklanan birtakım özellikler, kıraatlerin ortaya çıkışını hazırlayan sebepler arasında önemli yer tutar. Dolayısıyla Kur'an'ın Arapça olması yanında sırf Kur'an'a has daha başka faktörler, kıraatlerin doğuşuna zemin oluşturmuş ve bu gelişme, Kur'an'la eş-zamanlı olarak meydana gelmiştir denilebilir. Buna dayanarak, Kur'an'la Kıraat İlmi'nin ortak bir tarihsel geçmişe sahip oldukları söylenebilir.

Zaten şimdiye kadar Kur'an ve Kıraat Tarihi, birbirleriyle paralellik arzeder vaziyette bugünlere gelmiş ve inceleme konusu yapılmışlardır. Dahası bundan böyle Kur'an, her nerede ve hangi vakit okunur ve okutulursa, beraberinde veya akabinde kıraatten söz edilmesi beklenir. Çünkü bundan sonrası için de Kur'an talimi ve hıfzının, Tecvîd ve Kıraat İlmi eşliğinde olmasından daha makûl bir hâl düşünülemez. Durum böyle olunca, Kıraat Tarihi'nden bahis açıldığında, işe Kur'an Tarihi'nden başlamak, akla en yatkın yöntem olsa gerektir.

Bu çerçevede şimdi; önce Kur'an'ın ilk zamanlarına gidilerek kıraatlere ortam hazırlayan nedenler belirlenmeye çalışılacak, sonra da ağırlıklı olarak Kıraat İlmi'ne ait gelişmeler inceleme konusu yapılacaktır.

O nedenle Kıraat Tarihi işlenirken; Kur'an vahyinin yazılması, okunması, ezberlenmesi, saklanması, korunması, âyet ve sûreleri sıraya dizilerek bir mushafta toplanması, kitaplaştırılan Kur'an'ın çoğaltılması, bu Kur'an nüshalarının civar memleketlere gönderilmesi, resmî mushafın dışında bazı kişilerin edindiği özel Kur'an metinlerinin yakılıp-yok edilmesi, Kur'an iletilen yerlere bunlarla birlikte o yöre halkına onu öğretmek için birer Kur'an muallimi/kâriinin görevlendirilmesi vs. olaylar, ilk dönem

İslâm Tarihi'nde Kur'an'a dair temas edilmesi gereken noktalardır. Pek tabiidir ki, bu hususlar ana mevzûya dâhil olmadığı, ancak ona temel teşkil ettiği için yüzeysel olarak ele alınacaktır. Asıl derinliğe ise kıraat konusunda inilecektir. Bu doğrultuda kıraat ihtilaflarının zuhûru, buna bağlı olarak farklı Kur'an okumalarının artması, kıraatte imamlar devrinin başlaması ve bunlar önderliğinde çeşitli kıraat ekollerinin oluşması, tedvîn dönemine girilmesi, sonuçta kıraatlerin bilimsel bir temele oturması; dolayısıyla bunların Kur'an İlimleri literatüründe yerini alması ve bunlardan her birinin, toptan veya teker teker sonrası için bir eğitim-öğretim konusu yapılması gibi meselelere bu bölümde yer verilecektir.

Sadece "Kur'an okumayı hedefleyen" yahut "Kur'an merkezli okumalar" demek olan kıraatlerin bu denli çeşitli oluşu; *"el-Ahrufu's-Seb'a"* diye bilinen ve *"Kur'an'ın yedi harf üzere indiği"*ni belirten hadis(ler) başta olmak üzere, Kur'an'ın o zamanki yazı sitili, Arap Dili bünyesinde birtakım lehçelerin bulunması vb. sebeplere dayanmaktadır.

İşte buna benzer Kur'anî, Nebevî, lügavî, tarihî-coğrafî ve ictimaî şartlar, kıraat tarihi kapsamında burada gerektiği kadarıyla incelenecektir.

II. KUR'ÂN-I KERÎM

A- TANIM

"*Kur'ân*" lafzı, birinci ve üçüncü babdan "*karee – yekruu ve yekreu*" fiilinin masdarlarından biridir: "*kırâeten, kur'en* ve *kur'ânen.*"

Kök itibâriyle 'gufrân, ruchân ve küfrân' vezninde, isim (mef'ûl) manasında mehmûz (ü'l-lâm) formunda bir masdar olan Kur'an[1]'ın başlıca iki kelime anlamından bahsedilebilir:

a) Katmak, peşisıra dizmek (zammetmek) ve bir yere yığmak, toplamak (cem' etmek);

b) Okumak (kıraat ve tilâvet etmek).

Kur'ân-ı Kerîm'e, kökeninde bu tür anlamları barındıran sözcüklerden türetilmiş bir adın verilmesi, kendinde bulunan şu özellikler dolayısıyladır:

---

[1] Kur'an'ın bir de 'fulân, ğulâm, zulâm' vezninde (hemzesiz: '*kuran*') söylenişinin olduğunu ileri sürenler olmuştur ki, bu görüş pek rağbet görmediğinden (Subhî es-SÂLİH, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut 1990, s. 18-19), biz de Kur'an'ın bu kalıbı üzerinde durmayı düşünmedik.

Kur'an yapısal olarak; sûre-hikâye, emir-nehiy, va'd-vaîd gibi şeyleri ve bütün ilimlerin[2] ürün, sonuç ve etkilerini içermekte, bunları belli bir kompozisyon ve kombinasyon içinde bir araya getirmekte ve birbirine eklemektedir. Bu durumuyla Kur'an; yazılı bir metin haline getirilmiş ve indirilişinden bugüne değin çokça ve sıkça okunagelmiş, bundan sonra da aynı çokluk ve sıklıkla kıraat ve tilâveti sürecektir.

Buna göre "*Kur'an*" sözlükte, bir varlığın ism-i mef'ûlü ('mekrû') anlamında; "belli bir sistem doğrultusunda birtakım konuları kapsayan ve geçmişte okunmuş, şimdi okunan, gelecekte de okunacak şey" demektir[3].

Vahyin başlamasıyla birlikte ortaya çıkan yeni durumda ise Kur'an kelimesi, Hz. Muhammed (S.A.V.)'e inzâl edilen son kutsal kitabın özel ismi olmuştur. Tıpkı Hz. Musa'ya indirilen Tevrat ve Hz. İsa'ya indirilen İncil gibi[4].

Kur'an'a bu isim, bizzat göndericisi ve sahibi Allah tarafından verilmiş ve bu pek çok âyette yer almıştır[5]. Ayrıca Türkçe'ye "*Mukaddes Kur'an*" diye çevrilebilecek ve batılıların "*The Holy Qur'an*" dedikleri bileşik bir ad olan "*Kur'ân-ı Kerîm*" de, yine Kur'ânî bir tabirdir[6].

Öteden beri Kur'an'ın bir hayli tanımı yapılmıştır. Öyle ki, her ilim erbâbı Kur'an'ın nasıl bir kitap olduğu mes'elesiyle karşılaştığında, ona kendince bir yaklaşımda bulunmuş; ilgililerden her biri, konuya farklı açılardan baktığı için de ortaya çok çeşitli Kur'an tarifleri çıkmıştır.

Şimdi burada konuyla alâkası gözönünde bulundurularak bir Kur'an tanımına ulaşmaya çalışılacaktır.

---

[2] Bir sonraki dipnotta zikredeceğimiz lügatlerde yer verilen bu ifadeye katılmadığımızı belirtmeliyiz. Zira - vâkıf olduğumuz kadarıyla- Kur'an'ın bütünlüğüne baktığımızda; onun, tüm bilim ve fen dallarından bahsetmediğini, zaten böyle bir misyonunun olmadığını; ancak sadece bazı ilimlerin ilgi alanına giren birtakım hususlara temas ettiğini ve bunların da birer vurgudan öteye gitmediğini görebiliriz. Kur'an'ın böylesi ilmî-fennî konulara, yalnızca yer yer işâret etmekle yetinmesinin altında yatan amacın ise, Yüce Allah'ın eşsiz kudretini ortaya koymak ve insanların bun(lar)dan ders/ibret almalarını sağlamak olduğunu söyleyebiliriz.

[3] Ebû Abdirrahman HALİL b. AHMED, *Kitâbü'l-Ayn*, Beyrut 1988, V/204-205; İsmail b. Hammâd el-CEVHERÎ, *Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, Beyrut 1990, I/65; Cemalüddin Muhammed b. Mükrim İbn MANZÛR, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut 1994, I/128-130; Muhammed Murtaza el-Hüseynî ez-ZEBÎDÎ, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Beyrut 1994, I/218 ve 221.

[4] Hüseyin b. Muhammed Rağıb el-ISBEHÂNÎ, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'an*, İstanbul 1986, s. 606-607; Mütercim Ahmed ÂSIM, *Kâmûs Tercü/-emesi*, yer yok, 1304, I/80.

"Kur'an": Peygamberimiz Hz. Muhammed'e gönderilen, semâvî kitapların gönderiliş sırasına göre dördüncü ve sonuncusu olan yüce kitaptır." (Şemseddin SÂMİ, *Kâmûs-i Türkî*, Dersaâdet 1318, II/1059.)

[5] Kur'an'da, 'Kur'an' kelimesinin geçtiği yerler hk. bkz. Muhammed Fuad ABDÜLBÂKÎ, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, , İstanbul 1987, s. 539-540.

[6] 36/*Yâ-Sîn*, 2.

Bu bağlamda *Kur'an*; "Yüce Allah tarafından[7], adına 'vahiy' denen[8] birtakım husûsî yol ve yöntemlerle[9], daha çok 'vahiy meleği' diye bilinen 'Cebrail' aracılığıyla[10] Arapça olarak[11] son peygamber[12] Hz. Muhammed (S.A.V.)'e[13] pederpey (müneccemen)[14] ve parça parça (müteferrikan)[15] indirilen, mushaflara/-da yazılan[16], İlâhî koruma altında bulunan[17], okunmasıyla ibâdet edilen[18] ve asla bir benzeri daha meydana getirilemeyecek olan[19] yüce bir kitap[20]tır.

Kur'an'ın oldukça fazla isim ve sıfatı vardır ve bunları, bu kitaba bizzat Allah vermiş olup, orada da yer yer zikretmiştir[21].

Burada bunlardan, konuyla yakın ilişkileri dolayısıyla iki tanesi üzerinde durulacaktır: Kitap ve Mushaf.

"*Kitap*" kelimesi, birinci babdan ('*ketebe – yektübü*') fiilinin masdarlarındandır: "*ketben, kitâben* ve *kitâbeten.*"

'Libâs' vezninde ve isim (mef'ûl) anlamında olan *kitap* sözcüğü, "yazılmış şey, mektûb, risâle" demektir.

Kökeninde; "dikte etmek/ettirmek, duyduğu şeyleri onun, yani başkasının adına kaydetmek, öğrendiklerini kendisi için yazmak/özel not tutmak" gibi manaları barındıran '*kitâb*' lafzı, kavram olarak; Levh-i Mahfûz'da bulunan ana levha ('ümmü'l-kitâb')nın adı olmasının yanısıra, yeryüzüne indirilen Tevrat ve İncil gibi İlâhî metinlerin, özellikle Kur'ân-ı Kerîm'in en başta gelen isimlerinden biridir. O bakımdan "*el-Kitâb*" tabiri

---

[7] 39/*Zümer*, 1.
[8] Vahy'in niteliği ve geliş yolları hk. bkz. Bedruddîn Muhammed Abdullah ez-ZERKEŞÎ, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Beyrut 1994, I/320-325.
[9] 42/*Şûrâ*, 51.
[10] 26/*Şuarâ*, 193.
[11] 12/*Yûsuf*, 2.
[12] 33/*Ahzâb*, 40.
[13] 25/*Furkân*, 1.
[14] Âyet ve sûrelerin, o devrin ve insanların ihtiyaçlarına göre indiği hk. bilgi için bkz. Celâlüddin Abdurrahman es-SUYÛTÎ, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut 1993, I/137-138; Kur'an'ın nüzûl sürecinin ise 22 yılı aşkın bir vakte yayıldığı hk. da bkz. Ebû Abdillah ez-ZENCÂNÎ, *Târîhu'l-Kur'an*, Beyrut 1969,s. 33.
[15] 17/*İsrâ*, 106.
[16] Muhammed Abdülazîm ez-ZERKÂNÎ, *Menâhilü'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'an*,Beyrut 1988, I/246 vd.; ayrıca bu konuda ileride bilgi verilecektir.
[17] 15/*Hıcr*, 9.
[18] 73/*Müzzemmil*, 20.
[19] 17/*İsrâ*, 88.
[20] 56/*Vâkıa*, 77.
[21] Kur'an'ın isim ve sıfatlarından bazıları için bkz. Mennâu'l-KATTÂN, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut 1993, s. 21-23.

kullanıldığında, "İlâhî vesîkalar kolleksiyonu" akla gelmektedir. Bir başka ifâdeyle; her semâvî dinin kitabı, o dinin, peygamberi tarafından tebliğ edilen kuralların yer aldığı 'kutsal mecmua'dır. Buna göre son din (el-İslâm) mensubu olan müslümanların kitabı (el-Kitâb) da Kur'ân-ı Kerîm'dir[22].

İlâhî menşe'li kutsal metinlerin, bu arada Kur'an'ın, 'kitap' diye isimlendirilmesi, onların kayıt altına alınması sebebiyledir. Yani onlar, insanların okuyabileceği şekilde satırlara dökülmüş vaziyette düzenlenmiştir. Bu nedenle onlar, kitap adını almış ve hepsine birden çoğul olarak 'mukaddes kitaplar=el-kütübü'l-mukaddese' denilmiştir[23] ki; Kur'an'da buna benzer biçimde, "doğru/sağlam hükümler içeren kitaplar=kütübün kayyime" deyimi geçmektedir[24].

"*Mushaf*" ise; '*sahîfe* (çoğ. *suhuf* ve *sahâif*)' kelimesinden türetilmiş bir (mim'li) masdar ve isimdir ki, üç değişik kalıbı vardır: "*meshaf, mishaf* ve *mushaf* (çoğ. *mesâhif*)."

Lügat manası; "kitapçık, büroşür, sayfalardan oluşan kolleksiyon; dolayısıyla konusu belirlenmiş, başlığı atılmış ve iki dış kapak arasına konulmuş kitap" olan "*Mushaf*" terimi, gelenekte Kur'an-ı Kerîm karşılığı olarak kullanılmaktadır[25].

Mushaf lafzının 'Kur'an' anlamında kavramlaşması iki gerekçeye dayandırılmaktadır:

a) İnzâl sürecinde, aşama aşama birtakım yazı malzemeleri kullanılarak Kur'an'ın kayda geçirilmesi ki, bu devrede irili-ufaklı her bir Kur'an bölümü, mushaf olarak kabul ediliyordu.

b) Resûlüllah'ın vefatını müteâkip, Kur'an'ın tüm evrâkının bir araya getirilerek daha düzenli bir tarzda tek malzemeye ('papirüs'lere) yazılması ve oluşturulan bu yeni Kur'an nüshasına ('suhuf'a), iki kapak ('deffeteyn') arasına yerleştirilerek kitap hüviyeti kazandırılması. İşte bu bütünlük içerisindeki Kur'an, sonraları hep mushaf diye anılır oldu[26].

---

[22] "Müslümanlar beyninde kitap denilince ancak Kur'an anlaşılır" (Muhammed Hamdi YAZIR, *Hak Dini Kur'an Dili*, İstanbul 1935, I/162).

[23] Edward William LANE, *An Arabic-English Lexicon*, Beyrut 1980, VII/2589-2591; ayrıca "kitap" kelimesinin diğer anlamları ve başka kullanımları için yine burada *gös. yer*e bakılabilir.

[24] 98/*Beyyine*, 3.

[25] "Kur'an'ın eşanlamlısı Mushaf-ı Şerîf'tir (Ş. SAMİ, *K. Türkî*, II/1059).

[26] E.W. LANE, *Lexcion*, IV/1654-1655; ayrıca "*s-h-f*" kökünün diğer türevleri ve anlamları için yine *aynı yer*e bakılabilir.

B- TARİHÇE

Burada sunacağımız tarihçe; Kur'an'ın, nüzûlünden başlayarak bugüne değin geçirdiği tüm safahâtı değil, sırf onun cem'i, tertibi, teksiri ve irsâline ilişkin merhaleleri ihtivâ eden; yani "Asr-ı Saâdet" diye nitelenen Hz. Muhammed'in hayatının peygamberlik dönemini kapsayan dönem ile "Hulefâ-i Râşidîn" devri olarak bilinen dönemin üçüncü halife Hz. Osman'ın hilâfetinin altı yıllık ilk yarısını içeren zamandır.

1. Vahiy Dökümanlarının Mushaf Haline Getirilmesi

Kur'an'ın âyet ve sûrelerinin derlenip-toplanması, bir defada olup biten bir hâdise değildir. Bilakis onun cem'i üç aşamada tamamlanmıştır. Bunlardan birincisi Allah Resûlü (S.A.V.) henüz yaşıyor iken (m.610-632) ve O'nun huzûrunda, ikincisi Hz. Ebûbekr'in halifeliği sırasında (m.632-634), üçüncüsü ise Hz. Osman'ın hilâfeti esnâsında (m.644-656) gerçekleşmiştir[27].

Haber değeri taşıyan bu bilgide olduğu gibi, İslâm'ın ilk dönemlerinde vahiy dökümanları üzerinde yapılan üç işlem, çoğu kez birlikte anılır ve "*Kur'an'ın Cem'i*" başlığı altında anlatılır olmuştur. Oysa ki bunlar, farklı şeylerdir ve hepsinin ayrı ayrı ele alınma zarûreti vardır[28].

a) Hz. Muhammed Devri

Burada kastedilen zaman dilimi, Hz. Muhammed (S.A.V.)'in hayatı (m.571-632)na bağlı olan değil, Kur'an'ın in(diril)işini esas alan (m.610-632) süreçtir. Bu da yirmi yılı aşkın bir süreye tekâbül etmektedir[29].

Bu tarih aralığında Kur'an'ın cem'i kapsamında bizzat Hz. Muhammed tarafından devreye sokulan ve O'nun denetim ve gözetimi altında yürütülen Kur'an'ı koruma tedbirlerinin başlıcaları şunlardır:

---

[27] Ebû Abdillah Muhammed el-Hâkim en-NİSABURÎ, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn*, Beyrut 1990, II/249.
[28] Adnan Muhammed ZERZÛR, *Ulûmu'l-Kur'an/Medhal ilâ Tefsîri'l-Kur'an ve Beyâni İ'câzihî*, Beyrut 1991, s. 82.
[29] Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail el-BUHÂRÎ, *Sahîhu'l-Buhârî*, yer yok, 1991, V/168, 64. k./86. b., hd. no: 4466 ve VI/118, 66. k./1. b., hd. no: 4978-4979; ZERKEŞÎ, *Burhân*, I/325.

a) Allah Resûlü (S.A.V.), bir dizi yol ve yöntemlerle[30] kendisine iletilen Kur'an âyetlerini, vahiy biter bitmez, o an orada hazır bulunan ve vahiy sırasındaki birtakım haller[31]e tanık olan kişilere derhal bildirirdi[32].

b) Kendisine vahiy bildirme işi bittiğinde Hz. Peygamber etrafındakilere; - "*bana şöyle şöyle vahyolundu*" buyurarak onları, aldığı vahiyden haberdâr etmekle kalmıyor, yanından eksik etmediği vahiy katipleri[33]ni çağırarak gelen âyetleri, hiç vakit kaybetmeksizin çeşitli malzemeler üzerine yazdırıyordu[34]. Bunun uygulaması ise genellikle şu şekilde yapılırdı:

Hz. Muhammed'e bir şey nâzil olduğunda bazı vahiy katiplerini davet eder ve onlara şöyle derdi: – *"Bu âyetleri, içerisinde şunlar şunlar bulunan sûreye yerleştirin![35]"* Yahut kendisine bir âyet geldiğinde O; – *"bu âyeti, orada şuna benzer şeyler anlatılan sûreye koyun![36]"* talimâtını verirdi.

---

[30] Vahyin geliş yolları Kur'an'da üç tane olarak zikredilmiş (42/*Şûrâ*, 51) ve bunun Resûlüllah'ın şahsında nasıl tahakkuk ettiğine dair birtakım örnekler bazı hadislerde verilmiştir (BUHÂRÎ, *Sahîh*, VI/118, 66. k./1.b., hd. no: 4978-4985).
Ancak Kur'an İlimleriyle meşgul olan ulemâ bunları daha da artırmış ve aralarında müzâkere ve münâkaşa mevzûu haline getirmiştir. Meselâ bkz. SUYÛTÎ, *İtkân*, I/141-144; KATTÂN, *Mebâhis*, s. 37-40.

[31] Vahiy anında Resûlüllah'ta gözlenen değişiklikler hk. bkz. İsmail CERRAHOĞLU, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1985, s. 50.

[32] Ali b. Hüsâmüddin b. Abdilmelik el-HİNDÎ, *Müntehab Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, Beyrut 1990, I/614-615.

[33] Zeyd b. Sâbit'in; "biz Nebî (S.A.V.)'nin yanında (huzûrunda ve O'nun gözetiminde) ruk'adan mamul şeyler üzerine Kur'an'ı te'lif ediyorduk" (Ebû İsâ Muhammed b. Sevre et-TİRMİZÎ, *el-Câmiu's-Sahîh Sünenü't-Tirmizî*, Beyrut 1987, V/690, 50. k./75. b., hd. no: 3954) ifadesine nazaran, Kur'an yazıcılarının birden çok kişiden oluştuğu muhakkaktır. Yani bunlar bir ekipti. Bu kadronun adedi ve kimleri barındırdığı net değildir. Bunların sayısı kırkın üzerine çıkarılmaktadır ki, bu, şu anlamda doğru olabilir: Evet kırkı aşkın kişi vahyin bazı kısımlarını, şu veya bu şekilde kaydetmiştir. Bunlar bu işi gönüllü olarak ve belki de kendileri için yapmışlardır. Bu yüzden rakam kabarıklaşmıştır. Ama öte yandan "Resûlüllah'ın katibi", yani O'nun adına bu işi hem de devamlı sûrette, âdetâ O'nun yanından ayrılmamacasına ve bir görev bilinciyle, bugünkü modern tabirle bir nevi O'nun "özel kalem"liğini yaparak ön-plâna çıkan; dolayısıyla bu yönleriyle şöhret bulan sahabiler vardı ki, onların isimleri şöyledir: Zeyd b. Sâbit, Übeyy b. Ka'b, Abdullah b. Sa'd b. Ebi's-Serh, Ebûbekr, Ömer b. el-Hattâb, Osman b. Affân, Ali b. Ebî Tâlib, Zübeyr b. el-Avvâm, Saîd b. el-Âs'ın iki çocuğu Hâlid ve Eban, Hanzala b. er-Rebî' el-Esedî, Muaykıb b. Ebî Fâtıma, Abdullah b. el-Erkâm ez-Zührî, Şurahbil b. Hasene ve Abdullah b. Ravâha. (İbn Hacer el-ASKALÂNÎ, *Fethu'l- Bârî bi-Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî*, Beyrut 1996, X/26-27; Bedruddîn Ahmed el-AYNÎ, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, yer ve trz., XX/19-20.)

[34] Vahyin geçirildiği yazı malzemeleri olarak o zamanın şartlarında şunlar sözkonusu edilmektedir: Asîb (hurma ağacının "urcûn" denilen salkımının dip kısmında iki el ayası büyüklüğündeki düz-yassı yeri), lihâf (ince-yayvan beyaz taşlar), ruk'a veya kıt'u'l-edîm (işlenmiş deri parçası), ektâf (düz-geniş kürek kemikleri) ve ektâb (pürüzleri giderilmiş tahta kalıpları). (SUYÛTÎ, *İtkân*, I/185-186.)

[35] TİRMİZÎ, *Sünen*, V/254, 48. k./10. b., hd. no: 3086.

[36] Ebû DÂVÛD Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd*, Beyrut 1988, I/268-269, 2. k./125. b., hd. no: 186.

Bu sûretle inen her âyetin yerinin Hz. Peygamber tarafından özellikle belirtilmesi gösteriyor ki, "âyetlerin tanzimi" hususu tamamen "tevkifî"dir. Bir başka ifadeyle; Kur'an'ın yazılım düzeninde mühim bir hâdise olan "âyetlerin tertibi" görevini Hz. Muhammed bizzat üzerine almış ve bunu, vahiy çerçevesinde yerine getirmiştir[37].

c) Kendi sözlerinden bile sakındırdığı her âyet ve sûreyi gâyet ciddi kontrollerle kayıt altına aldıran Hz. Muhammed, değişik ve dağınık evrâkta bulunan[38] bu vahiy dökümanlarını evinde saklama yoluna gitmişti. Böylelikle evinin bir köşesini ya da hücrelerinden birini, bir tür arşive dönüştüren Allah'ın Elçisi, Kur'an'ın orijinal bir nüshasını orada koruma ve kollama altında tutuyordu[39].

d) Hz. Muhammed, değişik aralıklarla inen Kur'an âyetlerini evde, mescidde ve sair yerlerde devamlı ve gizli-açık okuma[40]nın yanısıra; özellikle kıldığı ve kıldırdığı namazlarda tilâvet eder, bu arada onları, imamı bulunduğu cemaatine de dinletmiş olurdu[41].

O, bununla da yetinmez; Ashâb-ı Kirâm'a Kur'an okumayı, okutmayı öğütler ve bunu muhtelif hadisleriyle teşvik ederdi. Meselâ; "*sizin en hayırlınız, Kur'an'ı öğrenen ve öğreteninizdir*[42]" sözü, bunlardan yalnızca biridir.

e) Allah Resûlü, kendisine gelen ve belli miktara ulaşan Kur'an bölümlerini her senenin Ramazan ayında Cebrail'e "arz" ederdi. Sahabeden bazılarının da şahit olduğu bu karşılıklı dinleşme vesilesiyle, o zamana kadar biriken vahiyleri sıraya koyma ve kontrol etme fırsatı elde edilmiş olurdu ki, bu "mukâbele", Hz. Muhammed'in irtihâli öncesine rastlayan Ramazan'da iki defa vukû bulmuştu[43].

---

[37] ZERKEŞÎ, *Burhan*, I/353; SUYÛTÎ, *İtkân*, I/189 vd.; KATTÂN, *Mebâhis*, s. 139-141.

[38] ve baştan sona bütünüyle yazma işlemi Peygamber'in sağlığında tamamlanan, ama sadece -ciltlenmiş mushaf manasında- kitaplaştırılamayan (ZERZÛR, *U. Kur'an*, s. 82.)

[39] SÂLİH, *Mebâhis*, s. 73-74.
"Bütün âyetler Huzûr-u Peygamberî'de yazılır; yazılanlar Hâne-i Saâdet'e konurdu, bir sûretini de vahiy kâtipleri kendileri için yazarlardı. Âyât-ı Celîle'nin bir taraftan vahiy kâtiplerinin kendileri için yazmaları, diğer taraftan yazılan âyetlerin Hâne-i Saâdet'te bulunması, âyetlerin hıfzı ve zapt olunması hususunda pek ziyâde medarı oluyordu." (İsmail Hakkı İZMİRLİ, *Tarih-i Kur'an*, İstanbul 1956, s. 9.)

[40] Resûlüllah'ın Kur'an okuyuşunun nasıl olduğu hk. fikir edinmek için bkz. BUHÂRÎ, *Sahîh*, VI/136-137, 66. k./28. b., hd. no: 5043-5046; TİRMİZÎ, *Sünen*, V/167-168, 46. k./23. b., hd. no: 2923-2924.
Ayrıca bu konuya özgü bir araştırma için de bkz. Abdurrahman ÇETİN, **"Peygamberimizin Tilâveti"**, *Nesil Dergisi*, İstanbul 1979-1980, y. 4, sy. 39-40-41, s. 26-28.

[41] Resûlüllah'ın namazlardaki kıraati hk. bilgi için bkz. TİRMİZÎ, *Sünen*, V/170-177, 47. k./1-10. b., hd. no: 2927-2942.

[42] BUHÂRÎ, *Sahîh*, VI/131-132, 66. k./21. b., hd. no: 5027-5028.

[43] Her yılın Ramazan ayının gecelerinde Cibrîl ile Resûlüllah buluşur; Kur'an'ın o zamana kadar inen kısımlarını birbirlerine okur, dinletirlerdi. Bu arz, Nebî'nin vefatı öncesine denk gelen Ramazan'da iki

O, bu örneklikle de kalmaz; ashabına Kur'an'ı ezberlemeleri yönünde müjdeli tavsiyelerde bulunurdu. Bu konudaki hadislerinden biri şöyledir: "*Kim Kur'an'ı okur ve ezberlerse, Allah onu kesinlikle cennetine koyar ve ailesinden, cehennemi hak etmiş bulunan on kişiye de şefaat etme imkanı verir*[44]."

f) Vahyin gelmeye başlaması üzerinden çok geçmeden Hz. Muhammed Kur'an'ı öğretme faaliyetine de girişmişti. Öyle ki, O'nun öncülüğünde kurulan iki eğitim merkezi, bu alanda sonraki Kur'an öğretim müesseselerine örnek olmuştur: Mekke'de Dâru'l-Erkâm ve Medîne'de Suffe[45].

g) Bir yandan Kur'an'ın aslının muhafazası noktasında böylesi önlemlere başvuran Hz. Muhammed, öte yandan Kur'an'ın yaygınlaştırılması, herkese ulaşması ve onu olabildiğince çok insanın okuması ve ezberlemesini sağlamak için de Kur'an'ın istinsâhına izin vermiş, hatta bunu özendirmiştir. Buna dayanarak birçok kişi "özel Kur'an nüshası" edinmişti ki, genelde bunlar, O'na vahiy kâtipliği yapanlar arasında yer alıyordu[46].

Özetle; "Resûlüllah'ın Kur'an'ı Cem'i"nden şu üç hareketin beraberce ve tümden yapıldığını anlamak lazım gelir: Vahyedilen âyet ve sûreleri zihne yerleştirme (hıfz), yazıya geçirme (kitâbet) ve bir yerde saklama (muhâfaza). Bilhassa bu son eylem; yani güncel söylemle "vahiy tutanaklarının arşivlenmesi" hadisesi, Kur'an'ın koruma ve kollama altına alınması yönünde çok önemli ve anlamlı olsa gerektir. Zira bir ölçüde Kur'an, bu sayede tahrif ve tağyire uğramaksızın bu günlere ulaşmıştır denilebilir.

---

kez gerçekleşti ('arza-i ahîra') ki, Peygamber bu Ramazan'da -öncekilerde olduğu gibi- on gün değil yirmi gün Mescid'de i'tikâfa girmiştir. (BUHÂRÎ, *Sahîh*, VI/123-124, 66. k./7. b., hd. no: 4997-4998.)

[44] Ebû Abdillah Muhammed b. Yezîd İbn MÂCE, *Sünenü İbn-i Mâce*, Kahire 1994, I/78, 16. b., hd. no: 216.

[45] İleride "Kur'an Okulları" veya "İslâm Eğitim Kurumları" konusu işlenirken Erkam b. Ebi'l-Erkam'ın Evi ile Suffe'den bahsedilecektir.

[46] Allah Resûlü hayattayken Kur'an'ı cem' edenler veya kendilerine husûsî mushaf edinenler hk. muhtelif isimler ortaya atılmıştır. Bu istikâmetteki rivâyetlerde adlarından sıkça söz ettirenler şunlar olmuştur: Übeyy b. Ka'b, Muaz b. Cebel, Zeyd b. Sâbit, Ebu'd-Derdâ, Ebû Zeyd (BUHÂRÎ, *Sahîh*, IV/276, 63. k./17. b., hd. no: 3810 ve VI/125, 66. k./8. b., hd. no: 5003-5004), Ali b. Ebî Talib ve Abdullah İbn-i Mes'ûd (ki, bu son ikisi ile Übeyy'in mushafları meşhurdur). Bu kişilere atfedilen mushaflardaki sûre dizilimleri için bkz. ZENCÂNÎ, *T. Kur'an*, s. 69-75.
Theodor NÖLDEKE, "Kur'an'ı cem' edenler"i, "Kur'an'ı ilk derleyenler"; "Kur'an'ı ezberleyen kurrâ"yı da "Kur'an'ı hafızalarında saklayanlar" şeklinde ikili bir ayrıma gitmiştir [*Kur'an Tarihi* (çev. Muammer SENCER), İstanbul 1970, s. 8] ki, bu çok doğru ve yerinde bir tefriktir. Zira bu ikisi ayrı ayrı şeyler olmasına rağmen hep birbiriyle karıştırılmakta ve tek bir başlık altında ("Câmiu'l-Kur'an") incelenmektedir.

b) Hz. Ebûbekr Devri

Başta halifeler olmak üzere, Resûlüllah'ın takipçileri de Kur'an'a karşı aşırı hassâsiyet göstermişler ve ona bir zarar-ziyan dokunmaması için ellerinden geleni yapmaktan geri durmamışlardır.

Hz. Ebûbekr (ö.13/634) müslümanların idâresini üstlendiği zaman gelişen olaylar onu, "Kur'an'ı tekrar ele alma" mecbûriyetiyle karşı karşıya getirmiştir. Bu doğrultuda "Ebûbekr Devri'nde Kur'an'ın Cem'i" denildiğinde bundan, "Kur'an'ın yeniden ve tek bir malzeme üzerine yazılması ve bunun mushafa/kitaba dönüştürülmesi" kastedilmektedir ki, bu iş, ilk halife dönemi (11/632-13/634)nde bitirilmiştir[47].

Bu devirde Kur'an hakkındaki gelişmeler özetle şöyle cereyan etmiştir:

Hz. Muhammed'in vefatının ardından peygamberliğini ilân eden Müseylimetü'l-Kezzâb (ö.h.12) ve onun kavmi olan Yemâme halkı ile yapılan ve İslâm Tarihi'nde "dinden dönenlerle girişilen mücadeleler"in önemli bir halkasını oluşturan Ridde Harbi (h.11-12), sonuçları itibâriyle müslümanlar açısından çok dramatik olmuştur. Sahte peygamber Müseylime'nin önderliğindeki Ehl-i Ridde ile Yemâme'de yapılan savaşta, Muhâcir ve Ensar'dan teşkil edilen muazzam İslâm Ordusu büyük bir hezimete uğradı ve çok zâyiât verdi[48].

Savaş bitip ortalık sükûnete kavuşunca Hz. Ömer (ö.h.23), "Yemâme'de çok sayıda Kur'an hafızı şehid oldu; bu sebeple Kur'an'ın yok olmasından endişe ediyorum" gerekçesiyle Halife Ebûbekr'e müracaatta bulunur ve ona der ki; "mü'minlerin emiri sıfatıyla vahiy evrâkını cem' ve tertip ettirsen nasıl olur?!" O, önce tereddüt eder; ama Ömer'in bu yöndeki ısrarlı taleplerine daha fazla dayanamayarak "olur" cevabını verir. Bu işi yapabilecek kişi olarak da, vahiy katiplerinin önde gelenlerinden Zeyd b. Sâbit (ö.h.45) üzerinde anlaşırlar ve kararlarını ona bildirmenin ötesinde, bunu yapma görevini de kendisine teklif ederler. Zeyd, öneriyi önce kabul etmeye yanaşmaz; fakat Halife'nin ikna çabaları, onun da gönlünü bu işe ısındırır ve o, bu vazifeyi üstlenir. Derken Zeyd, vahiy kayıtlarını halkın ezberinden ve yazılı malzemelerden toplamaya başlar. Ama asıl menba'

---

[47] ZERZÛR, *U. Kur'an*, s. 81.

[48] Hz. Ebûbekr döneminin en mühim hadiseleri arasında yer almakla Hicret'in on birinci yılı olayları içerisinde sayılan ve Ridde Ehli'ne karşı sürdürülen savaşlar çerçevesinde kat edilen Yemâme etabının uzunca denilebilecek hikâyesinin ayrıntıları için bkz. Ebû Cafer Muhammed İbn-i Cerîr et-TABERÎ, *Târîhu'r-Rusul ve'l-Mülûk/Târihu't-Taberî*, Kahire 1987, III/281-301; Izzüddîn Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdilvâhid eş-Şeybânî İbnü'l-ESÎR, *el-Kâmil fî't-Târîh*, Beyrut 1979, II/360-367.

bizzat Hz. Peygamber'in evidir. Bu itibarla Zeyd, Kur'an'ın tamamına yakınını oradan temin eder[49].

Yoğun bir çalışmanın ardından derlenen Kur'an sûrelerinin hepsi bir yerde[50] toplanır, bir sıraya dizilir[51] ve onlardan yeni bir nüsha meydana getirilir. Tek bir yazı malzemesi[52]ne kaydedilerek istinsah edilen bu yeni Kur'an metni, iki kapak arasına[53] yerleştirilerek ve adına "*Mushaf*" denilerek[54] Ebûbekr'e teslim edilir[55].

Anahatlarıyla sunulan bu olayın gelişim seyri kısaca bundan ibârettir. O tarihe ilişkin burada zikredilen-edilmeyen kaynaklarda da bu hadise, hemen hemen aynı minvâl üzere anlatılmaktadır. Buradan hareketle, "Hz. Ebûbekr Devrinde Kur'an'ın Cem'i ve Tertibi"ne yönelik yapılan tüm işlemleri maddeler halinde şöylece sıralamak mümkündür:

---

[49] "Halife Ebûbekr Kur'an'ı yeni baştan yazmayı (istinsahı) emretti. Vahiy evrâkı Allah Resûlü'nün evinde ayrı ayrı mekanlarda ve dağınık vaziyette bulunuyordu. Hal böyle iken bu görevi üstlenenlerden biri (veya birileri) onları topladı ve ondan hiçbir şey kaybolmasın, en ufak bir eksiklik meydana gelmesin diye de onları bir iple bağladı (günümüz ifadesiyle 'ciltledi' demek daha doğru olur)." (ZERKEŞÎ, *Burhan*, I/332; SUYÛTÎ, İtkân, I/185; SALİH, *Mebâhis*, s. 74.)
Yine Buhârî'nin rivâyetine göre; "Nebî (S.A.V.) mushafı andıran yazılı bir kolleksiyon (mecmua) bırakmıştı." (BUHÂRÎ, *Sahîh*, VI/129, 66. k./16. b., hd. no: 5019.) Bu haber te'kîd ifâde eden bir anlatım tarzıyla *Sahîh*'te yer alıyor ki, sadece bu cümle dahi Hz. Muhammed'in bir "Kur'an arşivi", bir "vahiy dökümantasyon ünitesi" hazırladığına en büyük kanıttır.

[50] "Hz. Muhammed (S.A.V.)'in vefat ettiği sene, kâtiplerin kaydettiği tüm vahiyler Peygamber'in hanımı ve ilk halife Ebû Bekr'in kızı Âişe'nin evinde toplanarak muhafaza edildi." [İsmail Râci el-FÂRÛKÎ - Luis Lâmia el-FÂRÛKÎ, *İslâm Kültür Atlası* (çev. Mustafa Okan KİBAROĞLU - Zerrin KİBAROĞLU), İstanbul 1999, s. 117.]

[51] "Kur'an'ın sûreleri Nebî (S.A.V.) devrinde tertip edilmemişti (SUYÛTÎ, *İtkan*, I/181). Bu nedenle "âyetlerin tertibinin 'tevkîfî' olduğunda şüphe yoktur" (*a.e.*, I/189). "Ama sûrelerin tertibine gelince, onların da tevkifî olduğunu söyleyenler var ise de, ulemânın çoğunluğuna göre, sûrelerin Kur'an'daki yerlerinin belirlenmesi ve dizilmesi sahabenin görüşüne dayanmaktadır; yani 'ictihadî'dir" ki, biz de bu kanaati paylaşıyoruz. (Bu konuda Kur'an bilginlerinin bakış açıları ve gerekçeleri hk. bk. *a.e.*, I/194 vd.)

[52] Kur'an pasajlarının Zeyd b. Sâbit'in marifetiyle yeniden yazılması (istinsâhı) hususunda tek malzeme üzerinde yoğunlaşılır ve genellikle bu çoğul kalıbıyla kullanılır: "Suhuf." (BUHÂRÎ, *Sahih*, VI/120, 66.k./3.b., hd. no: 4986; AYNÎ, *Umde*, XX/17.) Bilindiği üzere suhuf, 'sahîfe'nin cem'idir. Ancak o zamanın koşullarında sahifenin ham maddesinin ne olduğu ya da sayfanın neden yapıldığı açıkça bilinmemektedir. ASKALÂNÎ de, "varak"ta toplandı diyor ve bunun neden imâl edildiği üzerinde durmuyor (*F. Bârî*, X/19). HİNDÎ ve SUYÛTÎ'nin alıntıladığı bir rivâyette ise, "Kur'an'ın 'karâtîs' ('kırtâs'ın çoğulu ki, üzerine yazı yazmaya elverişli bir maddedir)e geçirildiği" belirtilmektedir (*K. Ummâl*, I/611; *İtkân*, I/186).

[53] ZERKEŞÎ, hem "iki dış kapak (deffeteyn)", hem de "iki koruyucu levha (levhayn)" tabirlerini aynı anda kullanmaktadır (*Burhan*, I/330, 333).

[54] Öne sürülen isimler arasından Abdullah İbn-i Mes'ûd (ö.h.32)'unki benimsenerek yenilenen bu müstenseh, mürettep ve mücelled Kur'an'a bu ad verildi (SUYÛTÎ, *İtkân*, I/184). Ayrıca bu Mushaf'ın belli-başlı özellikleri için bkz. ZERKÂNÎ, *Menâhil*, I/253-254.

[55] BUHÂRÎ, *Sahîh*, VI/120, 66.k./3.b., hd.no: 4986.
Hemen hemen bütün hadis mecmualarında yer alan bu nakillerin tümünü bir arada bulabilmek için bkz. HİNDÎ, *K. Ummâl*, I/610 vd.
Ayrıca Kur'an İlimleri alanında araştırma yapanların sıkça başvurdukları şu beş kitabın; "Kur'an'ın Ebûbekr'in Halifeliği Döneminde Cem'i, Tertîbi ve Te'lîfî" ile alâkalı bölümlerine bakıldığında, bu bilgiler oralarda da görülebilecektir: ZERKEŞÎ'nin *Burhân*'ı, SUYÛTÎ'nin *İtkân*'ı, ZERKÂNÎ'nin *Menâhil*'i, S. SALİH'in *Mebâhis*'i ve M. KATTÂN'ın *Mebâhis*'i.

a) Hz. Muhammed, kendisine bildirilen vahiyleri kayıt altına aldığı halde[56], onları tanzim etmeden dünyadan irtihal etmesi, bunların hep böyle dağınık halde kalacağı anlamına gelmez. Elbet bir gün onlar derlenip-toparlanacaktı[57]. Zira Kur'an, insanoğlu tarafından kullanılmak ve onun dünyevî-uhrevî sorunlarını çözmek için gönderilmişti. Peygamber yaşıyorken ortaya çıkan problemler, O'na sorularak gideriliyordu. Ama O göçüp-gidince Kur'an'dan pratik olarak yararlanma imkanı büyük ölçüde yitirildi. Oysa Kur'an'ı fonksiyoner hale getirmek gerekiyordu. Bu sebeple Hz. Muhammed'in en büyük mucizesi ve ümmete mal olan yegane mirası durumundaki bu "vahiy kayıtları"nı derleyip-toplamak ve isteyenlerin kullanımına arzetmek, müslümanlara düşen bir vecibeydi. Yemâme Savaşı'nın neticeleri, Kur'an'ın bu şekildeki cem'i, tertibi ve mushafa dönüştürülmesi (kitaplaştırılması) yönünde tek ana etken değil, olsa olsa onun itici gücü düzeyinde kalan bir âmildir. Yani Yemâme, bu işi öncelikli ve âcilen halledilmesi icâbeden bir hedef haline getirmiştir.

b) Zeyd Kur'an'ın yeni bir nüshasının yazılması için ihtiyaç duyduğu vahiy evrâkını, büyük oranda Resûlüllah'ın "Kur'an hazinesi"ni andıran evinden temin etmiştir[58]. Ancak ola ki, oraya henüz koyulmayan, konulsa bile karışıklıktan dolayı gözden kaçan vahiy dökümanı vardır; yahut mevcutlar içerisinde bir tereddüt hasıl olmuştur. Bu takdirde Zeyd, başta Hz. Ömer olmak üzere diğer arkadaşlarından yardım talebinde bulunmuş olabilir. Bu da Kur'an'ın mevsûkiyetine asla bir halel getirmez.

c) Zeyd, önce bu vahiy kayıtlarını bir sıraya koydu. Sonra o, bunları tek malzemeye geçirdi (istinsah etti) ki, yapılması gereken en önemli şey buydu. Çünkü Kur'an'ın kullanışlı hâle getirilmesi için bunların homojen bir maddeye aktarılması elzemdi[59].

---

[56] "Peygamber'in, vahiylerin yazılışı konusunda azami itinayı gösterdiği her türlü kuşkunun üzerindedir" (NÖLDEKE, *K. Tarihi*, s. 28).

[57] "Bunun için başka bir sebep aramak gereksizdi. Çünkü Hz. Muhammed'in vefatından sonra, O'nun İslâm Cemaati'ne bıraktığı vahiyleri, kağıda geçirerek 'toplumun istifadesine sunmak' düşüncesi yeter bir neden sayılabilir(di)." (NÖLDEKE, *a.g.e.*, s. 30.)

[58] ZERKEŞÎ, Muhâsibî'nin *Fehmü's-Sünen*'inden şu nakilde bulunuyor: "Ebûbekr sadece onun (Kur'an'ın) bir yerden başka bir yere aktarılması (istinsahı) ve bir yerde (kitapta) toplanması direktifini verdi. Çünkü o zaten Kur'an evrâkı konumundaki malzemelerde kayıtlıydı ve onlar da Resûlüllah'ın evinde -dağınık halde- bulundu. Onları birisi (muhtemelen vazifeyi üstlenen Zeyd) topladı ve -hiçbir şey kaybolmasın diye de- bir iple bağladı." (*Burhân*, I/332.)

[59] Zira; "âyetler yalnız dağınık ve düzensiz değil, en az yarım düzine değişik madde üzerine yazılmıştı" (NÖLDEKE, *a.g.e.*, s. 31).

d) Bu şekilde yeni baştan yazılan ve dizilen âyet ve sûreler iki kapak (deffeteyn) arasına konuldu ve iple bağlandı (ciltlendi). Bu yeni Kur'an nüshası "*Mushaf*" adını aldı ve halifeye teslim edildi[60].

Sonuç itibâriyle; yapılan bu ilk derlemenin fikir babası Ömer, emir sahibi Ebûbekr, uygulayıcısı ise Zeyd'dir[61] hükmüne varılabilir.

2. Mushafların Çoğaltılarak Merkez Kentlere Gönderilmesi

a) Hz. Osman Devri

Hz. Osman (ö.35/656)'ın talimâtıyla Kur'an üzerinde yapılan belli başlı iki tasarruftan söz edilir. Bunlardan birincisi Kur'an'daki farklı yazı kalıplarının tek hatta indirilmesi, ikincisi de sadece bir adet olan Mushaf'ın kopyalanarak çoğaltılması.

Hz. Osman'ı bu teşebbüse sevkeden olay, Enes b. Mâlik (ö.h. 93)'ten nakledilen şu habere dayanmaktadır:

"İslâm orduları Ermenistan ve Azerbaycan'ın fethi için sefere çıktılar[62]. Savaşa katılan Şam ve Irak askerleri arasında kıraat ihtilaflarından kaynaklanan şiddetli tartışmalar meydana geldi. Kur'an'ın farklı biçimlerde okunması noktasında iki grup arasında başgösteren ve bir hayli sert şekilde süren bu anlaşmazlıklar, komutan Huzeyfe b. el-Yemân (ö.h. 36)'ı oldukça rahatsız etti. Bunun üzerine o, sefer dönüşü hemen halife Osman'ın yanına giderek harp esnâsında olup bitenleri ona anlattı ve kendisinden, ayrılıkların önüne geçmek için derhal önlem almasını istedi[63]."

Bu uyarıyı dikkate alan halife, meseleye el koydu ve şu tedbirleri aldı ki, bunlar, aynı zamanda "Hz. Osman Devri (23, 24/644-35/656)'nde Kur'an'ın Cem'i ve Teksiri" kapsamında yapılan işlerdir:

---

[60] BUHÂRÎ, *gös.yer.*
[61] NÖLDEKE, *a.g.e.*, s. 22.
[62] Hicrî 24. yıl hâdiseleri arasında yer alan Azerbaycan ve Ermeniyye Gazvelerinin tarihsel arkaplanı, gelişim seyri ve sonuçları hk. geniş bilgi için bkz. TABERÎ, *Tarih*, IV/246-249; İbnü'l-ESÎR, *Tarih*, III/83-86.
[63] BUHÂRÎ, *Sahih*, VI/120-121, 66. k./3. b., hd. no: 4987.

a) Hz. Osman, Zeyd b. Sâbit başkanlığında bir çalışma komisyonu kurdu[64]. Ardından o, Hz. Hafsa (ö.h.45)'da bulunan Ana Mushaf'ı ondan alarak bu ekibe verdi[65].

b) Kur'an'ı son kez toplama işlemini yapacak grup[66], halifenin talebi gereği[67] Arapça'nın Kureyş Lehçesi'nin imlâ kurallarını esas alarak eldeki mushaftan birkaç adet çoğalttı. Böylece, farklı okumalara yol açan ve bir bakıma "*Nüzûl Hattı*" da diyebileceğimiz Kur'an yazısı, Kureyş yazı çeşidine göre yeniden dizayn edildi[68].

c) Yazılımda birliktelik sağlanarak teksir edilen bu mushaf nüshaları, Kur'an muallim (mukrî)leri eşliğinde bazı yerleşim merkezlerine gönderildi[69]. İstinsah edilen Kur'an'lardan biri de, "resmî mushaf" sıfatıyla başkent Medine'de alıkonuldu[70].

d) İş bitiminde ise, Ana Mushaf tekrar Hafsa'ya iade edildi[71]. Bundan başka elden ele dolaşan 'şahsa özel Kur'an nüshaları[72]'nın tümü imhâ edildi[73].

---

[64] Okuyuşları birleştirme ve mushaf nüshalarını çoğaltma işini üstlenen çalışma ekibinin üyelerini on ikiye kadar çıkaranlar var ki, bunlardan dokuz tanesinin adının bilindiği ifade ediliyor. Übeyy b. Ka'b da bunlardan biridir. Ancak bu görüşte bir ittifak sözkonusu değildir. (ASKALÂNÎ, *a.g.e.*, X/22; ZERKÂNÎ, *Menâhil*, I/257.)

[65] BUHÂRÎ, *gös.yer.*

[66] Üçüncü halife, bu son cem' hareketini üstlenme görevini Zeyd b. Sâbit, Abdullah b. ez-Zübeyr (ö.h. 73), Saîd b. el-Âs (ö. h. 57, 8, 9) ve Abdurrahman b. el-Hâris b. Hişâm (ö. h. ?)'a verdi (BUHÂRÎ, *a.y.*; ASKALÂNÎ, *a.g.e.*, X/23; HİNDÎ, *K. Ummâl*, I/617). Adıgeçen kişilerden Zeyd'in hâricindeki üç üye Kureyş Kabilesi mensubu idi (ZERKÂNÎ, *gös.yer*).

[67] Mushafların yazılması/çoğaltılması konusunda Osman'ın koyduğu kurallar (ki, bunların en mühimi, 'aranızda anlaşmazlığa düştüğünüzde Kureyş Lisanı'nı tercih ve takip edin!' uyarısıdır) hk. bkz. ZERKÂNÎ, *age*, I/257-260.

[68] "İşte bugün elimizde bulunan Kur'an metni Hz. Osman'ın tertip ettirdiği bu nüsha(lar)dır" [William Montgomery WATT, *Modern Dünyada İslâm Vahyi* (çev. Mehmed S. AYDIN), Ankara 1982, s. 42].

[69] Osman, çeşitli bölgelere gönderdiği mushaflarla birlikte, üzerinde ittifak edilen ve bir nevî resmiyet kazanan kıraati (okuma şeklini) o yöre sâkinlerine öğretmek için oralara birer hâfız-kârî (Kur'an öğreticisi) tayin etti. Bu bağlamda Zeyd b. Sâbit'in Medine'de kalmasını uygun bulan Osman, Abdullah b. es-Sâib'in Mekke'ye, el-Muğîre b. Ebî Şihâb'ın Şam'a, Ebû Abdirrahman es-Sülemî'nin Kûfe'ye ve Âmir b. el-Kays'ın da Basra'ya gitmesini emretti. (ZERKÂNÎ, *a.g.e.*, I/402.)

[70] Ahâlînin, hele de yeni müslüman olanların Kur'an'ı öğrenme ihtiyacını karşılamak için halife, başkent dışındaki bazı merkez kentlere istinsâh ettirdiği Kur'an'lardan birer adet gönderdi. Yaygın ve ağırlık kazanan fikre göre bunlar; Kûfe, Basra ve Şam'a ulaştırıldı; bir tanesi de "kaynak nüsha" addedilerek Medine'de bırakıldı. Çoğaltılan mushaflar ve gönderildikleri yerler hk. değişik görüşler vardır. Dolayısıyla yukarıdakilere ek olarak şuralar da zikredilmektedir: Mekke, Yemen ve Bahreyn. (Ebû Amr Osman b. Saîd ed-DÂNÎ, *el-Mukni' fî Resm-i Mesâhifi'l-Emsâr mea Kitâbi'n-Nukat*, Kahire, trz., s. 19; krş. SUYÛTÎ, *İtkân*, I/189.)

[71] BUHÂRÎ, *a.y.*; ayrıca Hz. Ebûbekr'in cem' et(tir)diği ve tekrar Hafsa'ya geri verilen Mushaf'ın âkibeti hk. bkz. ASKALÂNÎ, *a.g.e.*, X/24; HİNDÎ, *a.g.e.*, I/611-612.

[72] Yazma görevi verilen ashapta küçük-büyük Kur'an notları bulunurdu (NÖLDEKE, *a.g.e.*, s. 6).
Asr-ı Saâdet'te Kur'an'ı cem' eden sahabilerin sayıları ve isimleri hk. ihtilaf vardır. Bunların 4-7 arasında, hatta daha fazla olduğu yönünde görüşler mevcuttur. Bu konuda en çok temâyüz edenlerin kimlikleri hk. bu bölümün 46 no'lu dipnotuna bkz.
Şöhret bakımından Übeyy ve İbn Mes'ûd'un mushaflarını Ebû Mûsâ el-Eş'arî ve Mikdad b. el-Esved'in mushafları takip ediyordu (SALİH, *Mebâhis*, s. 81 ve oradaki 2 no'lu dipnot). Özel mushaflar üç yönden

Hz. Peygamber'den beri hayata geçirilen bütün bu atılımların en büyük faydası, Kur'ân-ı Kerim'i Allah'tan geldiği şekilde safiyetini bozmadan gelecek nesillere aktarmak, Kur'an'ın kitâbeti ve kıraati konusunda bir ittifak ve icmâ tesis etmek, nihâyet İslâm toplumunu Kur'an etrafında birleştirmek olmuştur.

Bu bahsi bitirirken; nedenleri, oluşumları ve sonuçları itibâriyle Kur'an-ı Kerîm ve Kıraat İlmi Tarihi bakımından büyük önem taşıyan ve "toplama ve çoğaltma" teşebbüslerinin eserleri olan bu metinlerin birbirleriyle karşılaştırmasını yapmak uygun görülmektedir[74].

b) Hz. Ebûbekr'in Mushafı ile Hz. Osman'ın Mushafları Arasındaki Benzerlik ve Ayrılıklar

Hz. Ebûbekr Devrinde Cem' Edilen (Toplanan) Mushaf	*Hz. Osman Devrinde Teksir Edilen (Çoğaltılan) Mushaflar*
• Kaynağı, Hz. Muhammed'in birebir yazdırdığı vahiy dökümanlarıdır.	• Kaynağı, Hz. Ebûbekr'in tek malzemeye kaydettirdiği mushaftır.
• Genelde "suhuf" diye anılır.	• Umûmiyetle "mushaf/mesâhif" deni(li)r[75].
• Çeşitli kıraatlere elverişli bir yazı tarzı vardı.	• Tek bir imlâ kalıbı (Kureyş hattı)na dayanıyordu.
• Değişik lehçelere göre okunmasında bir sakınca görülmüyordu.	• Arapça'nın sadece Kureyş lisanı (ağzı)na müsâade edilmişti.

---

farklılık arzediyordu: Sûrelerin tertibi, tefsir ve şerh ilâveleri (ziyâde ve noksanlar) ve lehçelerin tabiatı (değişik şivelerin varlığı). (ZERZÛR, *U. Kur'an*, s. 90-91.)

[73] Bu durum sadece hilâfet merkezi Medine için değil, sâir bölgeler için de geçerlidir ki, Osman, oraların valilerine gönderdiği talimâtla bunun yerine getirilmesini istemiştir (ASKALÂNÎ, *a.g.e.*, X/25; AYNÎ, *a.g.e.*, XX/18-19).
Bu işe önce şiddetle karşı çıkanlar olduysa da, sonradan onlar da direnmekten vazgeçip, halifenin emrine uydular. Hatta Osman'ın bu tasarrufunu keyfi bulup, bundan dolayı Hz. Ali'ye dert yananlar çıktı. Ne var ki, onun onlara cevabı oldukça yapıcı ve ortalığı yatıştırıcı mahiyetteydi: – "Eğer halife ben olsaydım, onun yaptığının aynısını ben de yapardım." (İbnü'l-ESÎR, *Tarih*, III/112.)

[74] Şu ana değin anlatılanlar ışığında bir özet niteliği taşıyan bu çizelge, tamamen bireysel düşüncemizin ürünüdür. Birinci ve üçüncü halifenin cem'leri arasındaki farkların nelerden ibaret olduğu hk. değişik mukayese örnekleri için bkz. ZERKEŞÎ, *Burhan*, I/332; SUYÛTÎ, *İtkân*, I/188-189.

[75] 'Suhuf'la 'Mushaf' arasındaki nüansın ne olduğu hakkında bkz. ASKALÂNÎ, *F. Bârî*, X/22.

- Âyetler, ait oldukları sûreler içinde -bugün bilinen şekliyle- tertip edilmişti.

- Sûreler bağımsız durumdaydı; henüz bir sıralama yapılmamıştı.
- Sûreler, bir daha değişmemek üzere bugünkü dizilime göre tanzim edilmişti.

- Birçok maddeden tek malzemeye geçirildi ve sadece kitaplaştırmakla yetinildi.
- Yazı şekli düzeltilip geliştirildi. Ama hâlâ hattı, olgunlaş(tırıl)maya ihtiyaç duyuyordu.

- Bütün işlemler siyasi otorite tarafından, yani halifenin emriyle yerine getirildi.

- Tek nüsha yapıldı ve neşredilmedi.
- Çoğaltıldı ve dağıtıldı.

- Öğretimi kişisel gayretlerle yürütüldü.
- Öğretimi için kurrâdan bazıları özel olarak görevlendirildi.

- Devletin mülkiyetine geçti; kamuoyuna arzedilmedi.
- Devletin yanısıra halkın istifâdesine sunuldu.

- Toplum kabûle zorlanmadığı için "yarı-resmi" sayıldı.
- Üzerlerinde ümmetin icmâı sağlandığı için, kendileri dışındakilere dolaşım hakkı tanınmadı. Dolayısıyla haklarında toplumun ittifakı sözkonusu olduğundan bir nevi tam "resmiyet" kazandı.

- Orijinali yok edildi.[76]
- Asılları bilinmese veya elde olmasa bile, o günden beri yazılan Kur'an'lar hep bunlardan istinsah (kopya) edilmiştir[77].

---

[76] Üçüncü halife Osman, -söz verdiği gibi- birkaç mushaf kopya et(tir)dikten sonra, 'İmam Mushaf'ı tekrar Hafsa'ya gönderdi. Tâ ki, Mervan b. el-Hakem (ö. h. 64, 65) Medine'ye vali olur (valilik dönemi: h. 45-47); işte o zaman Mervan, Hafsa'ya haber salar ve mushafı iste(ti)r. Fakat o, bunu vermez; ölünceye dek de onun yanında kalır. Hafsa'nın vefatı ve defni akabinde Mervan (ki, bu sefer merâmına ulaşır ve) mushafı onun evinden aldırır ve -kendince birtakım bahanelerle- onu yakıp yok eder. (ASKALÂNÎ, *F. Bârî*, X/24; krş. NÖLDEKE, *K.Tarihi,* s. 136 ve buradaki 429 no'lu dipnot.)

[77] "'Toplanma' diye adlandırılan bu çalışmanın nihaî sonucu, şu anda elimizde bulunan Kur'an'dır" (WATT, *İ. Vahyi,* s. 43).
"Bugünkü Kur'an'lar 'Resmü'l-Mesâhif' veya 'Resm-i Osmanî'yi esas alır" (ZERZÛR, *U. Kur'an,* s. 99).
Sözkonusu mushafların âkibeti hk. değerlendirmeler için bkz. SALİH, *Mebâhis,* s. 87-89; ZENCÂNÎ, *T. Kur'an,* s. 67-68.

III. KIRAATLERİN ORTAYA ÇIKIŞINI HAZIRLAYAN ETKENLER

Kıraatler meselesine birkaç açıdan bakılabilir ve bunların hepsi tartışmaya müsâittir. Şu ana dek bu, fazlasıyla yapılmıştır. Ama bu konuda münakaşa mevzûu olmaktan çoktan çıkmış bulunan bir nokta var ki, o da, 'kıraatlerin artık bir vâkıâ olarak kabullenilmesi'dir.

Bu hususa burada da böyle bir perspektiften bakılarak, kıraatlerin doğuşuna altyapı oluşturan faktörler incelenecektir.

Konuyu, teâmüle uyarak üç maddede ele alma imkânı vardır:

1. Hz. Muhammed (S.A.V.)'e vahyin ilk inzâliyle başlayıp, O'nun vefatıyla son bulan dönem (vahiy süreci: M. 610-632).

2. Hz. Ebûbekr'in halife seçilmesiyle başlayıp, son sahabenin vefatıyla nihâyete eren dönem (Hulefâ-i Râşidîn ve ilk nesil müslümanlar devri: H. 11-100).

3. Tabiûn ve sonraki dönem (ikinci kuşak müslümanlar ve bunların takipçilerinin devirleri: H. 100-...)

Ancak şimdi burada bu yolu izlemek yerine, madem ki kıraatler, Kur'an'a bağlı olarak tezâhür eden bir olgudur; o halde Kur'an'ı merkeze koyan farklı bir sistematikle bu konuyu ele almak daha uygun bir yaklaşım tarzı olarak benimsendi.

A- KUR'AN'IN MÜTEVÂTİRLİĞİ GERÇEĞİ

Kur'an-ı Kerîm'in aslının korunmasına yönelik alınan ve yukarıdan beri hülâsa edilen bütün bu beşerî tedbirlerin ötesinde ve öncesinde, Kur'an'ı muhafaza etmeyi bizzat onun sahibi ve göndericisi olan Allah Teâlâ taahhüt altına almıştır.

Bu meyanda O, insanlığa gönderdiği son kutsal metni hakkında şöyle bir garanti vermiştir:

"Şüphesiz o zikri (Kur'an'ı) Biz indirdik, Biz. Onun koruyucusu da elbette Biz olacağız[78]*."*

---

[78] 15/*Hıcr*, 9.

Yine Allah, yüce kitabını emânet ettiği son elçisi üzerinde de benzer bir taahhütte bulanarak, onun, Kur'an'ı zahmet çekmeksizin ve bir daha unutmamacasına ezberleyeceğini bildirmiştir:

"Gerçek hükümran olan Allah çok yücedir. Onu sana vahyetme işi tamamlanmadan, Kur'an'ı okuma hususunda sakın acele etme; sen sadece 'ey Rabbim, benim ilmimi artır!' diye niyazda bulun![79]"

"(Ey Muhammed,) vahyi çabucak almak için dilini depreştirme! Onu (senin zihninde) toplamak ve okumak (sana okutturmak) kesinlikle Biz'e aittir. O halde Biz onu (sana) okuduğumuzda, sen onun okunuşuna uy! Peşinden onu açıklamak da Biz'e düşer[80]."

"Sana Kur'an'ı okutacağız ve sen de onu asla unutmayacaksın. Ancak Allah'ın (unutmanı) dilediği (olursa o) başka. Muhakkak ki O, açıkta olanı da, gizlilik içinde bulunanı da bilir. Biz seni en kolay şeye, seni zora sokmadan ulaştıracağız[81]."

Gerçekte son İlâhî Mesaj'ın en meşhur üç isminden (Kur'an, Kitap, Mushaf) Kur'an'da, onun dillerden hiç düşürülmemecesine mütemâdiyen okunması, müzâkere edilmesi ve tamamının ya da bir kısmının zihinlerde ezberlenmesi îmâsı vardır. Kitap ve bunun eşanlamlısı kabul edilebilecek Mushaf ise, onun satırlara ve sayfalara geçirilmek sûretiyle yazılı bir metin haline getirilmesine delâlet eder. Hatta bu İlâhî esere bu üç ismin verilmesi ve bunların yaygın olarak kullanılması [Kur'ân(-ı Kerîm), Kitâb(ullah) ve Mushaf(-ı Şerîf)], onun sürekli olarak kıraatine, kitâbetine ve muhâfazasına teşvik anlamı taşır[82].

Nitekim bu İlâhî Kelâm'a; kıraat (okuma) itibâriyle '*Kur'an*', kitâbet (yazma) itibâriyle '*Kitap*' ve suhuftan mürekkep olması (sayfalardan oluşması) itibâriyle de '*Mushaf*' denilmesi, onun sonsuza dek korunması realitesiyle ilgilidir[83]. Dolayısıyla; "ezberleme" ve "yazıyla tesbit"ten ibâret olan çift metod ve tedbir ile Hz. Muhammed ve O'nun takipçileri, Kur'ân-ı Kerîm metninin tamamını muhafaza ve emniyet altına almak istediler. Böylece yazılı metinlerde vukû bulacak eksik ve yanlışlar ezberdekilere, hafızada

---

[79] 20/*Tâ-Hâ*, 114.
[80] 75/*Kıyâme*, 16-19.
[81] 87/*A'lâ*, 6-8.
[82] SÂLİH, *a.g.e.*, s. 17.
[83] M. H. YAZIR, *Tefsir*, I/163.

meydana gelebilecek hatâ ve noksanlar, yani unutmalar da sayfalarda bulunanlara müracaat etmek sûretiyle düzeltilebilecek ve tamamlanacaktı[84].

Sonuç olarak; Kur'an'ı bu isimlerle adlandırmakla, onun, birbirini tamamlayan iki önlemle saklanması gerektiğine dikkat çekilmiştir ki; bu koruma yerleri, sadırlar (gönüller) ve satırlar (sayfalar)dır[85].

Bu bahsi kapatırken şu noktayı vurgulamadan edemeyeceğiz:

Kur'an'ın sahihliği ve beşer sözünden uzak oluşu konusunda dayandığımız en sağlam güvencelerden bir diğeri de, hiç şüphesiz "Ashâb-ı Kirâm'ın Resûlüllah'tan Kur'an'ı semâ yoluyla ve okunuş biçimiyle öğrenmesi"dir[86].

Kıraati elde etme usûllerinin başında "*semâ*" veya "*istimâ*" gelmektedir. Sadece ilk devir müslümanlarına mahsus olan bu yöntem, aynı zamanda en emin ve en makbûl kıraat talim faaliyetidir[87]

Semâ, Kur'an'ın tevâtüren nakledilmesinde en önemli etmenlerden biridir. Kur'an'ın kendisi, yani metni gibi kıraati de sahabenin şahsında insanlığa bu metodla intikâl etti ve yeryüzüne yayıldı. Öyle ki, Allah Resûlü'nün hadislerini ahz ve telakkî usûlleri gibi, Kıraat'i alma işi de bu sünnet geleneğine riâyet edilerek gerçekleştirilmiştir. Bu teknik sâyesinde, başlangıçta Peygamber'in rahle-i tedrîsinden geçen ashap vâsıtasıyla Kur'an'ın okunma şekli, en düzgün ve en güvenilir tarzda bir sonraki nesle aktarılmıştır.

Şöyle ki; Resûlüllah'ın sahabesi vahyin inişine şahit ve Kur'ân-ı Azîm'e vâkıf olmuşlardı. Hatta onlardan bir gurup, Kur'an hakkında hâzık (yetkili) duruma gelmişti ki, bunlar onun tedrîsâtıyla meşgul oluyorlardı. Bundan da öte, Allah Resûlü onları diğer insanlara muallim/mukrî olarak gönderiyor, görevlendiriyordu ki, bunlara "*kurrâ*" deniyordu[88]. Üstelik bunlardan bazıları, Hz. Peygamber zamanında Kur'an'ı ezberlemişlerdi. Zaten kıraatlerin bazılarının dayandıkları noktalardan biri de Kur'an'ı hıfzeden bu sahabe kitlesiydi ki, onların isnadları bunlara kadar uzanıyordu. Bunlar içerisinden, ezberledikleri Kur'an'ı Resûlülah'a arzeden (dinleten)ler vardı ki, onlar

---

[84] Muhammed HAMİDULLAH, *K'ur'anı Kerîm Tarihi* (çev. Salih TUĞ), İstanbul 1993, s. 44.
[85] Muhammed Abdullah DRAZ, *En Mühim Mesaj Kur'an* (çev. Suat YILDIRIM), Ankara 1985, s. 4-5.
[86] Bu o kadar kesindir ki, yalnızca Hz. Peygamber'in bu yöndeki gayret ve girişimlerinden bazılarını bu bölümün "1. Hz. Muhammed Devri" kısmında belirtmiş idik. Ayrıca gelecek bölümlerde de "Kur'an ve Kıraat Eğitimi ve Öğretim Mekânları" kapsamında yine bu hususa değinilecektir.
[87] "Semâ/İstimâ" tarîkıyla Kıraat tedrîsinin mâhiyeti ve tatbikâtı hk. bilgi için bkz. "III. Bölüm, 3. Kıraati Elde Etme Yolları, a) Semâ" bahsi.
[88] Muhammed b. Ömer b. Sâlim BAZMÛL, *el-Kırâât ve Eseruhâ fi't-Tefsîr ve'l-Ahkâm*, Riyad 1996, I/84.

şunlardı: Osman b. Affan, Ali b. Ebî Tâlip, Übeyy b. Ka'b, Abdullah b. Mes'ûd, Zeyd b. Sâbit, Ebû Musa el-Eş'arî ve Ebu'd-Derda[89].

Bu yönde belki de en somut ve güzel örneklerden biri Abdullah İbn-i Mes'ûd'dur. Kur'ân-ı Kerîm konusunda herkesin teslim ettiği haklı bir şöhrete sahip ve Resûlüllah'ın da övgüsüne mahzar olan bu zâtın şöyle dediği rivâyet olunmuştur: "*Vallahi ben, Allah Resûlü (S.A.V.)'nün doğrudan doğruya ağzından yetmiş kadar sûre öğrendim*[90]."

İşte Kırâât-ı Aşere imamlarının isnadları, dönüp dolaşıp -kıraatı arz yoluyla Resûlüllah'tan alan- bu sahabe topluluğuna ulaşır[91].

Büyük Kur'an alimi Zerkeşî (h.745-794)'nin bu hususta tesbiti, fazla söze hâcet bırakmayacak nitelikte ve açıklıktadır: "Bir kısım insanların muhâlefetine rağmen, kıraat tevkîfidir; ihtiyârî değildir[92]."

Böylece hem Allah, hem Peygamber ve hem de başta halifeler olmak üzere tüm sahabe tarafından sıkı koruma önlemlerine tabi tutulan Kur'an'ın, ikinci kuşak müslümanlarına tevâtüren nakli konusunda en ufak bir şüphe bahis mevzûu değildir ve olamaz.

Fakat Kur'an tilâvetinin vecihleri hususunda bir nokta var ki, onun üzerinde durmadan geçilemez. O da, kıraat ihtilaflarına yol açtığı iddia edilen "*el-Ahrufu's-Seb'a*" konusudur.

B- YEDİ HARF MESELESİ

Türkçe karşılığı "yedi harf" olan "*el-Ahrufu's-Seb'a*" deyimini oluşturan kelimelerden "*ahruf*", malûm harf sözcüğünün çoğul sığalarından biridir.

"*Harf*" sözlükte; "bir nesnenin ucu, yanı, kenarı, sivri ve keskin kısmı" demektir.

Harfin terim olarak temelde üç manası vardır:

a) Hecâ harflerinin hepsinin ortak adı. Dolayısıyla bunların tümüne birden 'harfler (ahruf veya hurûf)' denilmektedir.

---

[89] Ebu'l-Hayr Şemsüddin Muhammed İbnü'l-CEZERÎ, *Takrîbü'n-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*, Kahire 1992, s. 19.
[90] BUHÂRÎ, *a.g.e.*, VI/124, 66. k./8. b., hd.no: 5000.
[91] CEZERÎ, *Takrîb*, s. 20.
[92] ZERKEŞÎ, *Burhan*, I/469.

b) Kelime veya kelimenin ögelerinden her biri harf diye isimlendirilir. Buna göre; isim harftir, fiil harftir, harf zaten harftir.

c) Lügat ve lehçeler de harf diye nitelendirilmektedir. Bundan dolayı; "Arap harfi" denilince "Arap lisânı", "Kureyş harfi" denilince de "Kureyş şîvesi" anlaşılır[93].

"*Seb'a*" ise "altı ile sekiz arasındaki sayı" olarak bilinen "*seb'*" lafzının müennes kipidir.

Kelime manası "yedi" rakamı olan "seb'a"nın kavramsal anlamları arasında en önemlisi ve sıkça kullanılanı, mecaz ve kinâye kabilinden olanlarıdır.

Buna dayanarak; "çok, birçok" gibi fazlalık belirten abartılı ifâdeler yerine, 'çokluktan kinâye' olarak mecâzen 'yedi' sözcüğü yaygın biçimde kullanılmaktadır[94].

Buraya kadar verilen lügavî ve ıstılâhî bilgiler ışığında, izâfet terkibi halindeki 'yedi harf'in bir tanımını yapmak gerekirse; "bir'den yedi'ye kadar, hatta daha fazla sayıdaki harf, kelime, lisan ve lehçeye *'el-ahrufu's-seb'a'*" denilebilir.

Burada geçen lafızların neleri çağrıştırdığı hususunda bir kapalılığın olduğu muhakkaktır. Sözkonusu muğlaklığı gidermek için, bu kavramın ait olduğu bilim dalında içeriğinin nasıl doldurulduğuna bakmak gerekecek. Bu noktada bir anlayış birliği sağlanamamış ama epeyce yorum yapılmıştır.

'*el-Ahrufu's-Seb'a*', tamamen Kur'an'ın indiği lisan, yani vahiy dili olan Arapça ile alâkalı bir mes'eledir. Bu bakımdan el-ahrufu's-seb'a'yla ilgili olarak başlıca şunlar söylenmiştir:

1. Kur'an Dili saf Arapça değildir; Arapça'nın dışında başka dillerden de kelimeler ihtivâ etmektedir.

2. Kur'an'da Arapça'dan gayri bir lisana ait lafız yoktur. Ancak Kur'an, birtakım lehçelerin karmasından ibâret bir Arapça'dır. Yani Kur'an, inzâl sürecinde ve indiği o coğrâfî bölgede yaygın olarak konuşulan şîvelerden müteşekkil ortak bir Arapça'dır.

3. Kur'an, yediden az olmayan sayıda ana konudan bahseder.

4. Kur'an için lafız mühim değil, mana mühimdir. Bu sebeple bir mefhûm, aynı anlama gelen veya anlamı bozmayan farklı (manaları bir, lafızları başka) ifâde kalıplarıyla

---

[93] M. ÂSIM, *Kâmûs*, III/544; *el-Müncid fi'l-Luğa ve'l-A'lâm*, Beyrut 1992, s. 126-128.
[94] E. W. LANE, *Lexcion*, IV/1296-1298.

telaffuz edilebilir. Dolayısıyla bunlardan hangisi kolayınıza geliyorsa Kur'an'ı onunla okuyabilirsiniz.

el-Ahrufu's-Seb'a hakkında ortaya atılan bu ve daha başka görüşlerin hepsi eleştiriye maruz kalmış, hiçbiri uyum içinde bulunmamış; bu nedenle bunların tümü bir bütün halinde kabul görmemiştir[95]. Dahası, bunlardan herhangi biri üzerinde ittifak edenler bile, kendi içlerinde değişik ihtilaflara düşmüşlerdir[96].

O halde el-ahrufu's-seb'a nedir?

Bu kavramın doğuşuna, gündeme gelmesine ve Kur'an İlimleri'nin en çok tartışılan konuları arasına girmesine kaynaklık eden rivâyetler gözönüne alındığında, ön-plâna çıkan ana tema, el-ahrufu's-seb'a'nın, "Arapça'nın versiyonları olduğu" doğrultusundadır. Buna göre; yedi harf çerçevesinde, aynı manayı çağrıştıran söz kalıplarının kullanımına dair, İlâhî irâde tarafından vahiy meleği Cebrail, dolayısıyla da Peygamber aracılığıyla tanınmış bir ruhsat ve fırsattır denilebilir. Nitekim buna işaret eden pek çok hadis vardır.

Özü itibâriyle; *"Allah Kur'an'ı bir, iki, üç, dört ... ve yedi harf (lisan, lügat, lehçe) ile indirdi; öyleyse bunlardan hangisi kolayınıza geliyorsa onunla okuyabilirsiniz!"* ana fikrine dayanan ve onlarca değişik varyantı bulunan "yedi harf" hadisleri[97]nden, burada yalnızca birkaçına, o da örnek bâbından olmak üzere yer verilecektir:

a) Peygamber bir seferinde Cibrîl ile buluştu ve ona şöyle dedi: -"*Ben ümmî bir topluma gönderildim. Onların içinde düşkünü, yaşlısı, ihtiyarı, kölesi, hizmetçisi ve hiç okuma-yazma bilmeyeni var. Kur'an'ı okuma hususunda bunlara bir kolaylık sağlanamaz mı?"* Buna mukâbil Cibrîl O'na dedi ki; -"*Kur'an'ı yedi harf üzere okusunlar.*"[98]

---

[95] Bunlar hakkında detaylı bilgi için son dönemlerde yapılan şu iki araştırmaya bkz. Abdussabûr ŞAHİN, **"Kur'an Tarihinde Yedi Harf Meselesi (el-Ahrufu's-Seb'a) I, II, III"** (çev. Tayyar ALTIKULAÇ), *Diyanet Dergisi (Aylık)*, Ankara 1973, c. XII, sy. 1, s. 11-22; sy. 2, s. 67-72; sy. 3, s. 131-135; Abdurrahman ÇETİN, **"Kur'an-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf"**, *İslâmî Araştırmalar*, Ankara 1987, sy. 3, s. 71-88.

[96] Sözü edilen konuda ileri sürülen her bir düşünceyi reddedenler ve bunların, onlara karşı çıkış gerekçeleri hk. bkz. ZERKEŞÎ, *a.g.e.*, I/305-319.

[97] Tefsir Usûlü literatüründe "yedi harf hadisi" diye şöyû bulan ve son tahlilde, yukarıya alıntıladığımız cümle üzerinde yoğunlaşan "el-ahrufu's-seb'a"ya dair rivâyetlerden 46 tanesini Taberî, *tefsir*inin **mukaddime**sinde nakletmiştir. Bkz. Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-TABERÎ, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'ân*, I/**Mukaddime**, s.11-32. Sahih, hasen ve zayıf rivâyetlerin birlikte zikredildiği onca hadisten, buraya alacaklarımızı, adıgeçen *eser* ve **yer**den değil -güvenilirlik açısından- *hadis külliyâtı*na dâhil **mecmualar**dan seçeceğiz.

[98] TİRMİZÎ, *Sünen*, V/178-179, 47. k./11. b., hd. no: 2944.

b) Bir defasında Peygamber şu beyanda bulundu: -"*Kur'an yedi harf üzerine indirilmiştir. Dolayısıyla onu, bunlardan biriyle okuyabilirsiniz; bunda bir beis yoktur. Zira o harflerden her biri şâfî ve kâfîdir. Ancak şu kadar var ki; rahmet âyetini azabla, azap âyetini de rahmetle karıştırmamaya ve bitirmemeye dikkat ediniz!*"[99]

c) "Enes b. Mâlik'in aktardığı bir habere göre; Abdullah b. Mes'ûd, bir adama Kur'an okumasını öğretiyordu. O şahıs *Duhân Sûresi*'nin 44. (*'taâmü'l-esîm'*) âyetini, burada geçen *'esîm'* kelimesini söylemeye dili dönmediği için *'taâmü'l-yetîm'* şeklinde telaffuz ediyordu. Bunun üzerine İbn Mes'ûd ona, *'taâmü'l-fâcir'* diye okumasını önerdi. O da bu âyeti onun söylediği gibi okudu. Bunun üzerine râvî İbn Mâlik'e şöyle bir soru yöneltir: – 'Bu âyetin böyle okunmasına ne diyorsun, bu konu hakkında senin görüşün nedir?' O da buna karşılık; – 'bunu onaylıyorum, çünkü bunda (bunun böyle olmasında) genişlik (ittisâ') vardır' cevabını verir[100]."

d) Bir keresinde Resûlüllah şöyle buyurdu: -"*Bana Cibrîl Kur'an'ı önce bir kıraate göre okuttu. Sonra ben, durmadan bunun artırılmasını; yani Arapça'nın bundan başka lehçeleriyle okunmasını istedim. Öyle ki, tâ yedi türlü kıraate erişinceye dek bu dileğimde ısrar ettim. Böylece her talebim Allah tarafından kabul gördü.*"[101]

e) Ömer b. el-Hattâb ile Hişam b. el-Hakîm (ö. ?) arasında *Furkan Sûresi*'nin okunuşuyla ilgili olarak lehçe farklılıklarından dolayı çıkan anlaşmazlık üzerine Hz. Peygamber; -"*Bu Kur'an yedi harf üzerine inmiştir, bunlardan hangisi kolayınıza geliyorsa Kur'an'ı onunla okuyun!*" buyurarak onları aydınlatmış ve yatıştırmıştır[102].

Hz. Peygambere atfedilen bu haberlerin tümü gösteriyor ki; nâzil olan âyetler, hangi harfle Resûlüllah'a bildiriliyor ya da o âyetleri hangi harfle okumak müslümanların kolayına geliyorsa, onları, o şekilde okumalarına izin ve ruhsat verilmiştir. Bu da İslâm ümmetine büyük kolaylık, genişlik ve rahatlık getirmektedir. Buna kaynaklık eden hadislerden yukarıya kaydedilenlerin son iki maddesinde geçenlerin izahını yapma sadedinde *Tecrîd-i Sarîh* mütercimi ve şârihi Kâmil Miras (ö. ?) şu açıklamalarda bulunuyor ki, bu yorum, el-ahrufu's- seb'a'nın neye delâlet ve işaret ettiği hakkında önemli bilgiler içermektedir:

---

[99] Ebû DÂVÛD, *Sünen*, I/466, 2. k./22. b., hd. no: 1477.
[100] Abdullah b. Muhammed b. Abdilberr el-KURTUBÎ, *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-Meânî ve'l-Esânîd* (tahkîk: Muhammed el-FELLÂH), Cemâliye 1982, VIII/292.
[101] Ebû'l-Huseyn MÜSLİM b. el-Haccâc, *Sahîh-i Müslim*, Beyrut 1987, II/233, 6. k./48. b., hd. no: 272.
[102] Ebû Abdirrahman b. Şuayb en-NESÂÎ, *Sünenü'n-Nesâî bi Şerhi's-Suyûtî ve Hâşiyeti's-Süddî*, Beyrut 1994, II/150-152, 11. k./37. b., hd. no: 936-938.

Hadisin sonundaki el-Ahrufu's-Seb'a tabiri, yedi lügat, yedi lehçe ve yedi şîve demektir. Her dilde okuma-yazmayı kolaylaştırmaya yönelik çeşitli lehçe ve şîveler vardır. Aynen bunun gibi, Arapça'nın içerisinde de her kabilenin kendine mahsus bir konuşma ve anlaşma tarzı, yani ağız yapısı bulunmaktadır. Rivayet edilir ki Kur'an, başlangıçta bir lügat ile Resûl-i Ekrem'e tebliğ olunduğu halde (ki bu, Kureyş lisanı idi); bilâhere Peygamber, -bütün arap kabilelerinin gönüllerinin Kur'an'ın tevhîd ve medeniyet ruhu üzerinde birleşmesi, toplanması ve de onun kabileler arasında daha çabuk yaygınlaşmasını temin etmek için- Kur'an'ın, onlara ait türlü lehçelerle indirilmesini ve okunmasını tercih ediyordu. Bu yüzden O, Kur'an'ın tamamen Kureyş lügati üzerine ama bir kısım sözcüklerinin de öteki arap lehçeleriyle inzâl edilmesini arzu ediyordu. Böylece O, bu yoldaki isteğinde o denli ısrarlı davrandı ki; Yüce Allah, Resûlü'nün bu talebini kabul etmiş ve Kur'an'ı, o sıralar Araplar arasında üstünlüğü tescil edilmiş yedi kabilenin lehçesi üzerine göndermeye başlamıştır. Kureyş, Hevâzin ve Yemen lügatleri bu cümledendir. Lakin şurası bilinmelidir ki, Kur'an'ın her kelimesi değil bazı kelimeleri yedi lehçe ile indirilmiş ve okunmuştur. Yani Kur'an lafızlarının çoğu Kureyş kabilesi lügati üzerine nâzil olduğu halde; bazısı Hüzeyl, bazısı Hevâzin, bazısı Yemen, bazısı da diğer kabilelerin lehçeleriyle inmiş ve o sûretle okunmuştur. Kur'an bu tarzda intişar ettikten sonra, Hz. Peygamber'in irtihâli yılının Ramazan'ında ki, "arza-i ahîre" denilen Cibrîl ile son mukâbelesinde Kur'an Dili, Kureyş lehçesi ile son şeklini almıştır.

Ayrıca burada bir noktayı daha özellikle belirtmek isteriz:

Lehçeler arasındaki bu fark ve ihtilaf bir çeşitlilik ve ufak-tefek değişikliklerden ibarettir; yoksa çelişkiyi doğuran ve gerektiren bir durum değildir. Çünkü tezat ve tenâkuz Kur'an hakkında muhaldir. Aynı zamanda bu, bir genişletme ve esneklik idi. Zira Kur'an'ın, muhtelif kabileler arasında sür'atle yayılması için bu kolaylık sağlanmıştı. Nitekim bu durum sayesinde, Kur'an'ın bütün Arap Yarımadası'na intişarı, çok kısa sürede mümkün olmuştur. Bu konuda Abdullah İbn-i Mes'ûd der ki; "ben birtakım kabilelerden Kur'an okuyanların kıraatlerini dinledim ve hepsini mana bakımından birbirine yakın buldum. Dolayısıyla bu farklı okumalar, aranızda; "helümme ve akbil" demeniz gibidir ki, ikisi de "gel(iniz)" demektir. O nedenle siz Kur'an'ı nasıl öğrendiyseniz, artık öyle tilâvet ediniz!"[103]

---

[103] Ayrı ayrı iki yerde geçen bu malûmâtı birleştirerek ve sadeleştirerek tek bir metin haline getirdik ve buraya kaydettik. Bkz. Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif ez-ZEBÎDÎ, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı*

Peki buna niçin müsaade edilmiştir?

Bu sorunun cevabını, özellikle konuyla ilgili hadisler[104]den yola çıkarak iki sebebe bağlamak akla yatkın gibi gözüküyor: Arap Lisanı'nın, bünyesinde birçok lehçe ve şîveyi barındırması; buna bağlı olarak da Kur'an hattının, bunların hepsine birden olmasa bile aynı anda birkaç tanesine göre okunmasına müsait durumda bulunması. Zaten el-ahrufu's-seb'a tabiri de medlûlü müşkil, manası müteşâbih bir deyimdir. Bu itibarla onun mdlûlünü tayinde pek çok görüş ortaya atılmıştır[105].

Son olarak, bunlardan -bizim de katıldığımız- birini sunarak bu konuyu noktalamak istiyoruz:

el-Ahrufu's-Seb'a; lehçe değişikliklerinden dolayı meydana gelen okuyuş tarzlarını, yaş farkından ve bilgi seviyesindeki eksiklik ve fazlalıktan kaynaklanan edâ keyfiyetlerini, kezâ bazı lafızlarda ve cümlelerin tertibinde -kastedilen manayı bozmayacak biçimde- görülen kıraat ihtilaflarını kapsayan bir kavramdır[106].

C- KUR'AN YAZISININ BİR'DEN FAZLA OKUYUŞA ELVERİŞLİ OLMASI DURUMU

Çok bilinen bir gerçektir ki, Kur'an'ın indiği dönemde, onun büründüğü dil olan Arapça'yı konuşanlar arasında şifahî kültür hakimdi; kitabî bilgi ve kâidelere dayanmayan geleneksel bir konuşma dili yaygındı[107].

Klasik Arapça içerisinde yer alan lehçelerin, cahiliyye devrinde ve İslâmiyet'in gelişinden bir müddet sonrasına kadar büyük önemi vardı[108].

Yukarıda bahsi geçen 'yedi harf'in delâlet ettiği manalar hakkında öne sürülen ve ağırlık kazanan görüşlerden biri de, bunların; Kur'an'ın vahyedildiği zaman ve mekanda kullanımı yaygın olan "yedi Arap lügati"ne tekabül ettiğidir. Arapça'nın bunca konuşma selîkası içerisinde yedi kabilenin kullandığı "yedi şîve", o lisana rengini vermişti.

Tecrîd-i Sarîh Tecemesi ve Şerhi (çev. ve şerh eden: Kâmil MİRAS), Ankara 1983, IX/28-29 ve XI/230-231.

[104] Sözkonusu hadisleri toplu olarak bir yerde görebilmek için -*Taberî Tefsiri*'nin **mukaddime**si'nden başka- bkz. Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî el-KURTUBÎ, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'an*, Beyrut 1985, I/**Mukaddime**, s. 41-49.

[105] *Tecrîd-i Sarîh*, IX/29.

[106] A. ŞAHİN, *a.g.m. III*, s. 134.

[107] Nihad M. ÇETİN, *Eski Arap Şiiri*, İstanbul 1973, s. 1.

[108] Hüseyin KÜÇÜKKALAY, *Kur'an Dili Arapça*, Konya 1969, s. 83.

O sebeple, bu yedi Arap lehçesinin neler olduğu hususunda hemen hemen bir söz birliğine varılmış gibidir ki, bunlar; Kureyş, Hüzeyl, Sakîf, Hevâzin, Kinâne, Temîm ve Yemen lügatleridir[109].

Bu eski dilde şivelerden ayrı olarak muhafaza edilen birtakım mahallî ağızlar da mevcuttu ve bunlar ancak H. II-III. asır alimlerinin Arapça'yı, belli bir sistem dâhilinde insicamlı bir bütün haline getirmeleri sırasında kısmen tasfiye edilmişlerdi[110].

Arapça'ya ilişkin bu söylenenlerin doğal bir uzantısı ve yansıması olarak, o dille yeryüzüne inen ve insanlığa hitap eden Kur'an hakkındaki şu iki saptama, kıraatlerin zuhûrunda önemli yer tutar:

1. Hz. Ebûbekr'in cem' ve te'lif et(tir)diği mushaf, o dönemin yaygın ve muteber lehçelerinin tümüne elverişli bir yazı karakterine sahip bulunuyordu.

2. Kur'an'ın, dört halife devrinin bitimine kadarki resmî veya özel tüm nüshalarında nokta, hareke, sükûn (cezm), şedde vs. şekillerden hiçbiri kullanılmamıştı. Kıraati oldukça kolaylaştıran bu işaretlerin Kur'an yazısında bulunmayışı, özellikle Arap asıllı olmayan müslümanları hayli zor durumda bırakıyor, onları yanlış okumalara sevk ediyordu[111].

Nitekim olumsuzluk gibi görünen bu iki verili duruma karşı iki tedbir düşünüldü ve uygulandı.

Şöyle ki; birinci ârızadan kaynaklanan kıraat ihtilaflarının önüne geçebilmek için üçüncü halife Hz. Osman, Kur'an'ı yeniden istinsah ettirirken, onu tek lehçeye indirgedi. Dolayısıyla Kur'an o günden beri Kureyş lisanı esas alınarak yazılır oldu[112].

İkinci boşluğu gidermek için de, hâfız-kurrâ sahabîler devreye girmişti. Tâ Hz. Muhammed'den beri çeşitli vilâyetlere Kur'an muallimi olarak gönderilen ashap, oralardaki halka Kur'an-ı Kerîm'i;

---

[109] Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed İbnü'l-CEZERÎ, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*, yer ve trz., I/24.

[110] N. ÇETİN, *a.g.e.*, s. 46.

[111] "Osman mushafları şekil (hareke) ve i'câm (noktalar)dan yoksun idi. Bu itibarla birtakım vücûha müsâit idi. Bunun önüne geçebilmek (insanları bir kıraate yöneltebilmek) için her nâhiyeye (tarafa) birer Kur'an muallimi gönderildi. Bunlardan Zeyd b. Sâbit ve Übeyy b. Ka'b Hicaz'da kaldı; Ebû Mûsâ el-Eş'arî Basra'ya, Ali b. Ebî Tâlib ve Abdullah b. Abbâs Kûfe'ye, Muaz b. Cebel ve Ebu'd-Derdâ Şam'a intikâl etti." (Şihâbüddîn Abdurrahman b. İsmail Ebû ŞÂME el-MAKDİSÎ, *el-Mürşidü'l-Vecîz ilâ Ulûm Tetealleku bi'l-Kitâbi'l-Azîz*, Kuveyt 1993, s. 342-343.) Ayrıca bkz. F. BUHL, "**Kur'ân**", *İ.A.*, M.E.B., İstanbul 1967, VI/1007; HAMİDULLAH, *K. Tarihi*, s. 51-52.
"Kur'ân-ı Kerîm'in Arapça Metninin İmlâsı" örneklerini kelime kelime görebilmek için bkz. HAMİDULLAH, *a.e.*, s. 56-86; Kur'an'ın hareke ve noktalama işaretleriyle donatılması hk. tarihî bilgi için de bkz. SALİH, *Mebâhis*, s. 90-100.

[112] Bkz. bu bölümün "Hz. Osman Devri."

a) Kendi bilgi ve becerisi (ilim-irfânı),

b) Kendi ağız yapısı ve yeteneği (lehçe-edâ kabiliyeti),

c) Kendi donanım ve birikimi (hıfz-sahip olduğu mushafın nicelik ve niteliği) ölçüsünde öğrettiler[113].

D- YEDİ KIRAAT OLGUSU

Burada asıl önemli olan ve üzerinde hassâsiyetle durulması gereken husus şudur:

Kur'an öğretiminde birer öncü rolü üstlenen ve Kur'an'ın geniş halk kitlelerine yayılmasını sağlayan bu kurrâ sahabe topluluğu, Kur'an'ı kendi başlarına buyruk ve gelişigüzel mi öğrettiler? - Elbette ki hayır.

Çünkü Kıraat'in -bir vakıa olarak- delili, sünnet ve icmâdır.

Kıraat'in faydası, Kur'an okuyucularını tahrîf ve tağyîrden korumaktır.

Kıraat'in gâyesi ise, kıraat imamları ve râvîlerinden herbirinin okuyuş şeklini bildirmek ve bunları öğretmektir[114].

Bu hükme göre; sahâbe ve tâbiûn kurrâsı, Kur'ân'ı Resûlüllah'tan aldıkları gibi başkalarına aktardılar. Ancak aralarında ufak-tefek telaffuz farklılıklarına dayanan icrâ nüansları olsa da, bunlar Peygamber'in de onayladığı ve Kur'an'ın aslına zarar vermeyen ince ayrıntılardır. Zira Kur'an'ın kendisi gibi kıraati de tevâtüre dayanmaktadır[115].

Bu konuda Zerkeşî der ki; "Kur'an ve kıraatler iki değişik hakikattir. Kur'an Hz. Muhammed (S.A.V.)'e inen vahiy iken, kıraatler de onun yazılışı ve nasıllığı-niceliği hususunda ortaya çıkan görüş ayrılıklarıdır[116]."

Dolayısıyla Kur'an'ın gerçekliği, kıraatlerin gerçekliğine gölge düşürmez. Diğer taraftan, Kur'an hattının, Arapça'nın önde gelen lehçelerine müsait olması hadisesi, bir eksiklik değil, aksine bir zenginliktir. Hatta bu, onun okunmasını, öğrenilmesini, ezberlenmesini, anlaşılmasını ve yaşanmasını kolaylaştıran bir unsurdur da denilebilir.

---

[113] Corci ZEYDAN, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (çev. Zeki MEGÂMİZ), İstanbul 1973, III/123.

[114] Ahmed b. Muhammed el-BENNÂ ed-DİMYÂTÎ, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kırââti'l-Erbaa Aşer/Müntehe'l-Emânî ve'l-Meserrât fî Ulûmi'l-Kırâât*, Beyrut 1987, I/67.
Ayrıca kıraatin terminolojik olarak çeşitli tariflerini bir arada görebilmek için bkz. BAZMÛL, *Kırâât*, I/107-112.

[115] Üçüncü bölümde "Kıraat Öğretimi" konusu işlenirken bu nokta üzerinde durulacaktır.

[116] ZERKEŞÎ, *Burhân*, I/465.

Dahası Kur'an'ın bu yönü sonradan ortaya çıkmış bir olay olmayıp, nüzûlüyle kendinde saklı bulunan ve Allah Resûlü'nün de zaman zaman işaret buyurduğu, varlığından haberdâr ettiği[117] bir vakıadır.

Buradan hareketle; Resûlüllah'ın izini takip ederek Kur'an eğitimi alanında süren faaliyetler, bir müddet sonra "kıraat tedrîs halkaları"na dönüştü. Hem de bu, sistemli bir şekilde yapılmaya başlandı.

Tarîhen sâbittir ki, çok geçmeden Kur'ân-ı Kerîm'in Kıraati sahasında otorite kabul edilen hâfız-kurrâ sahabîler etrafında "kıraat ekolleri" meydana gelmiştir.

İşte oluşan bu kıraat okulları ve bunların kurucu temsilcileri şunlardır:

a) Mekke Okulu: Muaz b. Cebel (ö.h. 19),

Abdullah İbn-i Abbâs (ö.h. 68).

b) Suriye/Şam Bölgesi Okulu: Übeyy b. Ka'b (ö.h. 30),

Ebu'd-Derdâ (ö.h. 32).

c) Suriye/Hıms Bölgesi Okulu: Mikdâd b. El-Esved (ö.h. 33).

d) Iarak/Basra Bölgesi Okulu: Ebû Mûsâ el-Eş'arî (ö.h. 44).

e) Irak/Kûfe Bölgesi Okulu: Abdullah İbn-i Mes'ûd (ö.h. 32)[118].

Bu "yedi kurrâ" çevresinde ve anılan yörelerde ortaya çıkan kıraat akımları bir sonraki nesle, yani tabiûn'a -mânevî mîras misâli- intikâl etti[119]. Dolayısıyla bundan sonrasını da onlar devam ettirmişlerdir.

---

[117] Bkz. bu bölümdeki "Yedi Harf Meselesi." Ayrıca "kıraatların (farklı okuyuş biçimlerinin) oluşması ve sebepleri" hk. değişik bir bakış açısı için bkz. Halis ALBAYRAK, **"Kıraat Sorunu"**, *Dinî Araştırmalar*, Ankara 2001, c. IV, sy. 11, s. 20-28.

[118] İbnü'l-Esîr, *Tarih*, III/111-112; ZERKEŞÎ, *Menâhil*, I/255; ASKALÂNÎ, *F. Bârî*, X/22; AYNÎ, *Umde*, XX/18; HİNDÎ, *K. Ummâl*, I/613-614.

[119] Sözkonusu yerleşim merkezlerinde, adıgeçen ashabın rahle-i tedrîsinden geçerek onlardan kıraat alan ve bu vadide 'üstad' mertebesine ulaşan; dolayısıyla sonrasında şüyû bulan kıraatlere öncülük eden ikinci kuşak müslümanlar içinden yetişen meşhûr kurrânın bir kısmının kimler olduğu hk. bkz. CEZERÎ, *Neşr*, I/8-9.
Ayrıca tabiûn kurrâsı öncülüğünde Medine, Mekke, Kûfe, Basra ve Şam vilâyetlerinde oluşan kıraatlerin bazı temsilcileri için de bkz. MAKDİSÎ, *Mürşid*, s. 369.

IV. KIRAAT İLMİ'NİN DOĞUŞU

Yaygın kanaate göre; herhangi bir alandaki bilgi yığınının, "ilim" hüviyeti kazanması iki temel şarta bağlıdır:

• Dağınık vaziyetteki o bilgilerin yazıya geçirilmesi,

• O bilgilerin doğru ve tutarlı olduklarının kanıtlanması[120].

Bu ön-kabûller Kıraat'e uyarlandığında ve yukarıdan beri söylenenler yeniden bir kez daha hatırlandığında, onca kıraat birikiminin ilim sahnesinde yerini alması hakkında şunlar söylenebilir:

Kıraat İlmi'nin doğuşu, Kur'an'ın nüzûlüyle başlayan bir olgudur.

Hz. Peygamber'in Kur'an'ı farklı kıraatlerde okuması, vahye dayalı olarak ortaya konulmuş bir durumdur.

Bu hal; "Kur'an yedi harf üzerine nâzil olmuştur. Bunlardan hangisi kolayınıza gelirse onu, onunla okuyun!" anlamındaki hadislere dayanmaktadır.

Hz. Peygamber'in, -vahye istinâden ve el-ahrufu's-seb'a çerçevesinde- değişik kıraatlerle Kur'an'ın okunmasına müsaade etmesi sonucu, Ashâb-ı Kirâm arasında farklı kıraat bilgisine sahip insanlar yetişti ve ortaya çıktı.

Kıraat'e dair bilgi birikimi bakımından birbirlerine göre farklılık arzeden bu sahabenin, gittikleri yerlerde bildikleri kıraatleri öğretmeleri neticesinde de, çeşitli bölgelerde değişik Kur'an okuma biçimleri yayılmaya başlamıştır.

Daha sonra ise, kıraatler üzerinde yoğunlaşmış mütehassıs kimseler, belli kâide ve kurallar doğrultusunda Kıraat İlmi'ni bir disiplin haline getirmişlerdir

Bu hareketlerin bir uzantısı olarak tabiûn devri, kıraatler açısından çok verimli geçmiştir. Zira kıraatler, bu dönemde üç boyutlu bir gelişim çizgisi yakalamıştır.

A- KIRAAT İLMİ'NİN TEDVÎNİ

"H. II. asır, İslâmî İlimler'de Tedvîn Dönemi'nin başlangıcıdır. Bu aşamada öncülük Hadis İlmi'ne aittir... Bunu Tefsir İlmi takip eder... III. asra gelindiğinde ise Kıraat İlmi'nin tedvîni göze çarpar ve bu alandaki ilk yazılı ürünler verilmeye başlar..."[121]

---

[120] Bilimsel Bilgi'nin ne olduğu hk. bkz. Takiyyettin MENGÜŞOĞLU, *Felsefeye Giriş*, İstanbul 1992, s. 47-48; Orhan HANÇERLİOĞLU, *Felsefe Sözlüğü*, İstanbul 1996, s. 33.

[121] Tüm bu gelişmeler hk. özlü bilgi için bkz. MAKDÎSÎ, *Mürşid*, s. 9-15.

H. III. yüzyıla gelinceye dek ağızdan ağıza, kulaktan kulağa nakledilerek ve Hadis Usûlü'ndeki isnâd yolları izlenerek talîm ve tedrîsi yapılan kıraatler, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838) ile ilk yazılı mahsûlüne kavuştu. Kıraatlere dair ilk kitabı yazma şerefini elinde bulunduran İbn Sellâm, aynı zamanda kıraatleri eserinde toplayan; yani onları kayıt altına alan ilk zâttır[122].

Bunu takîben; Ahmed b. Cübeyr b. Muhammed el-Kûfî (ö.h. 258), el-Kâdî İsmail b. İshâk el-Mâlikî (ö.h. 282), el-İmam Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr et-Taberî (ö.h. 310) ve Ebûbekr Muhammed b. Ahmed b. Ömer ed-Dâcûnî (ö.h. 324) kıraat sahasında eser(ler) vermişlerdir[123].

Burada yeri gelmişken bir noktayı belirtmeden geçemeyeceğiz:

Kıraat İlmi'ne ait yukarıda adı geçen-geçmeyen bu ilk kitaplar, hiç yoktan ve birden ortaya çıkıveren eserler değildir elbet. Bunlar belli bir birikimin; hem de salt sözlü değil, aynı anda yazılı birikimin mahsûlleri olarak vücûda getirilmiştir.

Bu bağlamda, zikredilen kıraat kitaplarına kaynaklık eden iki tür yazılı vesîkadan söz etmek gerekir:

1. Sahâbeden bazılarının edindiği, -hem nicelik hem de nitelik yönünden ayrıcalıklı bulunan- kişiye özel Kur'an nüshaları (ki bunlar, sonradan şartlar gereği imhâ edilmiştir)[124].

2.Başta "Kütüb-i Sitte ve Tis'a" olmak üzere Hadis Külliyâtı'na dâhil eserlerin "Tefsir" kitap/babları[125].

İşte; gerek husûsî Kur'an'lardaki farklı ibâreler, gerekse Hadis Edebiyâtı'nın mühim bır kısmını teşkil eden Tefsir'e ilişkin kısımlar, bilâhere meydana getirilen kıraat kitaplarının altyapısını oluşturmuş ve onlara çok önemli sayılabilecek malzeme sunmuşlardır[126]

---

[122] CEZERÎ, *a.g.e.*, I/34.
[123] *a.y.*
[124] Bu şahısların önde gelenlerinin kimler olduğu hk. bkz. I. Bölüm, 46 ve 72 no'lu dipnotlar.
[125] Örneğin; bu çalışmada referans olarak gösterilen hadis mecmualarında da bu bölümler mevcutur. Dolayısıyla oralara bakılabilir.
[126] Müteâkip başlık altında sunulan malûmât içerisinde Kıraat İlmi'nin tedvînine dair bilgi aktarımına devam edilmektedir.

B- KIRAATLERİN SAYISININ SINIRLANDIRILMASI[127]

Kitaplarında çok miktarda (beş ile yirmi beş arasında) kıraate[128] yer veren bu yazarlardan sonra, muhtelif İslâm beldelerinde meşhûr olan "kıraat imamları"na nisbet ederek kıraatleri ilk defa "yedi"ye indiren; böylece Kur'an İlimleri literatürüne *"Kırâât-ı Seb'a* (= Yedi türlü okuyuş)" tabirini sokan ilk kişi, Ebûbekr Ahmed b. Mûsâ b. el-Abbâs b. Mücâhid (ö. 324/935)'dir[129].

İbn Mücâhid Kıraat İlmi'nde bir dönüm, Kırâât-ı Seb'a alanında ise bir başlangıç noktasıdır. Zira bu ilim muhitinde, baştan beri üzerinde durulan bunca polemiğin müsebbibi o imiş gibi bir intibâ vardır.

H. III. asırda kıraatlerin bu şekilde yedi ile tahdîd edilmesinin ardından, bu ilimle uğraşan kitle, İbn Mücâhid'in bu tasarrufuna uymuş; yanısıra onu kınamaktan da geri durmamıştır. Çünkü onun tesbit ettiği ve sâbitleştirdiği "yedi kurrâ"dan daha değerli kıraat imamları vardı ve bunlar oldukça fazla idi. Ancak IV. asırdan itibâren insanlar artık buna rağbet göstererek, kıraatleri azaltma/yediye indirme yolunu tercih etmişlerdir[130].

Dolayısıyla ilk kez İbn Mücâhid'le gündeme gelen bu "yedi kıraat" üzerinde İslâm alimlerinin icmâya varmaları neticesinde ümmetin ittifakı sağlanmıştır.

Öte yandan İbn Mücâhid'e yöneltilen eleştirinin özü şudur:

"Kıraatleri yedi'ye tahsis eden, yapılmaması gereken bir işe girişmiştir. Onun bu davranışı; dar kafalı kimselerin, bu kıraatlerin, hadis(ler)de geçen "yedi harf" olduğunu sanmalarına ve onları, ortaya attığı "yedi kıraat"le karıştırmalarına sebep olmuştur. Bu

---

[127] Bu başlığı taşıyan kısmı; a) Yedi Kıraat, b) On Kıraat şeklinde sınıflandırarak incelemek isâbetli olurdu. Ne var ki, konu burada "Tabiûn Devri" kapsamında ele alındığı için, bundan şimdilik vazgeçildi ve bu düşünce ileriye ertelendi.

[128] Bunlara bir de şöyle bir benzetme yapılarak bakılabilir: Nasıl ki; amelî/fıkhî mezhepler (daha doğrusu imamlar), yüzlerle ifade edilecek derecede çoktu ve bunların var olduğu döneme Fıkıh'ta "müctehid imamlar devri" denilmekte idi ve fakat zaman içerisinde bunların kahır ekseriyeti rağbet görmemesi, itibarlarını yitirmesi; dolayısıyla müntesiplerinin hayli azalması veya hepten yok olması sebebiyle bir varlık gösteremediler ve kendiliklerinden tarihe mal oldularsa, onlarca sayıdaki kıraat de aynı âkıbete uğradı ve doğal süreçte ortamın gereği silinip gittiler. Neticede taraftarlarını ve dinamizmlerini kaybetmeyen kıraatler -günümüzde mevcudiyetini devam ettiren fıkhî/amelî mezhepler misâli- etkinliklerini bugüne değin sürdürdüler ve hâl-i hazırda tedâvüldedirler. Bu nokta üzerinde -biraz sonra- durulacaktır.

[129] MAKDİSÎ, *a.g.e.*, s. 361-362; CEZERÎ, *a.e.*, I/34.
Daha çok İbn-i MÜCÂHİD diye bilinen bu şahsın kaleme aldığı eser, *"Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kırâât"* ismini taşıyor. Mezkûr müellifin hayatı hk. geniş bilgi için bkz. *aynı kitab* (Kahire 1988)ın 16-20. sayfaları.

[130] MAKDİSÎ, *gös.yer.* ve yine *a.e.*, s. 357-358; krş. ZERKEŞÎ, *Burhân*, I/478.

şüpheyi izâle etmek için keşke o, yedi'den daha az veya daha çok sayıda kıraatin varlığını tesbite ve isbâta çalışsaydı![131]"

'Yedi Okuyuş' çığırı açıldıktan sonra da kıraatlere ait eser yazımı artarak devam etti. Hatta bu hareketlilik Endülüs'e kadar sıçradı. Orada da büyük kıraat âlimleri yetişti ve bunlar eliyle çok değerli kıraat kitapları kaleme alındı.

Bunlardan; Endülüs'e Kıraat'i ilk defa sokan Ebû Amr Ahmed b. Muhammed b. Abdillah et-Talmenekî (ö.h. 429), onun peşinden Ebû Muhammed Mekkî b. Ebî Tâlib el-Kaysî (ö.h. 437) ve el-Hâfız Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî (ö.h. 444); ve bunların sırasıyla; "*er-Ravda*", "*Tebsıra*" ile "*el-Keşf*" ve "*et-Teysîr*" ile "*Câmiu'l-Beyân*" kitapları önemlidir [132].

C- KIRAATLERİN KABUL VE RED ESASLARININ TAYİN EDİLMESİ

İbnü'l-Cezerî (ö.h. 833) bu merhaleye gelişi şöyle anlatıyor:

Sonra kurrâ bayağı arttı, bunlar kentlere dağıldı ve kıraatleri oralarda yaydılar. Bunlar içerisinde işin ehli olduğu gibi, kısır olanlar da vardı. Çok geçmeden kıraatte mâhir olanlarla kifâyetsiz bulunanlar arasında ihtilaflar meydana geldi ve bunlar topluma sirâyet etti. Durum öyle bir hâl aldı ki, hak ile bâtıl birbirine karıştı. Sonuçta ümmetin hakikî âlimleri mes'eleye el koydu. Amaçları; harfleri-kıraatleri, vecihleri-rivâyetleri, kabul göreni-reddedileni, nihâyet doğruyu-eğriyi ortaya çıkarmaktı. Bunun gerçekleşmesi için de birtakım şartlar belirlediler.

Buna göre, bir kıraatin sahîh ve makbûl olması şu esaslara bağlandı.

Sözkonusu Kıraat;

a) Arapça Dilbilgisi kurallarına uymalı (nahiv kâideleriyle mutâbakat),

b) Osman mushaflarının hattıyla örtüşmeli (Resm-i Osmânî'ye muvâfakat),

---

[131] Sözün sahibi el-İmâm Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Ammâr el-MEHDEVÎ (ö. 430/1038)'dir (CEZERÎ, *a.g.e.*, I/36). Ayrıca buna benzer bir tenkidde bulunan Ebû Muhammed el-MEKKÎ'nin ifadeleri için bkz. MAKDİSÎ, *a.g.e.*, s. 345-348; krş. ZERKEŞÎ, *gös.yer.*

[132] CEZERÎ, *a.e.*, I/34-35.
Kur'an Kıraatleri'nin tedvîn sürecinin başlaması, bunun aşamaları ve bu alanda oluşturulan H. 430 yıllarına kadarki te'lîfâtı görebilmek için bkz. Fuad SEZGİN, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî* (Arapça'ya çev. Mahmûd Fehmî HİCÂZÎ), Riyad 1991, I/19-53.
Ayrıca İlm-i Kırâât ve Vücûhât'la alâkalı eserlerin listesini toplu biçimde görebilmek için bkz. Mustafa b. Abdillah Hacı Halîfe KÂTİP ÇELEBİ, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kitâbi'l-Fünûn* (İstanbul neşrinden ofset baskı), Beyrut, trz., II/1317-1323.

c) Rivâyet zinciri sağlam olmalı (naklin sıhhati).

Bu üç koşuldan herhangi birini taşımayan kıraat, zaîf ve merdûddur.

Gerçek kıraat imamlarının üzerinde anlaşmaya vardıkları bu kriterler, bazı müelliflerin kitaplarında kayıt altına alındı. Böylelikle kıraatler, ilk kez bir usûle bağlanmış oldu[133].

Sözel bilginin malzemesi olmaktan çıkarak, yazılı kültürün objesi haline gelen ve metodolojisinin temellerini atan kıraatler, bundan böyle Kitap-Sünnet eksenli İslâmî İlimler literatüründe yerini almış ve bilimsel bir hüviyete kavuşmuştur. Bu itibarla, bu çalışmanın bundan sonraki aşamalarında gerektiğinde "Kıraat İlmi" kavramı kullanılacaktır.

V. KIRAAT ÇEŞİTLERİ

Kıraat İlmi, tamamıyla Hadis İlmi'nin bünyesinden kopmuş ve bağımsız bir bilim haline gelmiştir denilebilir. Bu yargıya şu dört sebeple varılmaktadır:

a) Kıraat ihtilaflarının hareket noktasının, dolayısıyla kıraatlerin doğuşunun "yedi harf" hadisine dayandırılması.

b) "Yedi kıraat imamı"na (ki, sonrasında bu rakam artacaktır) nisbet edilen kıraat vecihlerinin sahâbeye, dolayısıyla Peygamber'e isnâd edilmesi.

c) Kıraat İlmi'nin geliştirdiği terminolojinin, tıpkısıyla Hadis İlmi'nde bulunması.

d) Kıraat öğretim metodlarının Hadis alma usûllerini aynen yansıtması.

Bunlardan, kıraatlere kaynaklık eden "yedi harf" hadisi üzerinde geçen bahislerde durulmuştu. "Yedi kıraat" (peşinden "on" ve "on dört kıraat"), sahâbeden Kur'an Kıraati'nde uzman birine, oradan da Peygamber'e kadar uzanması meselesine birazdan değinilecektir. Son madde hakkında ise, "Kıraat Öğretimi" konusu işlenirken bilgi verilecektir. Kıraat edebiyatına ilişkin olarak da şunları söylemek yeterli olacaktır kanısındayız:

---

[133] Kısmî değişiklerle tercüme edilerek aktarılan bu malûmatın sonunda yazar, bahse konu olan şartların yer aldığı o dönem eserlerinden de örnekler sunmaktadır (*Neşr*, I/9). Bunlardan sadece Şihâbüddîn Abdurrahman b. İsmail Ebû ŞÂME el-MAKDİSÎ (ö. h. 665)'nin "*el-Mürşidü'l-Vecîz (ilâ Ulûm Tetealleku bi'l-Kitâbi'l-Azîz)*" adlı kitabına ulaşıldı. Belirtildiği üzere, o ölçütler burada da bulunmaktadır; ama şu sırayla: Osman mushaflarına uygunluk, senette sağlamlık, Arap Lügati'ne elverişlilik. (*a.g.e.*, s. 380-381.)

Kıraatlerin kategorik ayrımlarına bakıldığında, bunların birinin içerikle, diğerinin ise dış yüzeyle alâkalı olduğu farkedilecektir. Bu da bize Hadis Usûlü'ndeki "metin" ve "sened" tenkidini hatırlatmaktadır. Nasıl ki, hadisler bu iki cepheden incelemeye tabi tutuluyor ve sonrasındaki bulgulara göre kabul veya reddediliyorsa; aynı şekilde kıraatler de bir "iç", yani lafız ve manâ; bir de "dış", yani isnad ve rivâyet zinciri kriterlerine göre inceleniyor ve bu doğrultuda alınıyor yahut terkediliyor.

Bir başka benzerlik ise, hadislerin tasnifi sırasında aldıkları isimlerle, kıraatlerin ayrışması esnâsında takındıkları sıfatlar konusunda yaşanmaktadır.

Şimdi kıraatlerin bölümlenmesi yoluna gidildiğinde, bunlara verilen adların, Hadis edebiyatından iktibas edildiği; dolayısıyla bunların hadis türlerini çağrıştırdığı rahatlıkla görüle(bile)cektir.

Kıraatler, başlıca iki kıstas temel alınarak gruplandırılmıştır[134].

A- SENEDLERİNE GÖRE KIRAATLER

1. Mütevâtir kıraatler
2. Meşhûr kıraatler
3. Âhad kıraatler
4. Şâzz kıraatler
5. Mevzû kıraatler
6. Müdrec kıraatler[135].

Burada, rivâyet zinciri gözönünde bulundurularak sıralanan bu kıraat çeşitlerini tek tek açıklamaya gerek duyulmamaktadır[136]. Zira pratikte ve kıraat eğitimine uyarlamada kıraatlere bu açıdan pek bakılmamakta ve bu şekil (isim)leriyle kullanılmamakta, bunlar sırf teorik bilgi olarak öğretilmektedir.

---

[134] Diğer bir tasnif örneği için bkz. S. BAZMUL, *Kırâât*, I/146 vd.
[135] SUYÛTÎ, *İtkân*, I/241-243.
[136] Aslında Hadis İlmi'nin kavramları olan bu deyimlerin karşılıkları için bkz. Talât KOÇYİĞİT, *Hadîs Usûlü*, Ankara 1997, sözkonusu başlıkları taşıyan kısımlar; ayrıca krş. Mücteba UĞUR, *Ansiklopedik Hadis Terimleri Sözlüğü*, Ankara 1992, ilgili maddeler.

Bu itibarla, uygulamada ve kıraat tedrisâtında esas alınan ve "kıraat çeşitleri" deni(li)nce de hemen akla geliveren kıraatler üzerinde ağırlıklı olarak durmak, daha uygun görülmektedir.

B- SAHİHLİK ŞARTLARINA GÖRE KIRAATLER[137]

1. Mütevâtir[138] Kıraatler

Önceden belirtildiği gibi, "Asr-ı Saâdet" tanımlamasıyla özdeşleşen Hz. Muhammed'in yaşadığı dönemden gitgide uzaklaştıkça, kıraatlerde de bir artma eğilimi başgöstermişti.

Kıraatlerde gözlemlenen bu çok sesliliği önlemek için, devrin saygın kıraat bilginleri, öncülük görevi üstlenerek birtakım kriterler belirlediler. Üç taneden ibâret olan bu ölçülere uyan kıraatler sağlam ve kabûle şâyân, uymayanlar ise zayıf ve merdûd sayılacaktı. Tekrar etmek lâzım gelirse, kıraatleri sahih ve makbûl kılacak şartlar şöyle sıralanabilir:

a) Kıraat, kuvvetli ve kesintisiz bir senetle Hz. Peygamber'e kadar ulaşmalıdır.

b) Kıraat, Arap Dili gramerine uymalıdır.

c) Kıraat, Hz. Osman'ın çoğalttığı mushafların yazı sitiline benzemelidir[139].

Öngörülen bu kuralları taşıyan kıraatlerin *"mütevâtir kıraatler"* olacağı benimsendi. O zamanın koşullarında bu esasları bünyesinde barındıran "yedi kıraat" tesbit edildi ve "mütevâtir" diye de kayıtlara geçti[140]. Sözü edilen kıraatler, tüm bu gelişmelerin cereyân ettiği o devrin çeşitli şehirlerinde ve hâl-i hâzırında, bu kıraatlerin talim ve tedrîsiyle meşgul olan *"yedi imam"*a nisbet edilerek anılır olmuştu.

İşte önderlerinin ismiyle bütünleşen mütevâtir kıraatler ve bunların ilk temsilcileri şunlardır[141]:

---

[137] veya "tevâtür yönüyle kıraatler" ayrımı da Dimyâtî'ye aittir (BENNÂ, *İthâf*, I/80-81).

[138] Mütevâtir Haber'in keyfiyeti, çeşitleri ve hukukî boyutu hk. bilgi için bkz. Ahmed NAİM, "**Mukaddime**" *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Ankara 1984, I /102-105.

[139] Bu bölümün 133 no'lu dipnotuna müracaat ediniz.

[140] Bu bölümün "Kıraatlerin sayısının sınırlandırılması" bahsine bkz.

[141] Burada İbn Mücahid'in sıralamasına uyulacaktır. Zira "Yedi İmam'a mâledilen "Yedi Kıraat" tabirini ilk kez telaffuz eden ve bunları kayıt altına alarak sabitleştiren odur. (*K. Seb'a*, s. 53 vd.)

a) **NÂFİ'** b. Abdirrahman b. Ebî Nuaym, Ebû Ruveym el-Leysî el-Medenî (70-169)[142].

Râvileri:

i. İsâ b. Minâ' b. Verdân b. İsâ, **KÂLÛN**, Ebû Mûsâ ez-Zurkî ez-Zührî el-Medenî (ö. 220)[143].

ii. Osman b. Saîd b. Abdillâh b. Amr b. Süleymân, Ebû Saîd **VERŞ** el-Kıbtî (110-197)[144].

b) Abdullah **b. KESÎR** b. Amr b. Abdillah, Ebû Ma'bed el-Kinânî ed-Dârî el-Mekkî (45-120)[145].

Râvileri:

i. Ahmed b. Muhammed b. Abdillah b. El-Kâsım b. Nâfî' b. Ebî Bezze, Ebu'l-Hasen **el-BEZZÎ** el-Mekkî (170-250)[146].

ii. Muhammed b. Abdirrahmân b. Muhammed b. Hâlid b. Saîd b. Curce, **KUNBUL**, Ebû Amr el-Mahzûmî el-Mekkî (195-291)[147].

c) **ÂSIM** b. Behdele Ebi'n-Necûd, Ebûbekr el-Esedî el-Kûfî (ö. 127, 128)[148].

Râvileri:

i. **HAFS** b. Süleyman b. el-Muğîre, Ebû Ömer el-Esedî el-Kûfî el-Ğadırî el-Bezzâz (90-180)[149].

ii. **ŞU'BE** b. Ayyâş b. Sâlim, **EBÛBEKR** el-Esedî el-Kûfî (95-193)[150].

Not 1: Bu ve devamındaki tüm kıraat imam ve râvilerinin doğum ve ölüm tarihleri Hicrî Takvim'e göre verilecektir.

Not 2: Bu çalışmada adıgeçen imam ve râvilerin isim, lakap ve künyeleri, -istenildiğinde ve arandığında kolayca bulunabilmesi için- Şemsüddîn Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-ZEHEBÎ'nin *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr ale't-Taakâti ve'l-A'sâr* (Neşre haz. Tayyar ALTIKULAÇ), İstanbul 1995 adlı eserinin indeksindeki yazılım ve imlâ gözetilerek buraya kaydedilmiştir.

[142] Kıraatte Medine imamı olan Nafi'nin hayatı, üstad ve talebeleri hk. bkz. İbn MÜCAHİD, *K. Seb'a*, s. 53-64; ZEHEBÎ, *M. Kurrâ*, I/241-247; Ebu'l-Hayr Şemsûddîn Muhammed İbnü'l-CEZERÎ, *Ğâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, Kahire 1933, II/330-334.
Ayrıca Nafi'in isnad silsilesi için bkz. İbn MÜCAHİD, *a.e.*, s. 88-92.

[143] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/326-328; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/615-616.

[144] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/323-326; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/502-503.

[145] Kıraatte Mekke imamı olan İbn Kesîr'in hayatı, üstad ve talebeleri hk. bkz. İbn MÜCAHİD, *a.g.e.*, s. 64-66; ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/197-203; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/443-445.
Ayrıca İbn Kesîr'in isnad silsilesi için bkz. İbn MÜCAHİD, *a.e.*, s. 92-94.

[146] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/365-370; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/119-120.

[147] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/452-453; CEZERÎ, *a.g.e.*, II/165-166.

[148] Kıraatte Kûfe imamı olan Âsım'ın hayatı, üstad ve talebeleri hk. bkz. İbn MÜCAHİD, *a.g.e.*, s. 69-71; ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/204-210; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/346-349.
Ayrıca Âsım'ın isnad silsilesi için bkz. MÜCAHİD, *a.e.*, s. 94-97.

[149] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/287-290; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/254-255.

[150] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/280-287; CEZERÎ, *a.g.e.*,I/325-327.

d) **HAMZA** b. Habîb b. Umâre b. İsmail, Ebû Umâre et-Temîmî ez-Zeyyât (80-156)[151].

Râvileri:

i. **HALEF b. Hişâm** b. Sa'leb, Ebû Muhammed el-Bağdâdî el-Bezzâr (150-229)[152].

ii. **HALLÂD** b. Hâlid, Ebû İsâ ve Ebû Abdillâh eş-Şeybânî el-Basrî el-Kûfî (ö. 220)[153].

e) Ali b. Hamza b. Abdillah b. Behmen b. Fîrûz, Ebu'l-Hasen **el-KİSÂÎ** (120-189)[154].

Râvileri:

i. Muhammed b. Ahmed, **Ebu'l-HÂRİS** er-Rakkî (ö. ?)[155].

ii. Hafs b. Ömer b. Abdilazîz b. Suhbân, Ebû Ömer **ed-DÛRÎ** el-Ezdî el-Bağdâdî (ö. 246)[156].

f) Zebbân b. el-Alâ', **Ebû AMR** el-Mâzinî el-Basrî (68-154)[157].

Râvileri:

i. Hafs b. Ömer b. Abdilazîz b. Suhbân, Ebû Ömer **ed-DÛRÎ** el-Ezdî el-Bağdâdî (ö. 246)[158].

ii. Sâlih b. Ziyâd b. Abdillah b. İsmâîl, Ebû Şuayb **es-SÛSÎ** er-Rüstebî (ö. 261)[159].

g) Abdullah **b. ÂMİR** b. Yezîd b. Temîm, Ebû İmrân el-Yahsu/-ıbî ed-Dımeşkî (21-118)[160].

Râvileri:

---

[151] Kıraatte -Asım'dan sonra- Kûfe imamı olan Hamza'nın hayatı, üstad ve talebeleri hk. bkz. İbn MÜCAHİD, *a.g.e.*, s. 71-77; ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/250-265; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/261-263.
Ayrıca Hamza'nın isnad silsilesi için bkz. İbn MÜCAHİD, *a.e.*, s. 97-98.

[152] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/419-422; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/272-274.

[153] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/422-423; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/274-275.

[154] Kıraatte Kûfe'nin son imamı olan Kisâî'nin hayatı, üstad ve talebeleri hk. bkz. İbn MÜCAHİD, *a.g.e.*, s. 78-79; ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/296-305; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/535-540.
Ayrıca Kisâî'nin isnad silsilesi için bkz. İbn MÜCAHİD, *a.e.*, s. 98.

[155] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/484; CEZERÎ, *a.g.e.*, II/94.

[156] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/386-389; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/255-257.

[157] Kıraatte Basra imamı olan Ebu Amr'ın hayatı, üstad ve talebeleri hk. bkz. İbn MÜCAHİD, *a.g.e.*, s. 79-85; ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/223-237; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/288-292.
Ayrıca Ebu Amr'ın isnad silsilesi için bkz. İbn MÜCAHİD, *a.e.*, s. 98-101.

[158] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/386-389; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/255-257.

[159] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/390-391; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/332-333.

[160] Kıraatte Şam imamı olan İbn Amir'in hayatı, üstad ve talebeleri hk. bkz. İbn MÜCAHİD, *a.g.e.*, s. 85-87; ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/186-197; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/423-425.
Ayrıca İbn Âmir'ın isnad silsilesi için bkz. İbn MÜCAHİD, *a.e.*, s. 101.

i. **HİŞAM** b. Ammâr b. Nusayr b. Meysere, Ebu'l-Velîd es-Sülemî (153-245)[161].

ii. Abdullah b. Ahmed b. Beşîr **b. ZEKVÂN**, Ebû Amr ve Ebû Muhammed el-Behrânî ed-Dımeşkî (ö. 242)[162].

Adıgeçen *"kurrâ-i seb'a"* veya *"eimme-i kurrâ"*ya izâfe edilen bu *"yedi mütevâtir kıraat"*in hepsine birden *"kırâât-i seb'a"* denilmektedir. Bunlar tek tek *"Nâfi' Kıraati, İbn-i Kesîr Kıraati, Âsım Kıraati, Hamza Kıraati, Kisâî Kıraati, Ebû Amr Kıraati* ve *İbn Âmir Kıraati"* isimleriyle anılır.

2. Meşhûr[163] Kıraatler

Kıraatlerin tahdîdi hususunda İbn Mücâhid nasıl bir rol oynadıysa, İbnü'l-Cezerî de onunla eş-değer bir iş görmüştür. Bu sebepten ötürü Kıraat İlmi'nde İbn Mücâhid ne kadar önemli bir köşe taşıysa, İbnü'l-Cezerî de o ağırlıkta, hatta daha fazla bir misyon sahibidir. Bir başka deyişle; İbn-i Mücâhid Kırâât-ı Seb'a için ne anlam ifade ediyorsa, İbnü'l-Cezerî de Kırâât-ı Aşere için aynı anlama gelmektedir. Şöyle ki; İbn Mücahid'in yedi tane olarak tesbit ettiği ve kitabına aldığı mütevâtir kıraatlere, İbnü'l-Cezerî yeni bir kapı açtı ve onları *"on"*a çıkardı. O, kendisinin literatüre soktuğu bu üç kıraate *"meşhûr"* sıfatını yakıştırdı. Bu artışın gerekçesini ise el-Cezerî şöyle izah ediyor:

İbn Mücahid kıraat alimlerinin üzerinde uzlaşmaya vardığı kriterlere uygun yedi kıraati kitabında kayıt altına alarak kıraatleri sabitleştirdi. Bu tasarruf, sanki bütün sahih ve makbul kıraatler bunlardan ibaretmiş gibi, bilgisi yetersiz halkta yanlış algılamalara sebebiyet verdi. (Sözün burasında İbnü'l-Cezerî, geride geçen 130 ve 131 no'lu dipnotların işaret ettiği yerlerde değinilen ifadeleri dile getirerek devamla şunları söylüyor:) Halbuki daha başka onca kıraat ortalıkta dolaşıyordu. Bunlar içerisinde, senedindeki tevâtür seviyesi onlar gibi yüksek bulunmasa bile, hiç de azımsanmayacak bir şekilde şöhret ve şüyû bulmuş, kuvvet derecesi de en az onlar kadar olan kıraatler de vardı. Bu kıraatlerin devre-dışı bırakılması kabul edilebilecek bir davranış değildir. Üstelik usûlcüler (hem hadis, hem de fıkıhta) meşhûr rivâyet ve haberleri delil olarak benimserken, kıraatler konusunda "meşhûr" kapsamına girenleri almamak büyük hata

---

[161] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/396-402; CEZERÎ, *a.g.e.*, II/354-356.
[162] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/402-405; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/404-405.
[163] Meşhûr Haber'in keyfiyeti, çeşitleri ve hukukî boyutu hk. bilgi için bkz. A.NAİM, "**Mukaddime**", *a.g.e.*, I/106-107.

olur. Bu nedenle yalnızca senedinde bir kopukluk arızası taşıyan, ama öte yandan bu açığı yaygın olarak revaç bulma avantajıyla kapatan; buna ilâveten diğer iki şartı da bünyesinde barındıran üç kıraati daha bunlara katmak icâbeder ki; bu eklemeyle sahih, dolayısıyla namazlarda okunması câiz olan kıraatlerin sayısı on'a yükselmiş oluyor[164].

Bu *üç meşhûr kıraat*in imam ve önde gelen mensupları şunlardır[165]:

a) Yezîd b. el-Ka'kâ', **Ebû CA'FER** el-Kârî' el-Medenî (ö. 127, 130)[166].

Râvileri:

i. **İSÂ b. VERDÂN** el-Hızâ', Ebu'l-Hâris el-Medenî (ö. 160)[167].

ii. **SÜLEYMAN** b. Müslim **b. CEMMÂZ**, Ebu'r-Rabî' el-Medenî (ö. 170)[168].

b) **YA'KÛB** b. İshâk b. Zeyd b. Abdillah, Ebû Muhammed el-Hadramî (117-205)[169].

Râvileri:

i. Muhammed b. el-Mütevekkil, **RUVEYS**, Ebû Abdillah el-Lü'lüî (ö. 238)[170].

ii. **RAVH** b. Abdilmü'min, Ebu'l-Hasen el-Basrî (ö. 233, 4)[171].

c) **HALEF b. Hişâm** b. Sa'leb, Ebû Muhammed el-Bağdâdî el-Bezzâr (150-229)[172].

Râvileri:

i. **İSHAK** b. İbrahim b. Osman b. Abdillah Ebû Ya'kûb el-Mervezî (ö. 286)[173].

ii. **İDRÎS** b. Abdilkerim, Ebu'l-Hasen el-Bağdâdî el-Haddâd (ö. 292, 3)[174].

Böylece sıhhatine inanılan, ulemâ ve halk nezdinde rağbet gören; dolayısıyla artık bir istikrara kavuşan kıraatler on'a ulaşmış oluyor ki, bunların ortak ismi *"Kırâât-i Aşere"*

---

[164] CEZERÎ, *Neşr*, I/36 vd.

[165] Burada ise İbnü'l-Cezerî'nin sıralaması gözetilecektir. Çünkü *"Üç İmam"*a atfedilen *"Üç Kırâat"*in şöhreti üzerinde ısrarla duran ve bunların sağlamlığını kabul ettiren o olmuştur. (*Neşr*, I/46.)

[166] Kıraatte Medine imamı olan Ebû Ca'fer'in hayatı, üstad ve talebeleri hk. bkz. ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/172-178; CEZERÎ, *Tabakât*, II/382-384.

[167] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/247-248; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/616.

[168] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/293-394; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/315.

[169] Kıraatte Basra imamı olan Ya'kûb'un hayatı, üstad ve talebeleri hk. bkz. ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/328-332; CEZERÎ, *a.g.e.*, II/386-389.

[170] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/428; CEZERÎ, *a.g.e.*, II/234-235.

[171] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/427-428; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/285.

[172] Aynı zamanda Hamza'nın râvilerinden biri olan ve Halefü'l-Âşir diye bilinen bu kıraat imamının hayatı, üstad ve talebeleri hk. bkz. ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/419-422; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/272-274.

[173] CEZERÎ, *a.g.e.*, I/155. Not: Bu râvi Zehebî'de bulunamadı.

[174] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/499-500; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/154.

veya *"Vücûh-u Aşere"*dir. Bunlardan son üç tanesi ayrı ayrı *"Ebû Cafer Kıraati, Yakup Kıraati* ve *Halefü'l-Âşir Kıraati"* adlarıyla bilinir.

3. Şâzz[175] Kıraatler

Bahsi geçen on imama ait kıraatlerin dışında dört kıraatten daha söz edilmektedir. *"Şâzz"* olarak nitelenen bu kıraatlerde tesbit edilen en büyük aksaklık *"âhad haber*[176]*"*lere dayanmış olmasıdır.

İstinâî haller dışında âhad yoluyla gelen hadislere pek değer verilmediği için, bu özelliği taşıyan kıraatlere de fazla rağbet gösterilmemiştir.

Şâzz kıraatleri hem sahih, hem de zayıf kıraatler kategorisinde değerlendirenler vardır. Bu ikilem, şâzza yaklaşım tarzındaki farklılıktan kaynaklanmaktadır.

Bu kıraatleri makbul kapsamına sokanlara göre şâzzın tanımlarından biri şöyledir:

"Arap gramerine ve mushaf yazısına uygun olan, âhad tarikıyle nakledilen, fakat kıraat alimleri arasında meşhur derecesine ulaşmayan kıraat şâzzdır[177]."

Bu tarife uyan şâzz kıraatin hükmü de şöyle belirtilmiştir:

"Bir kıraat; senedi sahih, Arapça'ya ve mushaf hattına uygun olması durumunda - rivâyetinde âhadlık bulunsa dahi- kat'î ilim ifade eder ve onun kabul edilmesi gerekir[178]."

Diğer taraftan bunları merdûd sınıfına koyanlara göre yapılan şâzz tanımlarından biri Amr İbn-i Salâh (v.h.643)'a aittir: "Tevâtür yoluyla olmaksızın bize Kur'ân olarak nakledilen, ancak ümmet tarafından rağbet görmeyen ve belirgin bir şöhret kazanmamış bulunan kıraatler şâzzdır[179]."

Bu doğrultudaki tarif karşısında Ebû Şâme el-Makdisî (ö.h.665)'nin şâzz kıraatlere getirdiği yorum da şu şekildedir: "Arap Dili kurallarına uyan, sağlam bir senetle gelen ve mushaf yazısıyla örtüşen her kıraat muteberdir. Bu üç esastan herhangi biri kendi(si)nde eksik olan kıraat ise şâzzdır ve zayıftır. Bu yüzden onun terkedilmesi icâbeder[180]."

---

[175] Şâzz türü rivâyetlerin keyfiyeti ve hukukî boyutu hk. bilgi için bkz. A. NAİM, *a.g.m.*, s. 120-123.
[176] Âhad Haber'in keyfiyeti, çeşitleri ve hukukî boyutu hk. bilgi için bkz. A. NAİM, *a.g.m.*, s. 106-113.
[177] Muhammed Sâlim MUHAYSIN, *Fî Rihâbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Kahire 1980, I/492.
[178] ZERKÂNÎ, *Menâhil*, I/428.
[179] ZERKEŞÎ, *Burhân*, I/481.
[180] MAKDİSÎ, *Mürşid*, s. 381.

Demek oluyor ki; Kur'an'dan sayıp-saymama ve Kur'an olarak okunup-okunmama noktasında haklarında ihtilaf bulunan şâzz kıraatler, ümmet tarafından iltifat görmemiş, üzerlerinde icmâ ve ittifaka varılmamış, dolayısıyla marjinal düzeyde kalmıştır. Bu sebeple ekserî alimlerce, başta namaz olmak üzere bu kıraatlerin ibadet maksadıyla okunmalarına cevaz verilmemiştir[181].

Sadece bilgilendirme (eğitim-öğretim) ve Kur'an'ı daha iyi anlama (tefsir-te'vil) amacıyla öğretilen ve *dört* taneden ibaret olan *şâzz kıraatler*in bânîsi durumundaki imamları ve onların başta gelen takipçileri şunlardır[182]:

a) Muhammed b. Abdirrahmân **b. MUHAYSIN**, Ebû Abdillah es-Sehmî el-Mekkî (ö. 122, 123)[183].

Râvileri:

i. Ahmed b. Muhammed b. Abdillah b. el-Kâsım b. Nâfi' b. Ebî Bezze, Ebu'l-Hasen **el-BEZZÎ** el-Mekkî (ö. 250)[184].

ii. Muhammed b. Ahmed b. Eyyûb b. es-Salt **b. ŞENBÛZ**, Ebu'l-Hasen (ö. 328)[185].

b) Yahyâ b. el-Mübârek, Ebû Muhammed **el-YEZÎDÎ** el-Basrî (ö. 120)[186].

Râvileri:

i. **SÜLEYMAN** b. Eyyûb **b. el-HAKEM** el-Hayyât, Ebû Eyyûb el-Bağdâdî (ö. 235)[187].

ii. **AHMED b. FERÂH** b. Cibrîl, Ebû Ca'fer el-Bağdâdî (ö. 303)[188].

c) **el-HASEN** b. Ebi'l-Hasen, Ebû Saîd **el-BASRÎ** (ö. 110)[189].

Râvileri:

---

[181] Şâzz kıraatlerin keyfiyetleri ve dinî hükümleri hakkında daha geniş bilgi için bkz. BAZMUL, *Kırâât*, I/160 vd.

[182] Bunların sıralamasında Dimyâtî'nin sistemi izlenecektir. Zira "On dört Kıraat"i derli-toplu içinde barındıran başka kaynağa -şimdilik- sahip değiliz. (BENNÂ, *İthâf*, I/75-80.)

[183] Kıraatte, İbn Kesîr'le birlikte Mekke imamı olan İbn Muhaysın'ın hayatı, üstad ve talebeleri hk. bkz. ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/221-223; CEZERÎ, *a.g.e.*, II/167.

[184] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/365-370; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/119-120.

[185] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, II/546-553; CEZERÎ, *a.g.e.*, II/52-56.

[186] Yezidî'nin hayatı, üstad ve talebeleri hk. bkz. ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/320-323; CEZERÎ, *a.g.e.*, II/372-377.

[187] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/391-392; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/312.

[188] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/468-469; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/95-96.

[189] Hasenü'l-Basrî'nin hayatı, üstad ve talebeleri hk. bkz. ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/168-169; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/235.

i. Şücâ' b. Ebî Nasr, Ebû Nuaym **el-BELHÎ** (ö. 190)[190].

ii. Hafs b. Ömer b. Abdilazîz b. Suhbân, Ebû Ömer **ed-DÛRÎ** el-Ezdî el-Bağdâdî (ö. 246)[191].

d) Süleyman b. Mehrân **el-A'MEŞ**, Ebû Muhammed el-Esedî el-Kâhilî el-Kûfî (60-148)[192].

Râvileri:

i. el-Hasen b. Saîd b. Ca'fer, Ebu'l-Abbâs el-Abbâdânî **el-MUTTAVİÎ** (ö. 371)[193]

ii. Muhammed b. Ahmed b. İbrahim, Ebu'l-Ferec **eş-ŞENBÛZÎ** eş-Şatvî (300-388)[194].

Zikredilen-edilmeyen bunca kıraat içerisinden, günümüz İslâm Dünyası'nda yalnız üç tanesi fiiliyatta kullanılmaktadır. Öteki (mütevatir, meşhur ve şâzz kıraat)ler ise, sırf entelektüel ve akademik çapta bir ilim-araştırma envanteri olarak değerlendirilmektedir.

Müslümanlar tarafından ibadetlerde takibi sürdürülen bu üç kıraat ve bunların yaygın olduğu yöreler şöyledir:

• *Ebû Amr Kıraati*: Sudan'ın bir kısmında tutunmuş olup, bugün en az okuyanı bulunan kıraattir.

• *Nâfi' Kıraati*: Bu kıraatin Verş nakliyle gelen varyantı, bugün -Mısır hâriç- bütün Afrika'da okunmaktadır.

• *Âsım Kıraati*: Bu kıraatin Hafs tarîkiyle oluşan versiyonu, adıgeçen yerlerin dışında kalan çoğunluk tarafından kabul görmüştür[195].

Yeryüzünde çoktan beri basılan ve basılmakta olan Kur'an-ı Kerîm'lerin kahır ekseriyeti, yine -bizim de tâbi olduğumuz- *Âsım Kıraati'nin Hafs rivâyeti* esas alınarak yazılıp neşredilmektedir[196].

---

[190] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/338-339; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/324.
[191] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/386-389; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/255-257.
[192] A'meş'in hayatı, üstad ve talebeleri hk. bkz. ZEHEBÎ, *a.g.e.*, I/214-219; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/315-316.
[193] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, II/613-615; CEZERÎ, *a.g.e.*, I/213-215.
[194] ZEHEBÎ, *a.g.e.*, II/640-642; CEZERÎ, *a.g.e.*, II/50-51.
[195] İ. H. İZMİRLİ, *T. Kur'ân*, s. 18.
[196] CERRAHOĞLU, *T. Usûlü*, s. 112.

VI. DEĞERLENDİRME

Kıraatlerin zuhûru ve Kıraat İlmi'nin teşekkülüne tahsis edilen bu bölümde; Kur'ân-ı Kerîm'in, Hz. Muhammed'in nübüvvet dönemini kapsayan Asr-ı Saâdet ile Hulefâ-ı Râşidîn devrinin üçüncü halifesi olan Hz. Osman zamanının altı yıl süren ilk yarısına kadarki tarihine özet halinde yer verilmiştir. Zira Kur'an'ın geçirdiği evreler, kıraatlerin doğuşu ve şekillenmesinde en önemli etkenler arasında sayılmaktadır.

Burada Kıraat İlmi'nin, dolayısıyla Kur'an'ın tarihsel arkaplanı irdelenirken, öteden beri Tefsir Usûlü ve Tarihi alanında yerleşmiş geleneksel-hâkim felsefeye uygun bir çizgi izlenmiştir.

Bu çerçevede yapılan araştırma sonunda şunlar tesbit edilmiştir:

1. Hz. Muhammed hayattayken kendisine bildirilen vahiyleri mutlaka yazdırıyor, âyetleri âit oldukları sûrelerin ilgili yerlerine yerleştiriyor ve bu sûretle elde edilen vahiy dökümanlarını, zamanın ve şartların O'na sunduğu imkânlar dâhilinde saklıyordu.

2. Hz. Muhammed'in kontrolü altında üçlü bir koruma sistemi (ezberleme, yazma ve arşivleme) ile muhafaza edilen Kur'an'ın tümü, O'na mahsus ve O'nun gözetimindeki bir yerde tutuluyordu. Yani Kur'an bütünüyle ashabın zihinlerinde yer etmesinin yanısıra, değişik maddelere kaydedilmiş ve biraz dağınık vaziyette olsa da belli mekanda hazır bulunuyordu.

3. Hz. Muhammed'in vefatını müteâkiben, Kur'an'ı daha derli-toplu ve kullanışlı şekle sokmak amacıyla, vahiy malzemeleri, bulundukları yerden alınarak yeniden ve fakat bu sefer (kitap olmaya elverişli) tek malzemeye geçirildi. Bu girişimin teklifi Hz. Ömer'den, emri de Hz. Ebûbekr'den (ki, o vakit hilâfet makamında idi) geldi; tatbik edeni ise Zeyd b. Sâbit oldu.

4. Önerilen isimler arasından "Mushaf" adının verilmesi uygun görülen bu derleme, devrin koşullarına göre bir kitap haline getirildi ve bu, yönetim erkini elinde bulunduranlara teslim edildi. Hz. Ömer'in ölümünden sonra idârî mekanizmanın başına geçecek kişi belli olmadığından, Mushaf onun kızı Hafsa'ya intikal etti.

5. Hz. Osman döneminde, özellikle nüfus yapısının çok hızlı ve fazla değişikliğe uğramasıyla birlikte başgösteren Kur'an'ı okuma (kıraat) farklılıkları, bu Mushaf'ı çoğaltma zarûretini ortaya çıkardı. Çünkü fetihler sebebiyle İslâm coğrafyası hayli genişlemiş, toplum da o oranda kalabalıklaşmış ve tekdüzelikten uzaklaşmıştı. Bu itibarla

başkent dışındaki yerleşim merkezlerine ve oralar halkına Kur'an ve beraberinde Kur'an hocası göndermek gerekiyordu.

6. Bu ihtiyacı karşılamak için, ana Mushaf esas alınarak Kur'an yeniden istinsâh edildi ve çoğaltılarak çevre vilâyetlere dağıtıldı. Bunlarla birlikte oralarda Kur'an öğreticileri görevlendirildi. Kur'an'ı kopyalamak sûretiyle çoğaltma işini bir komisyon üstlenmişti. Bu ekibin başında yine Zeyd b. Sâbit vardı. İş bitiminde ise örnek Mushaf tekrar Hafsa'ya iâde edildi. (Sonraları onun ölümüyle bu nüsha imhâ edildi.)

7. Hz. Peygamberin ardından Kur'an'a yönelik bu iki girişim, Yemâme ve Ermenistan-Azerbeycan savaşlarına dayandırılmış olsa bile, bu olaylar, sözkonusu gelişmelerin tek başına yegâne gerekçesi olamaz; belki de onların itici gücü sayılabilir. Zira Kur'an'ı ümmetin ve topyekün insanlığın istifâdesine sunma zorunluluğu, bu girişimlerin yeter-sebebi olarak görülebilir. Çünkü Kur'an'ın İslâm Cemiyeti ve insanlık için önemi ortadaydı ve onun bu konumu hiçbir zaman yadsınamaz ve hafife alınamazdı. Kur'an üzerinde yapılan işlemler de, bu hassâsiyetin tabiî bir neticesidir denilebilir.

8. Hz. Osman'ın teksîr ettirdiği mushaflarla Hz. Ebûbekr'in istinsâh ettirdiği mushaf arasındaki en belirgin ayrıcalık, bunların tek hatta (Resm-i Osmanî'ye) göre kaleme alınmış olmasıdır. Yani öncekilerde, önde gelen kabile lehçelerinin konuşma tarzlarına elverişli okumayı öngören yazı sitili, bunlarda terkedildi ve Kur'an sadece Kureyş lügati kuralları gözetilerek yazıldı. Bu yola, kıraat farklılıklarından doğan tartışmaları önlemek için başvurulmuştu.

9. Ama alınan bu çeşit tedbirlere rağmen sahabe ve tabiûnun önde gelen hâfız-kurrâ şahsiyetlerinin öncülüğünde fiilen bir ekolleşme başladı. Bunlar bazı şehirlerde rağbet ve kabul gördüler; sonuçta oralarda kıraat okullarının temellerini attılar.

10. Her biri kıraat sahasında temâyüz eden imamlar önderliğinde oluşan kıraat mekteplerinin sayısı hızla çoğaldı. Buna paralel olarak kıraat ihtilafları da arttı. İşte bu belirsiz ve düzensiz durumun önüne geçebilmek için, saygın nitelikteki bilginler bir araya gelerek kıraatlerin kabul ve red şartlarını hazırladılar.

11. "Osman mushaflarıyla örtüşme, Peygamber'den kesintisiz bir nakille gelme ve Arapça dilbilgisi kurallarına uyma"dan ibaret olan üç şartı taşıyan kıraatler benimsendi, diğerleri ise yeterince taraftar bulamadı.

12. Kıraatler konusunda tedvîn dönemi İbn-i Sellâm'ın kitabı ile başladı. İbn-i Mücahid ise "yedi kıraat"e ayrıcalık tanıyarak bunlara *"Kitâbü's-Seb'a"*sında yer verdi. Böylece ilk kez bu yedi okuyuş tarzının, yukarıda sıralanan esaslara uygunluğu belirlenmiş oldu ve bunlar adıgeçen kitapta "mütevâtir kıraatler" olarak tescil edildi.

13. Bilâhere İbnü'l-Cezerî'nin "üç meşhûr kıraat" ilâvesiyle kıraatlerin sayısı on'a çıkarıldı. Daha sonra bunlara "şâzz" türünden dört kıraat daha eklendiyse de, bunların dışında kalan kıraatler bir varlık gösteremeyerek kaybolup gittiler. Dolayısıyla "Kırâât-ı Aşere" denen "on okuyuş", ümmetin icmâ ve ittifakına mazhar oldu. Diğer dördüne ise, ihtilaflı yönleri olduğundan, ağırlık kazanan görüşe göre ibadetlerde yer verilmeleri sakıncalı bulundu.

14. Bununla beraber, sözü edilen "on dört (mütevâtir, meşhur ve şâzz) kıraat"ten sadece üç tanesi bugün yeryüzü müslümanları arasında pratikte kullanılmakta, yani namazlarda sürekli okunmakta; geri kalanları ise yalnız bilgi materyali olarak (eğitim-öğretimde) değerlendirilmektedir.

İKİNCİ BÖLÜM

OSMANLI'DA DÂRU'L-KURRÂ MÜESSESESİ

OSMANLI'DA DÂRU'L-KURRÂ MÜESSESESİ

I. SUNUŞ

Osmanlı'nın son dönemlerine gelindiğinde önemini hayli yitirmiş, Cumhuriyet Türkiye'sinde ortadan kaldırılmış, günümüzde ise adı bile unutulmaya yüz tutmuş, böylelikle artık tarihî vak'aya dönüşmüş bir müessese olarak hatırlansa ve anılsa dahi; aslında Dâru'l-Kurrâ, eğitim, kültür ve medeniyet tarihimizin en köklü kuruluşları arasında yerini almıştır. Öyle ki, bu günlerde dâru'l-kurrâ, ismen ve resmen olmasa bile, cismen ve fiilen halâ varlığını sürdüren bir kurum olma özelliğine sahiptir.

Eğer dâru'l-kurrâlar, zaman(lar)ında her derecede (ilk-orta-yüksek) ve düzeyde (başlangıç-ileri) birer Kur'an öğretim merkezleri idiyse, şu anda sadece ülkemizde değil, dünyanın her bir köşesinde onların bu fonksiyonlarını iyi-kötü yerine getiren çok sayıda kurum ve kuruluş vardır.

Zaten bu çalışmadan güdülen amaçlardan biri de, geçmişin dâru'l-kurrâları ile misyon itibariyle onları temsil etme makamında bulunan şimdinin Kur'an/Kıraat tedris mahalleri arasında bir bağ kurmak; bu vesileyle okuyucuya eski ve yeninin mukayesesini yapma imkanı sağlamaktır.

Dâru'l-Kurrâ müessesesi, tarihin akışı içerisinde ve şartların gereği, değişik isimler alsa ve farklı görünümlere bürünse de Kur'ân-ı Kerîm'in varlık âlemine inişinin hemen akabinden başlamak sûretiyle -Kur'an'la paralellik arzedercesine- günümüze dek mevcûdiyetini muhafaza eden yegane kurumlardan biri olmuştur. Şöyle ki; bunların pratikte ortaya çıkışları, Hz. Muhammed (S.A.V.)'e vahyin ilk inzâliyle başlar. Kur'an'ın gelişiyle birlikte -sınırlı imkanlarda olsa dahi- onun eğitimi de başladığına göre, bunun kurumsal bazda yaptırıldığı mekanlar olarak karşımıza dâru'l-kurrâlar çıkmaktadır. Devamında ise dünya durdukça, İslâm ve onun temel kitabı Kur'an hayâtiyetini devam ettirdikçe, bunların öğretim yerleri de varlıklarını aynen koruyacaktır.

Şimdi bu bölümde, bu denli kuvvetli temeller üzerine bina edilen dâru'l-kurrâların, inşâ ve ihyâ süreci -mümkün mertebe- geniş bir şekilde ele alınacaktır.

Plân olarak önce dâru'l-kurrânın kavramsal yönü, sonra da yapılanma biçimi işlenecektir. Ardından, dâru'l-kurrâların geçirdiği evrelerle eş-güdümlü olarak bunların

aldığı çeşitli isimler (Dâru'l-Kur'an, Dâru'l-Huffâz ve Dâru'l-Kurrâ') üzerinde durulacaktır. Ayrıca ve özellikle dâru'l-kurrâların Osmanlı bürokrasisi içerisindeki kuruluş ve işleyiş düzenleri, örgün ve yaygın öğretimdeki konumları, resmî ve özel eğitim hiyerarşisindeki statüleri, mâlî yapıları, hocalarının ekonomik durumları ve niçin kapandıkları gibi hususlar bu bölümün konuları içerisinde yer alacaktır.

Genel hatlarıyla Kurumlar ve Eğitim Kurumları Tarihi'nin, kendilerine has özellikleri bakımından da İslâm Müesseseleri ve İslâm Eğitim Müesseseleri Tarihi'nin ilgi alanına giren dâru'l-kurrâlar hakkında pek fazla iddiâ taşımıyoruz. Çünkü önümüzde ciddî ve kapsamlı bir örneğimiz henüz yok diyebiliriz. Bu sebeple bu sahada 'ilk'lerden olmanın dez-avantajını üzerimizde hep hissedeceğiz. Dolayısıyla mevzûyu son derece detaylandırdığımızı sansak bile, sonuçta ortaya koyulacak bilgi, belge, varsayım, yaklaşım, değerlendirme vs.nin eksik ve yanlıştan uzak kalamayacağını şimdiden söyleyebiliriz. Daha açık bir ifadeyle; araştırma neticesinde verilecek eser dikkate alındığında, varılacak noktanın nihâî nokta olmayacağı aşikâr ve muhakkaktır.

II. DÂRU'L-KURRÂ

A- TANIM

"*Daru'l-Kurrâ*", "dâr" ve "kurrâ" sözcüklerinden müteşekkil, mürekkep bir "mekân ismi"dir.

Bunu meydana getiren lafızlardan "*dâr*"ın sözlük anlamı; "binaların toplandığı arazi, içerisinde iskân edilen geniş ev, büyük yapıların ortasında bulunan çatısız avlu veya etrafı çevrili ama üzeri örtülmemiş toplantı ve eğlence mekânı; çocuklar, öğrenciler, yaşlılar ve kimsesizler için barınak, yerine göre öğrenim görülen mahal; birtakım oyun, ürün ve kitapların sergilendiği sahne; belde, kabile, vatan; göçüp-gidilecek memleket, düşman diyârı; dünya ve âhiret ya da her ikisi (dâreyn), yahut cennet ve cehennem" vb.dir.

"Dâr", semâî müennes kabul edilen bir kelimedir ki; bunun 'diyâr, edvâr, diyârât, dûr, edvur" gibi çoğul kalıpları vardır.

Terim olarak; "bir şeyi ihâta ve ihtivâ eden" manasına gelen 'dâr'[1], konu açısından "bir şeyleri bünyesinde barındıran ve onları kuşatan yer olmak" hasebiyle burada gündeme gelmektedir.

"Kârî" sözcüğünün çoğul kiplerinden biri olan "kurrâ"ya gelince, bunun içeriği hakkında şunlar söylenebilir:

"Kârî", kıraat yükleminin öznesi olup, cemi'lerinden ikisi *"kurrâ"* ve *"karrâ"*dır.

İsm-i fâil durumundaki sözlük anlamı, "okuma eylemini yapıp-eden" demek olan kârî'ye, aynı zamanda *"mukrî"* de denilmektedir[2]. Bunun, genellikle tercih edilen ve tekilinden daha yaygın olarak kullanılan çoğul kalıbı "kurrâ"nın tarihsel süreçte yüklendiği ıstılahî anlamlardan, konu açısından önem arzedenlerinin başında şunlar gelmektedir:

1. Hz. Peygamber zamanında Kur'an'ın belli miktarını ezberleyenlere 'kurrâ' denilirdi[3].

2. Yine aynı dönem ve sonrasında bu tabir, Kur'an'ın tamamını ezberleyen ve kendini Kur'an öğretimine adayan hâfız (u'l-Kur'an) ve muallim (u'l-Kur'an) sahâbe ve tabiûn zümresi için kullanılmıştır[4].

3. Kıraat ekollerinin ortaya çıkışının ardından kurrâ deyimi, yedi, on ve on dört kıraatin kendilerine nisbet edildiği meşhur imamların en belirgin sıfatı olmuştur[5].

---

[1] Şemseddin SAMİ, *Kâmûs-i Türkî*, Dersaâdet 1317, I/597; *el-Müncid fi'l-Luğa ve'l-A'lâm*, Beyrut 1992, s. 229; *el-Mu'cemü'l-Arabî el-Esâsî*, Komisyon, Larousse Yay., yer ve trz., s. 469; *Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi*, Gelişim Yay., yer yok, 1986, V/2886; *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, Komisyon, M.E.B., Ankara 1995, I/588-589.

[2] Ebû Abdirrahman HALİL b. AHMED, *Kitâbü'l-Ayn*, Beyrut 1988, V/205; İsmail b. Hammâd el-CEVHERÎ, *Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, Beyrut 1990, I/65; Cemâlüddîn Muhammed b. Mükrim İbn MANZÛR, *Lisânü'l-Arab*, Beyrut 1994, I/130; Muhammed Murtaza el-Hüseynî ez-ZEBÎDÎ, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Beyrut 1994, I/218-219.

[3] "Büyük Kur'an parçalarını ezbere bilen kişilere (kurrâ) denirdi." [Theodor NÖLDEKE, *Kur'an Tarihi* (çev. Muammer SENCER), İstanbul 1970, s. 17/28 no'lu dipnot.]

[4] "Kârî, hâmil manasındadır" (İbn AHMED, *K. Ayn*, V/205).
"Kur'an'ın hâfızlarına (Kurrâ) nâmı verilmekte idi" [Corci ZEYDAN, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (çev. Zeki MEGÂMİZ), İstanbul 1973, III/117].
"(Onlar arasında) Kur'an'ın tamamını, yarısını veya bir kısmını, yahut daha azını ezberleyenler vardı. Fakat herkes bildiği kadarını kendisinden sonrakilere öğretiyordu." (İsmail KARAÇAM, **"Kur'an-ı Kerîm Talimi"**, *Nesil Dergisi*, İstanbul 1979, y. 4, sy. 37-38, s. 58.)

[5] Gerçekte "eimme-i kurrâ" diye ortak bir isim altında toplanan bu imamların kimler olduğu hk.bkz. Ahmed b. Muhammed el-BENNÂ ed-DİMYÂTÎ, *İthafu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kırââti'l-Erbaa Aşer*, Beyrut 1987, I/75-76; ayrıca zaten henüz sona eren I. Bölüm'ün "Sahihlik Şartlarına Göre Kıraatler" kısmında sözü edilen kurrâ, râvileriyle birlikte sayılmıştı.

4. Tarihsel bağlam ve bugün gelinen nokta gözönüne alındığında ise kurrâ, Kur'an hafızı olmanın ötesinde, onun okunuşu hakkında meydana gelen kıraat farklılıklarının hepsine veya en azından bir kıraat tarzına hakkıyla vâkıf olanların ünvanı olmuştur[6].

Kurrâ'nın, uzun bir geçmişe sahip olan bu manada kullanımı, artık bir istikrara kavuşmuş ve günümüz İslâm Dünyası'nda kurrâ bu yönde kavramsal bir niteliğe bürünmüştür. Yani bugün kurrâ denince, Kur'an('ın) kıraati konusunda uzmanlaşmış ve okuyuşu güzel olan[7] kişiler akla gelmektedir. Nitekim bu çalışmada, yeri geldikçe kurrâ bu çerçevede ele alınıp değerlendirilecektir.

Kendisini oluşturan bu lafızların tanımı ışığında "*Dâru'l-Kurrâ*", "Kur'an Kıraati sahasında kendisini yetiştirmek ve kârî (Kıraat İlmi uzmanı) olmak isteyen talebelerin eğitim gördüğü okul ile onların iâşe ve ibâte ihtiyaçlarının karşılandığı pansiyon türü kuruluşun ismi"dir. Yahut bileşik bir ad olarak Dâru'l-Kurrâ kısaca; "kurrâ (kıraat âlimleri) yetiştiren ve genelde yatılı mektep tipinde olan bir kurum"dur[8].

Dâru'l-kurrâlar, özel bir ihtisas (Kur'ân-ı Kerîm Kıraati) alanında faaliyet gösteren ilim yuvaları olmak itibariyle türünün son örnekleridir ve özellikle Osmanlı'ya mahsus öğretim müesseseleri arasında yer almışlardır.

Fakat Osmanlı öncesine bakıldığında, aynı bilim dalında etkinlikte bulunan iki eğitim kurumuyla daha karşılaşılmaktadır: "Dâru'l-Kur'an" ve "Dâru'l-Huffâz."

Birine "Kur'an Kursu", ötekine de "Hafızlık Kursu" denilebilecek bu müesseseler, kuruluş bakımından dâru'l-kurrâya göre tarihsel önceliğe sahiptirler. Şimdi bu geçmişin tahliline geçilebilir.

---

[6] Ş. SAMİ, *K. Türkî*, II/1024; Mehmet Zeki PAKALIN, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B., İstanbul 1993, II/324.

[7] Çünkü "kârî, Kur'an kıraatini en güzel yapandır" (İbn MANZÛR, *L. Arab*, I/130).
"Tilâveti güzel kimse, hüsnü'l-kırâe sahibi ki, Kur'an'ı tecvîd ve tertîl üzere okur. İşte bunlar kurrâ'dır." (Mütercim Ahmed ASIM, *Kamus Tercü/-emesi*, yer yok, 1304, I/81.)

[8] M. Z. PAKALIN, *Sözlük*, I/399; Nebi BOZKURT, **"Dârülkurrâ"**, *D.İ.A.*, İstanbul 1993, VIII/543.

B- TARİHÇE

1. Başlangıçtan Osmanlı'ya Kadar

Bilinenlerden ve geride anlatılanlardan hareketle şu tarihî tesbitleri aktarmak yerinde olacaktır:

Evvelâ, "İslâm'da ilk öğrenim merkezleri 'Kur'an Okulları'dır" dense, bu, fazla abartılı bir söz olması bir yana, çok isabetli bir saptama niteliği taşır. Zira değil mi ki, İslâm'ın bidâyetinde yegane bilgi kaynağı vahiy idi. O halde ilkönce öğretilecek bilgi malzemesi de Kur'an'ın kendisinden başkası olamazdı. Dolayısıyla bunun eğitimine tahsis edilen; yani bu Kitab'ın lafız ve mana olarak öğretiminin yaptırıldığı mekanlar, birer "Kur'an mektebi" hüviyetini kazanmış ve öyle adlandırılmıştır. Buna paralel olarak İslâm'da ilk müderris de, vahyin muhatabı, alıcısı ve aktarıcısı konumundaki Hz. Muhammed (S.A.V.) olmuştur[9].

a) Kur'an Evleri

Müslümanlar arasında "Dâru'l-Erkâm" diye bilinen ve çok saygın bir yere sahip olan Erkam b. Ebi'l-Erkam (ö. h. 55)'ın evi, İslâm Tarihi'nde hem "Dâru'l-İslâm", hem de "Dâru'l-Kur'an" olarak hatırlanmakta ve öyle kabul görmektedir. Çünkü orası, Hz. Peygamber'in insanları İslâm'a davet ettiği bir "tebliğ merkezi" olmasının yanısıra, aynı zamanda onlara Kur'an'ı öğrettiği ilk[10] ve belli süreye kadar da tek "Kur'an eğitim yeri" idi[11].

---

[9] "Kur'ân-ı Azîmüşşân, İslâmî İlimler'in esası idi. Şu halde Kur'an talimi de İslâmî tedrîsin esası demektir. Kur'an'ın ilk dersleri ise onun okunması ve okutulması idi. İslâmiyet'te ilk muallim Hz. Nebî idi. Çünkü sahâbeye Kur'an'ı O öğretmiş idi. Sahâbe de onu geniş halk kitlelerine öğretmiş idi..." (ZEYDAN, *M. Tarihi*, III/424.)

[10] "İslâm'da böyle toplu öğretimin yapıldığı ilk yerin Erkam b. Ebu Erkam'ın evi olduğu sabittir" (Hüseyin ATAY, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 24).

[11] Bu evde çok kişi müslüman olmuştu ki, bunlardan biri de Hz. Ömer'di [Ebû Abdillah Muhammed İbn-i SA'D, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, Beyrut 1985, III/242-243; Muhammed HAMİDULLAH, *İslâm Peygamberi* (çev. Salih TUĞ) , İstanbul 1993, I/105-107].
Ayrıca Dâru'l-Erkâm ve burada sürdürülen faâliyetler hk. daha geniş bilgi için bkz. M. Asım KÖKSAL, *İslâm Tarihi/Hz. Muhammed ve İslâmiyet/Mekke Devri*, İstanbul 1973, s. 201-203; krş. M. Asım KÖKSAL, "**Dâru'l-Erkam**", *D.İ.A.*, İstanbul 1993, VIII/520-521; Ahmed GÜNER, **"Asr-ı Saadet'te Mescidler/Camiler ve Fonksiyonları"**, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, İstanbul 1994, IV/167-168.

Hz. Ebûbekr'in evinde büyük bir gizlilik içinde Kur'an okunuyor ve ezberleniyordu. Bu iş o zamanlar henüz alenî olarak yapılamadığından, ashaptan bazıları, emniyet açısından orayı tercih ediyor, ilk Kur'an bilgilerini bu evde ediniyorlardı[12].

Hicret öncesi Medine'ye mukrî olarak gönderilen Mus'ab b. Umeyr (ö. 3/625), orada ensardan Es'ad b. Zürâre (ö. 1/622)'nin evine yerleşmiş ve burada yürüttüğü görev icabı bu eve "daru'l-kurrâ" denilmişti[13].

Öte yandan Medine'de Kur'an öğretimi hizmetinde kullanılan evlerin sayısı oldukça fazlaydı[14]. Ancak bunlardan biri, sonraki muâdil kurumlar için sembolik özellik taşıyordu. O da Abdullah b. Ümmi Mektûm (ö. ?) Medine'ye göç ettiğinde misafir olduğu Mehreme b. Nevfel (ö. h. 54)'in evidir ki, burası da "dâru'l-kurrâ" olarak tanınmış ve bilinmişti[15].

Bundan başka, Hicret'ten sonra, Mescid-i Nebevî ve Suffe'den bağımsız olarak Hz. Muhammed, tamamen eğitime yönelik bir kurum daha oluşturma yoluna gitti. Yine Mehreme tarafından temin edilen bir meskende açılan bu okulda ağırlıklı olarak Kur'an okutulduğu, yani öğretimin esası Kur'an'a dayandığı için bu yeni "ev-mektep" modeline de "dâru'l-kurrâ" ismi verilmişti[16].

b) Mescid ve Camilerde Kur'an Dersleri

Bu yönde ilk örnek Hz. Ebûbekr aracılığıyla verilmiştir denilebilir. Rivâyete göre Ebûbekr, önceleri bu faaliyeti evinde sürdürürken, sonradan evinin avlusunda bir mescid inşa ettirdi. Bundan böyle ashap oraya rahatça gidip-gelmeye başladı ki onlar, oradaki vakitlerini Kur'an tedrisâtı ve ibâdetle geçirirlerdi[17].

---

[12] Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail el-BUHÂRÎ, *Sahîhu'l-Buhârî*, yer yok, 1991, IV/306-309, 63. k./45. b., hd. no: 3905.

[13] Ebû Muhammed Abdülmelik b. HİŞAM, *es-Sîretü'n-Nebeviyye/Sîretü'bn-i Hişam*, Kahire 1995, II/43; İbn-i SA'D, *Tabakât*, III/118. Ayrıca Mus'ab, Benû Zâfir'in evinde de Kur'an öğretti (ATAY, *D. Eğitimi*, s. 24).

[14] İbn SA'D, *gös.yer.*

[15] İbn SA'D, *a.g.e.*, IV/205; HAMİDULLAH, *İ. Peygamberi*, II/771.

[16] Salih TUĞ, **"İslâm'da İlk Maarif Müesseseleri ve Bunların Gelişmesi"**, *İslâm Düşüncesi Mecmuası*, İstanbul 1969, y. 2, sy. VII, s. 427-428.

[17] BUHÂRÎ, *gös.yer*; GÜNER, *a.g.m.*, s. 165-168.

Hicret'i müteâkiben tesis edilen Mescid'in bölümlerinden biri de Suffe idi[18]. Burası genelde İslâm eğitim kurumlarının, özelde ise Kur'an öğretim yerlerinin öncü ve sembol kuruluşu olmuştur.

Mescid'in bitişiğinde ve onun bir parçası durumundaki Suffe, adeta yatılı okul mesâbesindeydi. Burada öyle anlar olurdu ki, dört yüz kadar kişi kalabilirdi. "Suffe Ashabı" diye ün yapan bu zevât, sofa denilen yerde yatıp-kalkar; yeme-içme ihtiyaçları da diğer müslümanlar, özellikle zenginler tarafından karşılanırdı. Burası tam anlamıyla, muallimi Hz. Muhammed olan bir "İslâmî İlimler Akademisi"ydi[19]. Öyle ki, burada yetişenlerin gerek Hz. Peygamber, gerekse sonraki halifeler ve diğer ashap nezdinde büyük ayrıcalıkları vardı. Bu itibarla, birtakım görevlere atama yapmak sözkonusu olduğunda, öncelik Suffe Ehli'ne tanınırdı[20]. Dolayısıyla İslâm eğitim, kültür ve medeniyet tarihinde Suffe'nin yeri hiçbir zaman gözardı edilemez. Zira bu alanda o, öncü ve örnek bir kuruluştur[21].

Zamanla Suffe'de olağanüstü bir yoğunluk yaşanınca ve talebi karşılamada yetersiz duruma düşünce, "Merkez Cami-i" addedilen Mescid-i Nebevî'nin dışında inşa edilen camiler, birer "mescid-okul" şeklinde projelendirildi ve Suffe'deki yığılma oralara kaydırıldı. Örneğin; Kûba Mescidi bu planda yapılandırılan "ibâdet ve eğitim yerleri"nden biridir[22].

---

[18] Hicret sonrasında Medine'de Peygamber Mescidi'nin tesisi, kısımları ve fonksiyonları hk. daha detaylı bilgi için bkz. Johs PEDERSEN, **"Mescid"**, *İ.A.*, M.E.B., İstanbul 1993, VIII/2-4, 14-22 ve 23-58; KÖKSAL, *a.g.e./Medine Devri*, İstanbul 1975, I/97-105 vd.; GÜNER, *a.g.m.*, s. 175-198.

[19] "Suffa", İslâm'da kurumlaşmış "Kur'an merkezli" ilk "okul"dur. İslâm Tarihi'nin de ilk "İslâm Üniversitesi"dir. (HAMİDULLAH, *a.g.e.*, II/778.)
"Suffa", İslâm Tarihi'nde ilk "medrese", bir çeşit "muallim mektebi (=öğretmen okulu)" ve bir bakıma da "yatılı okul" örneğinde bir yere sahipti (Sabri HİZMETLİ, *İslâm Tarihi*, Ankara 1991, s. 150).
Bir ilk devir eğitim müessesesi olarak Suffe ve Suffeliler hakkında daha geniş bilgi için bkz. Abdulhayy el-KETTÂNÎ, *Nizâmü'l-Hükûmeti'n-Nebeviyye/et-Terâtîbü'l-İdâriyye*, Beyrut, trz., I/40; HAMİDULLAH, *a.g.e.*, II/769 vd.; İsmail KARAÇAM, *Kur'ân-ı Kerîm'in Faziletleri ve Okunma Kâideleri -Mufassal Tecvid-*, İstanbul 1991, s. 91-92/255 no'lu dipnot.

[20] Meselâ; başka yörelere Kur'an ve Sünnet öğreticisi gönderme ihtiyacı başgösterdiğinde, Resûlüllah oralara göndereceği elemanları Suffe'de yetişen, Kur'an ve Sünnet'e hem bilgi, hem de yaşantı olarak hâkim olmakla kendilerine 'kurrâ' sıfatı yakıştırılan bu sahâbiler içerisinden seçerdi. Bu konuda birkaç uygulama örneği için bkz. BUHÂRÎ, *Sahîh*, V/48-53, 64. k./29. b., hd. no: 4086-4096. Ayrıca, "Hz. Peygamber'in vilâyetlere gönderdiği valiler aynı zamanda Kur'an muallimleriydi" (BOZKURT, *a.g.m., gös.yer*).

[21] Bu sebeple; "İslâm maarif müesseseleri tarihi üzerinde çalışan bir araştırmacı bu müessese (Suffe)nin önemini belirtmeden geçemez" (TUĞ, *a.g.m.*, s. 426).
Ayrıca Suffe ve Suffe mensupları hk. daha ayrıntılı bilgi için bkz. KÖKSAL, *a.g.e./Medine Devri*, I/191-200; Mustafa BAKTIR, *İslâm'da İlk Eğitim Müessesesi SUFFA ASHABI*, İstanbul 1984; GÜNER, *a.g.m.*, 182, 184-187.

[22] HAMİDULLAH, *a.g.e.*, II/771.

Bundan başka sadece Medine'de "cami-mektep" tipinde tasarlanan dokuz adet mahalle mescidinin varlığından söz edilmektedir[23].

İslâmiyet'te cami, merkezî öneme sahiptir. Cami, müslümanların meskûn bulunduğu her yerde bu görevi görmüştür. Günlük beş vakit namaz kılınması dışında cami, genellikle ibadet edenler için 'dâimî eğitim' veren bir yer olma özelliğini korumuştur[24]. İslâmiyet'in doğurduğu yeni ilim, bünyesi itibariyle camiye bağlı idi. Kur'an ezberlemek ve anlamak başta gelmekte idi. Dolayısıyla dinî tedrisât Fâtımîler devri (297/909-567/1171)nin sonuna kadar camilerde sür(dürül)müştür[25]. Buna bağlı olarak, İslâm'ın ilk dört asrında yüksek seviyede Kur'an dersleri de sırf camilerde verilmekteydi[26]. Camiler 'misyon'un da merkezleriydi. müslüman olmayanlara İslâm'ın esaslarını öğretmek için bu mekanlar kullanılıyordu. Tabiî olarak onlar, bir müddet sonra okullara dönüştüler. Vazifeli öğretmenler ve düzenli gelip-giden öğrencilerle oluşturulan okullar, ilk kez camiler bünyesinde kuruldu. Daha sonra okullar, camilerle bitişik vaziyette tesis edilen müstakil binalarda yer aldılar[27]. Camiler dışında yüksek seviyede Kur'an öğretimi için kurulan ilk bağımsız eğitim kurumları ise, dâru'l-Kur'anlar olmuştur[28]. Bu yapı tarzını bilâhare 'medrese'lerin kuruluşu takip etti ki, her medrese idârî ve mâlî açıdan özerk statüde yönetilmekte idi[29].

c) Dâru'l-Kurrâlar

Genel anlayışa göre, İslâm Eğitim Sistemi'nde Kur'an'ı dışlayan bir öğretim müessesesi ve Kur'an'a yer vermeyen bir müfredât tasavvur edilemez. Zira İslâm düşüncesi Kur'an'la doğmuş, müslümanların dünya görüşü de Kur'an'la şekillenmiştir. Hâl böyle olunca "İslâmî" diye nitelendirilebilecek eğitim-öğretim yapılanması hep Kur'an'la içiçe olagelmiştir.

---

[23] KETTÂNÎ, *Terâtîb*, I/77-78. Ayrıca Peygamber devrindeki diğer mescid ve camiler (Kûbâ dâhil) hk. bkz. PEDERSEN, *a.g.m.*, s. 4-5.

[24] İsmail Râci el-FÂRÛKÎ - Luis Lâmia el-FÂRÛKÎ, *İslâm Kültür Atlası* (çev. Mustafa Okan KİBAROĞLU - Zerrin KİBAROĞLU), İstanbul 1999, s. 171-172.

[25] PEDERSEN, *a.g.m.*, s. 47.

[26] BOZKURT, *a.g.m.*, *a.y.*

[27] FÂRÛKÎ'ler, *a.g.e.*, s. 172.
"Hıristiyanlarda ilk mektepler nasıl manastırlarda kuruldu ise, İslâm'da da mektepler ilk zamanlar camilerde idi. Buralardaki eğitim, bir muallim etrafında oluşturulan hal(a)kalarda sürdürülürdü." (ZEYDAN, *M. Tarihi*, III/424.)

[28] BOZKURT, *a.g.m.*, s. 544.

[29] FÂRÛKÎ'ler, *a.g.e.*, s. 173.

Kur'an Allah'ın edebî kelâmı olduğundan, müslümanlar arasında en çok saygı tezâhürüne hedef olan kitaptı. O, bugün de böyle olmayı sürdürmektedir. Tabiatıyla onu güzel okumak ve hatasız ezberlemek bir ibadet olduğu gibi, bilgilenmenin de gerekli ön şartıdır. O sebeple bu yolda geliştirilen ilk disiplin, Kur'an'ı usûl ve kâidesine göre okuma ve ezberlemeye yönelik olan İlmü'l-Kırâât'dır. Zira "kârî" ve "hâfız" sıfatları müslümanlar için ve onların muhitinde birer şeref ünvanıdır[30]. Bu gerçek doğrultusunda müslümanlar çocuklarını eğitirken "Kur'an temelli" bir öğretim modeli benimsemişlerdir. Buna gerek özel ve yaygın, gerekse genel ve örgün eğitim kurumlarının programlarında titizlikle uymuşlardır. Dahası, yukarıda belirtildiği üzere müslümanların eğitim-öğretim alanında ilk teşkilâtlanması, "Kur'an tilâveti ve hıfzı" sahasında olmuştur. Özetle; Kur'an'ın ve onun ta'lim ve tedrisinin müslümanlar nezdindeki konumu çok özel ve ayrıcalıklıdır. Çünkü söylendiği gibi İslâm'ın, dolayısıyla İslâm mensuplarının varlık sebebi Kur'an'dır.

Tarihsel süreçte Kur'an'la ilgili derslerin, başlıca şu mekanlarda verildiği tesbit edilmiştir:

i. Evlerde,

ii. Mescid ve Camilerde,

iii. Küttâb ve Mekteplerde,

iv. Kur'an Okullarında[31].

Burada bunların açıklamasına ve misâllerine girmeksizin[32], konuyla birebir ilişki içinde olan Kur'an okullarından bahsetmek daha uygun bulunmaktadır.

Önce teorik bir bilgi aktararak konuya başlangıç yapmak isâbetli olacaktır.

Kur'an öğretimine tahsis edilen kurumlar araştırıldığında, tarih ve coğrafya sahnesinde bu alanla alâkalı üç kuruluş göze çarpmaktadır: Dâru'l-Kur'an, Daru'l-Huffâz ve Dâru'l-Kurrâ.

---

[30] FÂRÛKÎ'ler, *a.g.e.*, s. 268.

[31] İslâm toplumlarında medreseler; ulemânın kendi evlerinde gerçekleştirdikleri ilim meclislerinden başka, bazıları camiler, bazıları tekkeler ve bazıları da medreselerde meydana getirilen ders halkaları olmak üzere birkaç şekilde oluşturulmuş idi (ZEYDAN, *M. Tarihi*, III/434).

[32] Kur'an Kıraati'ne yönelik öğretim yaptıran yerlerin kuruluşu ve buralarda yürütülen tahsilin örnekleriyle birlikte mâhiyeti hk. detaylı bilgi için bkz. Yusuf ALEMDAR, *XV-XVI. Asırlarda İstanbul Dâru'l-Kurrâ'ları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, **"Kur'an-ı Kerîm Öğretimi İle İlgili Müesseseler"**, Ankara 1996, s. 42 vd.

Bu üç kurumu tek tek ele almak ve yekdiğerinden ayırmak zorunluluğu vardır. Zira bunlar çoğu kez birbiriyle karıştırılmakta ve biri ötekinin yerine kullanılmaktadır[33]. Halbuki bunlar içeriksel, işlevsel ve tarihsel bakımdan birbirlerinden farklı müesseselerdir. Şimdi bu ayrımlar üzerinde biraz durmak yerinde olur.

Dâru'l-Kur'an, başlangıç aşamasından (elif-bâ'dan) son merhaleye (hıfzu'l-Kur'an ve kıraât/vücûhâtü'l-Kur'an'ı hitâma erdirinceye) dek uzanan; yani birbirini tamamlayan bir bütüncüllük içerisinde "Kur'ân-ı Kerîm talim ve tedrisi"nin yapıldığı, hatta biraz daha ileri gid(il)erek "Kur'an İlimleri" diye bilinen tüm bilgilerin öğretildiği ilk, orta ve ileri düzeyde Kur'an okullarıdır.

Dâru'l-Huffâz'a gelince; o da yalnızca "hâfız" yetiştiren, yani öğrencilerine sırf Kur'an'ı baştan sona tümüyle ezberlettiren bir mektep çeşididir[34].

Dâru'l-Kurrâ ise, hafız olanlara Kıraat İlmi'nin okutulduğu, Kur'an tilâvetinin inceliklerinin kavratıldığı; kısaca "kurrâ" çıkaran dershanelere verilen addır[35].

Başta bizzat bunların taşıdıkları isimlerden esinlenerek, sonra da bu özlü tanımlardan yararlanarak bu kurumlar hakkında şu benzetmelerde bulunmak, doğru yaklaşımlar olsa gerektir:

Dâru'l-Kur'an, alt veya ilk kademeyi oluşturan "Kur'an küttapları/mektepleri", dâru'l-huffâz orta kademeyi oluşturan "hafızlık kursları", dâru'l-kurrâ ise üst ya da yüksek kademeyi oluşturan "kıraat enstitüleri" ayarında okullardır[36].

Böyle olmasına rağmen, dâru'l-Kur'an ifadesinin diğer deyimlere nazaran iki bakımdan ayrıcalığı ve önemi vardır. Bunlardan biri anlam, öteki ise tarihsel öncelik farkıdır. Buna göre dâru'l-Kur'an şemsiye bir terimdir. Yani belli, husûsiyle ibtidâî seviyede Kur'an tahsili sunan küttâp-mekteplere dâru'l-Kur'an denildiği gibi; her dereceden Kur'an öğrenimi yaptıran okul-medreselere de ortak bir isim olarak dâru'l-

---

[33] Geçmişte bu isimleri taşıyan kurumların belki ana temaları belli ve temel öğretim kitapları aynı (Kur'ân-ı Kerîm) olabilir; ancak meşgûliyet dâirelerine giren mevzûlar değişiktir. Bu nüansı ayırt edememekten kaynaklanan anlam kaymalarına bu araştırma esnâsında şahit olunmuştur.

[34] PAKALIN, *Sözlük*, I/399; *B. Larousse*, V/2897.

[35] *aynı eser ve yerler.*

[36] Nitekim *Diyânet İslâm Ansiklopedisi*'nin "**Dârülkurrâ**" maddesini yazan Nebi BOZKURT da sözkonusu üç kurumu bu şekilde değerlendirmektedir (bkz. *a.g.m.*, s. 543). Ayrıca; "dâr-ül-huffâzların yüksek kısımlarına 'dâr-ül-kurrâ' denilirdi" (PAKALIN, *gös.yer*). Öte yandan; "dâru'l-huffâzları, mesleğe yöneltilmiş birer ilkokul ve dâru'l-kurrâların kaynakları olarak vasıflandırmak daha yerinde olur" (Faik Reşit UNAT, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, Ankara 1964, s. 8); "Dârulhuffâzların bir ileri aşamasına dârülkurrâ denir" (*B. Larousse*, V/2897).

Kur'an denmesi öngörülmüştür. Umûmiyetle bu tabir, bir ayrım gözetmeksizin tüm Kur'an öğretim kursları-dershaneleri için rahatlıkla kullanılmıştır[37]. Dolayısıyla her dâru'l-huffâz ve dâru'l-kurrâ, aynı zamanda birer dâru'l-Kur'an'dır; ama her dâru'l-Kur'an bir dâru'l-huffâz ve dâru'l-kurrâ olmayabilir. O halde dârul-Kur'an, mana itibariyle diğer iki kurumu/kavramı kapsayacak derecede şümûllü bir anlam yapısına sahiptir. Ayrıca dâru'l-Kur'anlar, tarihî kıdem açısından da öteki benzerlerinden ayrılmaktadır. Zira belirtildiği üzere, İslâm'ın henüz ilk yıllarında oluşturulan ve Din Eğitimi ile Kur'an öğretimine tahsis edilen Erkam'ın Evi, "dâru'l-Kur'an" diye isimlendirilmişti[38]. Bundan dolayı, ondan sonra bu vadide meydana getirilen her Kur'an talim ve tedris mekanı, bu öncü evin birer devamı olma onurunu hep taşıyacaktır.

Öte yandan bu kurumlar arasında bir kavram kargaşası sürüp gitmektedir. Çünkü çoğu defa, buralarda hangi tür Kur'an icraatının yapıldığı pek dikkate alınmaksızın bu müessese adlarının birbirlerinin yerine kullanılmasında hiçbir beis görülmemiştir. Oysa ki faaliyet alanları itibariyle bunlar, birbirlerine eşdeğer mesâbede işler görmedikleri için, ayrı isimlerle zikredilmeleri daha münâsip düşer.

Bununla beraber, anılan adların kullanımında bu kurumların ilgi alanlarından ziyade toplumların tercihlerinin ağır bastığını ve etkili olduğunu söylemek, tarihsel verilere daha yakın durmaktadır.

Şöyle ki; Kur'an'ın okunması, ezberlenmesi ve kıraat vecihlerinin öğretilmesine yönelik her çeşit eğitimin yapıldığı Kur'an mektep ve medreselerine Eyyûbîler'de "*Dâru'l-Kur'an*", Anadolu Selçukluları ve Karamanoğulları'nda "*Dâru'l-Huffâz*", Osmanlılar'da ise "*Dâru'l-Kurrâ*" denilmekteydi[39].

---

[37] Nitekim Nuaymî (ö. h. 927), Şam'daki her türden Kur'an okullarından bahsederken ve bunlardan yedi tanesini incelerken bir ayrıma gitmeksizin hepsini ortak bir isim (Kur'ân-ı Kerîm Evleri) altında ele alıyor ve her birini teker teker "... Dâru'l-Kur'an'ı" başlığıyla okuyucuya sunuyor. [Abdülkâdir b. Muhammed en-NUAYMÎ ed-Dımeşkî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris* (tahkik: Cafer el-HINÂ), yer yok, 1988, I/3-18.]

[38] Bu bölümün "a) Kur'an Evleri" kısmına bkz.

[39] Cahid BALTACI, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 14, 22-23; krş. Necati TETİK, *Başlangıçtan IX. Hicrî Asra Kadar Kıraat İlminin Ta'limi*, İstanbul 1990, s. 161.
"Selçuklular, kıraat ilminin okutulduğu medreseleri genellikle 'dârulhuffâz' şeklinde adlandırmışlardır. Bu adlandırma kısmen Osmanlılar dönemine de uzanmıştır. Timur devri mimarisinde bazı türbelerin çevresinde yer alan külliyelerde hafızların Kur'an okuması için yapılan odalara bu isim verilmiştir. Osmanlılar Kur'an ihtisas medreselerine genellikle Dârülkurrâ demişlerdir." (BOZKURT, *a.g.m.*, s. 544.)

2. Osmanlı'da Dâru'l-Kurrâ Müessesesi

Dâru'l-kurrâların Osmanlı Devleti'ndeki kuruluş ve işleyişini; yani kurumsallaşmasını ele alırken, kavram konusunda küçük bir hatırlatma yapmakta fayda görülmektedir. O da şu: Burada dâru'l-kurrâdan kasıt, her tür Kur'an öğretimi yaptırılan yer değil, sadece kâfi miktarda Kur'anî birikime; yani Kur'an bilgisi bakımından sağlam bir altyapıya sahip olan kişilere üst düzeyde Kur'an eğitimi verilen kurum ve kuruluştur. Daha açıkçası burada dâru'l-kurrâ, bu ismin çağrıştırdığı asıl anlamıyla sözkonusu edilecektir. Bu da onun, "Kıraat İlmi"nin tüm inceliklerinin öğretildiği bir ihtisas medresesi olarak anılması demektir ki, buradan mezun olanlar birer "kârî/kurrâ"; yani "kıraat âlimi" olmaktadırlar[40].

Nitekim bilindiği üzere Osmanlı Devleti'nin kurulu düzeni Dinî/İslâmî ağırlıklı bir yapı arzetmekteydi. Bu görünüm, o devletin eğitim-öğretim kurumlarının yapılanmasına da yansımıştı. Bunun bir uzantısı olarak, -aynı niteliği taşıyan önceki devlet örneklerinde olduğu gibi- Osmanlı'da da, en aşağıdan en yukarıya kadar her kademedeki okul ve ders programlarında Kur'an öğretimine mutlaka yer verilmişti. Dolayısıyla genel eğitim içerisinde, müfredâtında Kur'an (dersi) bulunan mektep ve medreseler, bu çalışmanın ilgi alanına girmemektedir. Aksine burada bahis mevzûu edilecek öğretim kurumları, eğitimini bütünüyle ve özellikle Kur'an Kıraati'ni hedef alarak düzenlemiş ve sonuçta "Kur'an/Kıraat bilgini" yetiştiren, bu hâliyle de branşlaşma esâsına göre faaliyet gösteren orta ve yüksek kademeli bir çeşit "meslek okulları"dır[41].

"Osmanlı topraklarının her tarafında çok sayıda dârülkurrâ vardı[42]." Öyle ki, Evliya Çelebi (ö.m.1684), sadece kendi zamanının "İstanbul'unda (Mahmiye-i Kostantıniyye'de) elli beş adet dâru'l-kurrâ (i'l-Kur'âni'l-Azîm) var" diyor ve bunların tek tek dökümünü veriyor[43].

---

[40] Medreselerin ilk kuruluşundan itibaren bünyelerindeki ihtisas şubelerinden bir tanesi, daima Kur'an İlimleri'ne tahsis edilen bölüm olmuştur. Selçuklu medreselerinde "Dâru'l-Kur'an" denen bu fakültelere Osmanlı medreselerinde "Dâru'l-Kurrâ" denirdi. Genel medreselerin birer ünitesi olma dışında müstakil dâru'l-kurrâlar da vardı. (ATAY, *D. Eğitimi*, s. 22-23, 33-34.) Ayrıca bu konu, ileride "dâru'l-kurrâlarda eğitim ve mezunlarının durumu" işlenirken tekrar ele alınacaktır.

[41] Aynı şekilde Osman (Nuri) ERGİN de, dâru'l-kurrâları, Osmanlı Devleti sınırları içinde müesseseleşen "**Meslek ve İhtisas Mektepleri**" kategorisinde değerlendirmiş ve onların ilk sırasında dâru'l-kurrâları incelemiştir. Bkz. *Türk(iye) Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, I/169-172.

[42] BOZKURT, *a.g.m.*, s. 544.

[43] Evliya ÇELEBİ b. Derviş Muhammed Zıllî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (Ahmed Cevdet Tab'ı), İstanbul 1314, I/218-220.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU DOKÜMANTASYON MERKEZİ

"Osmanlı devrinde ilk dâru'l-kurrânın, Orhan Gazi'nin saltanat yıllarında İznik'in fethi (1331)nden sonra Süleyman Paşa Medresesi ile birlikte ve onun yanında yapıldığı Evliya Çelebi tarafından rivâyet edilir[44]." Ancak böyle dense de, buradaki dipnotta verilen kaynak üzerinde yapılan incelemede bu kayda rastlan(a)madı.

Bu konuda diğer bir tesbit de şöyledir: "Bugünkü bilgilerimize göre Osmanlıların ilk dâru'l-kurrâsı nazarıyla bakabileceğimiz Bursa'daki Yıldırım Bayezid Dâru'l-Kurrâsı, İmam Cezerî'nin gelişiyle (798/1395) Ulu Cami'de açılmıştı[45]" ki bu; "Yıldırım Bayezid'in Bursa'da Ulu Cami Külliyesi'nde camiye bitişik olarak tasarlandığı anlaşılan Dâru'l-Kurrâ[46]"dır. Bu bir-iki bilgi notundan anlaşılan odur ki, Osmanlı Devleti'nin kuruluşunun henüz ilk yıllarında tesis edilen ilk kurumlardan biri, hiç şüphesiz dâru'l-kurrâ müessesesidir.

Şimdi bunların, Osmanlı eğitim bürokrasisinde işgal ettiği hiyerarşik konumları şematik biçimde gösterilecektir. Ama önce şu saptamayı yapmakta, ön-bilgi olması açısından fayda görülmektedir. Osmanlı medreselerini beş devrede incelemek, tarihsel süreçle uyuşan bir yaklaşım tarzıdır: Kuruluş, Gelişme, Yükselme, Gerileme ve Çöküş/Kapanış devirleri[47]. Konuyu daha fazla dağıtmamak için, aradaki dönemleri bir tarafa bırakıp Osmanlı'nın tesis ettiği öğretim düzeninin başlangıç ve sonuç aşamalarını yansıtan iki tablo sunmakla yetinilecektir.

a) Osmanlı Eğitim Sistemi (Kuruluş ve Gelişme Devirleri)

1. Yaygın Eğitim

- Cami ve Mescidler
- Tekke ve Zâviyeler
- Kütüphaneler
- Edebî Muhitler
- Saraylar
- Kitapçı Dükkânları, Sahaflar ve Mücellidhâneler

---

[44] M. Baha TANMAN, **"Dârülkurrâ/Mimârî"**, *D.İ.A.*, İstanbul 1993, VIII/545.
[45] BALTACI, *Medreseler*, s. 23.
[46] TANMAN, *a.g.m.*, s. 545.
[47] Cevat İZGİ, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997, I/35 ve buradaki 1 no'lu dipnot.

• Kıraathâneler

2. Örgün Eğitim

a) Sivil Eğitim

i. İlk Düzeyde (KÜTTÂB-MEKTEB)

• Küttâb

• Mekteb

• Sıbyân Mektebi

• Mahalle Mektebi

• Taş Mekteb

ii. Orta ve Yüksek Düzeyde (MEDRESE)

- Umûmî Medreseler

• Selâtîn, Vüzerâ ve Merkezî camilerde oluşturulan ders halkaları

• Muayyen zamanlarda bazı medreselerde düzenlenen ilim meclisleri

- İhtisas Medreseleri

• Dâru'ş-Şifâ

• Dâru'l-Hadîs

• Dâru'l-Kurrâ

b) Askerî Eğitim

• Acemî Oğlanlar Kışlası

• Yeniçeri Ortaları

• Enderûn Mektebi

c) Meslekî Eğitim

• Âhî Birlikleri

• Esnaf Loncaları

• Halk Mektepleri

3. Özel Eğitim

- Enderûn Mektebi
- Şehzâdelerin Lala'lar eliyle eğitimi
- Bazı saray, köşk-villâ, konak ve evlerde husûsî eğitmen ve mürebbî/-yeler tarafından verilen eğitim[48].

b) Osmanlı Medrese Düzeni (Yükselme Devri: XV-XVIII. Yüzyıllar)

1. İlk Seviyede

a) Birinci Kademe

i. Sıbyân Mektebi

ii. Dâru'l-Huffâz

iii. Dışarıdan özel eğitim

b) İkinci Kademe

i. İbtidâ-i Hâriç → Hareket-i Hâriç

ii. Dâru'l-Kurrâ

iii. Muâdil diğer okullar

2. Orta Seviyede

a) İbtidâ-i Dâhil → Hareket-i Dâhil

b) Muâdil diğer okullar

3. Lise Seviyesinde

a) Tetimme Mûsıle-i Sahn

b) Tetimme Mûsıle-i Süleymâniye

c) Muâdil diğer okullar

4. Yüksek Seviyede

---

[48] Cahid BALTACI, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi *İslâm Kurumları Tarihi Ders Notları*, yer ve trz., bilâ-sayfa.

a) Fatih Medresesi = Sahn-ı Semânî

i. İlâhiyat

ii. Edebiyat

iii. Hukuk

b) Süleymâniye Medresesi = Sahn-ı Süleymâniye

i. Tıb-Göz Hastanesi (Dâru'ş-Şifâ)

ii. Matematik ve Tabiat Bilimleri (Riyâziyât)

iii. Dinî İlimler (Dâru'l-Hadîs)[49].

Bu iki tablo incelendiğinde, konu açısından dikkati çeken en önemli ayrıntı, dâru'l-kurrâların statüsünün değişmesi olmuştur. Birinci (a) çizelgede (ki, Osmanlı'nın Yükselme Dönemi'ne kadar) dâru'l-kurrâlar, yüksek tahsil kademesindeki ihtisas medreseleri bünyesinde yer alırken; ikinci (b) çizelgede (ki, Osmanlı'nın Yükselme Dönemi ve Yıkılışı'na kadar) ise dâru'l-kurrâlar, artık medreselerin bir bölümü olmaktan çıkarak seviye itibâriyle bir tenzil sürecine girmiş ve ortaöğrenim kademesinde bir yere konumlandırılmıştır.

Ya da olaya bir başka açıdan bakılacak olursa; buralarda verilen eğitimin niteliği - bir nevi san'at ve zenaat dallarını andırırcasına- özel ve ayrıcalıklı bir yere sahip olduğu içindir ki, daha faydalı ve verimli olabilir mülâhazasıyla kıraat öğretiminin, erken yaş dönemine alınmış olduğu varsayımı da hatırda tutulmalıdır.

Osmanlı dâru'l-kurrâlarını, zaman farkı gözetmeksizin iki başlık altında ele almak, o devrin verili durumuyla mutâbakat arzedecektir. Buna göre; Osmanlı İlmiye Teşkilâtı'nın bir parçası olan dâru'l-kurrâlar, "medrese ve külliyelerin hâricinde kurulanlar" ile "medrese ve külliyeler bünyesinde yer alanlar" olmak üzere iki kısma ayrılmaktadır. Şimdi bu tasnif kıstas alınarak dâru'l-kurrâların Osmanlı'daki kuruluş ve işleyiş düzeni incelenecektir.

[49] Hasan Ali KOÇER, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, İstanbul 1992, s. 21.

III. OSMANLI DÂRU'L-KURRÂLARININ KURULUŞU

A- MEDRESE-KÜLLİYE DIŞINDA YAPILANAN DÂRU'L-KURRÂLAR

Bu kapsama dahil olan dâru'l-kurrâlar, Osmanlı'da şu şekillerde oluşmuşlardır:

1. Evlerde Yapılan Kıraat Öğrenimi

Her toplum ve devirde olduğu gibi, bilginin mâhiyetine bakılmaksızın Osmanlılarda da "özel eğitim", yaygın öğretim biçimlerinin başında geliyordu. Bu tür eğitimin yoğun bir şekilde yaptırıldığı en uygun mekânlar, hiç kuşkusuz evler olmuştur[50].

Bu doğrultuda kıraat öğretiminin özel olarak verildiği önde gelen yerler, yine şüphesiz ki evler olmuştur. Tamamı veya bir kısmı kıraat öğrenimine tahsis edilmek sûretiyle sanki birer dâru'l-kurrâyı andıran veya âdeta dâru'l-kurrâya dönüşmüş bu çeşit evler, üç şekilde mütâlaa edilebilir:

a) Birtakım zevât çocuğu/-klarına özel olarak kıraat tahsili yaptırmak üzere kendi mülkiyetlerinde bulunan evlerini, bu işin yapılması için açmış olabilirler. Bu kişiler, tuttukları özel hocalar marifetiyle evlerinde çocuklarının sağlıklı ve verimli bir şekilde kıraat eğitimi almalarını temin ediyorlardı. Ayrıca bu velîler/ev sahipleri, kendi hayatlarında sürdürülen böylesi bir faaliyetin hatırâsını canlı tutabilmek ve vefatlarından sonra da bunu devam ettirebilmek adına bu evlerini, tamamen bu işe tahsis olunmak üzere vakfedebilirlerdi.

b) Kıraat alanında öğrenim görmüş ve bu sahanın uzmanı (kârî/kurrâ) olmuş bazı şahıslar da, bu ilmi başkalarına öğretecek bir imkân (makam-mevkî) bulamamışlar ve bunu yapmayı da çok arzu ediyorlarsa, o zaman hânelerini veya onların uygun birimlerini bu işe ayırmış ve buralarda öğrenci kabul ederek kıraat talimi yaptırmış olabilirler.

c) Gerçekten Kur'an aşığı/bağlısı ve hayra düşkün insanlardan bir bölümü ise, sahibi oldukları evlerini, kıraat öğrenmeye hevesli ve kâbiliyetli talebelere açar ve buralarda onlar için hususî hoca bile istihdâm ederlerdi. Özellikle varlıklı kimseler,

---

[50] "Zenginler kendi çocuklarını talim ve terbiye için muallimleri kendi evlerine getirirlerdi... Halife-emirler, padişah-vezirler de hep bu sûrette evlerine (saraylarına) muallim getirerek çocuklarının tahsil ve terbiyesine bakarlardı... Bu hâlâ bu usûlde sürüp gitmektedir." (ZEYDAN, *M. Tarihi*, III/425.)

kendilerinden sonra buraların yine bu yönde kullanılmaları için, genelde fazlalık kabilinden olan bu evlerini -belki de bazı akarlarla birlikte- vakfa bile dönüştürebilirlerdi.

Şurası kesindir ki, tam anlamıyla geçmişte bir dâru'l-kurrâ fonksiyonu icrâ eden bu çeşit evleri tesbit etmek imkan dahilinde değildir. Ancak bunlardan bilâhare vakıf haline getirilenleri, vakfiye kayıtlarından öğrenme imkanı varsa da, bu çok ciddî ve uzun uğraş gerektiren bir çaba ile gerçekleşeceğinden, doğrusu bu yola girişilmedi. Dolayısıyla bu bilgileri, bir kaynağa dayanmaksızın teorik olarak sunmakla yetinmek zorunda kalındı.

Ancak biz şunu biliyoruz ki; İslâm'da eğitim-öğretimin en önemli ve vazgeçilmez halkalarından biri, ulemâ, vüzerâ vs. eşrafın, evlerinde akdettikleri tedris meclisleridir[51].

2. Cami ve Mescidlerde Açılan Dâru'l-Kurrâlar

Hz. Peygamber, Medine'de kendi ismiyle anılan mescidini, ibâdethâne olmanın ötesinde bir "Kur'an evi" haline getirmişti. Bu örnek, sonradan inşâ edilen mescid ve camilere de sirâyet etti ve onlar da -sadece namaz kılınan yerler olma(ları)nın dışında- birer "Kur'an/Kıraat Eğitim Merkezi" hüviyetine büründüler.

Bu sebeple hem Osmanlı öncesi devirlerde, hem de Osmanlı döneminde dâru'l-kurrâların en çok birlikte faaliyet gösterdiği mekanlar cami ve mescidler olmuştur. Tâ

---

[51] ZEYDAN, *M. Tarihi*, III/434. Ayrıca evlerin tarih boyunca (özellikle mektep ve medreseler kurulmadan ve okullaşma oranı yükselmeden önce) müslüman toplumların ilmî-medenî hayatlarına yaptıkları katkılar ve oynadıkları roller hakkında fikir ve mâlûmât edinmek için bkz. Takiyyüddîn Ebû'l-Abbas Ahmed b. Ali el-MAKRİZÎ, *Kitâbü'l-Mevâız ve'l-İ'tibâr bi-Zikri'l-Hıtat ve'l-Âsâr/Hıtatu'l-Makrizî*, Beyrut, trz., II/51-79; Ahmed ÇELEBİ, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Tarihi* (çev. Ali YARDIM), İstanbul 1976, s. 108-130.

Bazı evlerin geçmişteki fonksiyonlarını andırırcasına, yakın tarihimizden, hem de konuyla doğrudan ilişkisi bulunan bir ev faaliyet örneği şöyledir (ki, biz de bunu yakînen müşahede edenlerdeniz): Her ikisi de yakın zaman önce Rahmet-i Rahman'a kavuşan Reîsü'l-Kurrâ Abdurrahman Gürses Hocaefendi (1325/1909-10.08.1999) ile onun öğrencisi ve kendisinin manevî oğlu olarak addettiği İsmail Biçer (1947-26.03.1998) arasındaki hoca-talebe ilişkisi, büyük oranda evde yürütülmüştür. Abdurrahman Hoca, İsmail Hoca'daki Kur'an'ı güzel okuma yeteneğini keşfetmiş ve ona Kıraat İlmi'ni öğretmeye karar vermiştir. Fakat aşırı meşguliyet ve vakitsizlikten yakınan ve de buna fırsat olamayacağını belirten İsmail Biçer'in yakasını Abdurrahman Gürses bir türlü bırakmaz ve mütemâdiyen onun (öğrencisinin) evine bizzat gidip gelerek ona Kırâât-ı Aşere'yi bitittirir; sonra da ona icazet verir. Bazen bu dersleri, önce Abdurrahman Gürses'in, sonra da İsmail Biçer'in İmam-Hatip olduğu İstanbul Bayezid Cami-i'nde yapsalar, bazen de Hocaefendi'nin evinde sürdürdüyseler de, bu işi ağırlıklı olarak öğrencinin evinde yürüterek hitama erdirdiler. Bu başarı hiç şüphesiz Abdurrahman Gürses'e aittir. Zira o değeri keşfeden ve ardından onu adeta emr-i vaki ile kârî olmaya zorlayan bizâtihi kendileridir. (Allah her ikisine de rahmet eylesin!)

İslâm'ın ilk asrından itibaren "mescidlerin tesisinden sonra, Kur'an öğreniminin veya bir başka deyişle kıraat taliminin, evlerden mescidlere kaydığı tarihî bir gerçektir[52]."

Zaten camiler İslâm Tarihi'nin hemen hemen her döneminde Kur'an/Kıraat talimi ve Fıkıh tedrisine tahsis olunmuş idi[53].

Osmanlı dâru'l-kurrâları genellikle cami ve mescidlerin içerisindeki bir birimde veya onlarla bitişik vaziyette yahut onların çok yakın çevresinde kurulurlardı. Bu şekilde "cami ve mescidlerde kıraat ilminin okutulduğu özel bölümlere, Osmanlılar dâru'l-kurrâ adını vermişlerdi[54]."

Dâru'l-kurrâların bu modelde camilerin dâhilinde veya etrafında tesis edilmeleri, oralarda okutulan ilimlerle alâkası bakımındandır. Zira cami-mescidler, adetâ dâru'l-kurrâların laboratuvarları olarak değerlendirilmiştir. Nitekim, umûmiyetle cami hizmetlileri kadrolarına kalifiye eleman yetiştiren bu müessese mensupları, buraları kullanarak tatbikat yapma imkanı bulurlardı[55].

"Camiler uzun süre bilhassa Kur'an ve hadis tahsilinin merkezi olma özelliğini korudular... Bu çerçevede dâru'l-kurrâların büyük kısmının selâtîn, vüzerâ, âyân ve eşrâf camileri bünyesinde yer aldığını unutmamak gerekir[56]."

Hülâsa; ibâdethaneler hiçbir zaman 'öğretim yeri' olma özelliklerinden uzak kalmamışlardır. Zaten eğitim kurumları da genellikle, mabedlerde ve onların hemen yanıbaşlarında kurulmuş ve gelişme göstermişlerdir. Nitekim İslâm bilim ve kültür müesseseleri de evvel-emirde mescid ve cami sınırları içinde veya civârında yapılmışlardır[57].

Bu çeşit dâru'l-kurrâ örnekleri, Osmanlı'nın hükümrân olduğu zaman ve mekanlarda pek çoktur. Öyle ki, Evliya Çelebi, *Seyahatnâme*'sinde şu tesbitte bulunmaktadır: "Evvelâ ne kadar selâtîn, vüzerâ ve gayri a'yân-ı kibâr camileri varsa her

---

[52] TETİK, *Kıraat*, s. 154.
[53] ZEYDAN, *M. Tarihi*, III/425.
[54] BOZKURT, *a.g.m.*, s. 543.
[55] BALTACI, *Medreseler*, s. 22-24.
[56] BOZKURT, *a.g.m.*, s. 543-544. Bununla da kalmadı ve; "yeni ilimlerin, eskilere eklenmesine rağmen, cami başlıca tedris merkezi olmakta devam etti" (PEDERSEN, *a.g.m.*, s. 47).
[57] ZEYDAN, *a.g.e.*, III/406; BALTACI, *Medreseler*, s. 3.

birisinde mutlaka bir dâru'l-kurrâ bulunur[58]." Seyyah-yazarın bu gözlemini ihtiyatla karşılamakla beraber, çokluktan kinâye olduğunu kabullenmekten de kendimizi alamıyoruz. Burada bunlardan, misâl bâbından şunlar zikredilebilir:

Şam'da Emevî (Ümeyye) Cami-i[59], Kahire'de el-Ezher Cami-i[60], İstanbul'da II. Bayezid (-i Velî) Cami-i[61], Arab Cami-i[62], Muhammed Paşa Cami-i[63], Kara Mustafa Paşa Cami-i[64] ve Çırçır Mescidi[65]'nde bulunan dâru'l-kurrâlar ile İmam-zâde[66], Hüsrev Kethüdâ[67] ve Mustafa Ağa[68] dâru'l-kurrâları; Bursa'da Yıldırım Bayezid[69] ve Mahmud Bey[70] dâru'l-kurrâları; Konya'da Hacı Ali Dâru'l-Huffâzı[71]; Amasya'da Çeribaşı[72], Sultan Hatun[73], Şeyh Mehmed Ağa[74], Abdullah Paşa[75] ve Ali Çelebi[76] dâru'l-kurrâları.

---

[58] E. ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, I/318.

[59] "Bu camideki ders halkalarından birçoğu kıraatle ilgiliydi" (BOZKURT, *a.g.m.*, s. 543).

[60] "Burada da kurulduğu günden beri Kur'an dersleri okutulmuştur" (BOZKURT, *a.g.m.*, s. 544).

[61] *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi'nin I. Kitabı'nın Transkripsiyonu*, (Neşre haz. Orhan Şaik GÖKYAY), İstanbul 1996, s. 60; Hafız Hüseyin AYVANSARÂYÎ, *Hadîkatü'l-Cevâmi'* (Zeyli ile birlikte neşre haz. Ali SATI), İstanbul 1865, I/14; krş. *aynı eser*in Türkçesi: *Camilerimiz Ansiklopedisi* (çev. ve yayına haz. İhsan ERZİ), İstanbul 1987, I/36.
Birtakım vesikalarda buradaki dâru'l-kurrâdan "mekteb=okul" olarak bahsedilmektedir ki; "Dâr-ül-kurrâlar, bazı kaynaklarda (mektep) şeklinde geçer" (İbrahim Hakkı KONYALI, *Üsküdar Tarihi*, İstanbul 1977, II/295).

[62] E. ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, I/183.

[63] E. ÇELEBİ, *gös.yer*.

[64] *a.y.*

[65] AYVANSARÂYÎ, *H. Cevâmi'*, I/74; krş. *C. Ansiklopedisi*, I/113.

[66] Burası "İmâret Cami-i bitişiğinde" yapılmıştır (E. ÇELEBİ, *a.g.e.*, I/131).

[67] Burası da "Molla Hüsrev Cami-i bitişiğinde yapılmıştır" (E. ÇELEBİ, *a.g.e.*, I/131; AYVANSARÂYÎ, *a.g.e.*, I/201; krş. *C. Ansiklopedisi*, II/50). Ayrıca bunun "vakfiye tarihi 1465'tir" (TANMAN, *a.g.m.*, VIII/547).

[68] Burası "Dıra(ğ)man Cami-i karşısındaki köşede" idi (AYVANSARÂYÎ, *a.g.e.*, I/113; krş. *C. Ansiklopedisi*, I/150).

[69] Burası "Ulu Cami'de açılmış olup, aynı zamanda Osmanlılar'ın ilk dâru'l-kurrâsı sayılır" (BALTACI, *Medreseler*, s. 23).

[70] Burası "Ulu Cami yakınlarında bulunmakta"dır (Mefail HIZLI, *XIV-XVI. Yüzyıllarda Bursa Medreseleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Bursa 1991, s. 148-149).

[71] "Konya (şehir) merkezinde birçok dârü'l-huffâz bulunmaktadır... Bunlardan XIX. yüzyılda ayakta kalanlardan 28-29 adedi tesbit edilmiştir... Bir tanesi de Şerefeddin Cami-i'nin kuzey karşısında bulunan..."dır. [Caner ARABACI, *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri (1900-1924)*, Konya 1998, s. 130-131.] Burası Karamanoğulları'ndan Osmanlı'ya intikâl ettiği için, ilk kuruluşunda aldığı ismi sonra da muhafaza etmiştir (TANMAN, *a.g.m.*, s. 546). Zaten "dârulhuffâz, dâru'l-kurrâ/kurrâhâne" anlamında kullanılmaktaydı (ARABACI, *a.g.e.*, s. 132'deki 521 no'lu dipnot.)
el-Hâc Ali b. Mehmed b. Sâlih'e ait "**Hacı Ali Dâru'l-huffâzı Vakfiyesi**", *Vakıflar Umum Müdürlüğü Arşivi* (Ankara), defter no: 594, sayfa no: 12'de bulunmaktadır.

[72] Burası "Çeribaşı Cami-i altında"dır (Abdî-zâde Hüseyin HÜSÂMEDDİN, *Amasya Tarihi I (Mukaddime)* (Sadeleştirenler: Ali YILMAZ - Mehmet AKKUŞ), Ankara 1986, I/215).

[73] Burası "Balıbey Cami-i'nin yakınında"dır (HÜSÂMEDDİN, *A. Tarihi*, I/215-216).

[74] Burası "Mehmed Paşa Cami-i'nin güney tarafında"dır (HÜSÂMEDDİN, *a.g.e.*, I/216).

[75] Burası "Abdullah Paşa Cami-i'nin doğusunda"dır (HÜSÂMEDDİN, *gös.yer*).

[76] Burası "Kurşunlu Mahallesi'ndeki Cami'nin batı tarafında"dır (*a.y.*).

3. Tekke[77] ve Zâviye[78]lerde Oluşturulan Dâru'l-Kurrâlar

Özellikle tasavvufî meşrepleri, ilimle çok yakından alâkadar olmaya müsâit, hatta ondan uzak kalmayı kerih gören bir anlayışı öngören bazı tarikat şeyhi, halife ve mensupları, dergâhlarının uygun yerlerine veya hemen yanıbaşlarına binâ ettikleri yapıları dâru'l-kurrâ'ya dönüştürerek burada Kur'an/Kıraat dersleri okut(tur)muşlardır.

Birtakım tasavvufî akımlara ait böylesi toplanma ve zikir-âyin mekânlarıyla birliktelik ya da o tür yerlerin bir parçası olma özelliği arzeden dâru'l-kurrâların şeyhliğini, çoğu kez, aynı zamanda o tarikatın şeyhi veya halifesi makamında bulunan zât yürütürdü. Zaten genellikle tasavvufî yönünün yanında, bir de "kurrâ" olma meziyetini hâiz kişiler, idâre ettikleri tekke ve zâviyelerinin yanına dâru'l-kurrâ ekleme yoluna gitmişler; dolayısıyla iki şeyhliği birden yürütmüşlerdir.

Ayrıca bunlar ve buraların talebeleri de, ekseriyetle yine o tarikat müntesipleri; yani o tekke ve zâviyenin müdâvimleri arasından çıkmıştır. Aynı zamanda birer "Halk Eğitim Merkezi" niteliği taşıyan tekke ve zâviyelerden bazıları Kur'an/Kıraat öğretim hizmeti de üstlenmiştir ki, bunlardan birkaç örnek şöyledir:

Mısır'da Hankâh-ı Şeyhô[79], İstanbul'da Şeyh Atâullah Tekkesi[80], İstanbul'da Bursa Tekkesi[81]; Konya'da Melek Hatun Dâru'l-Huffâzı[82], Amasya'da ise Mahmud Çelebi[83] ve Nuh Bey[84] dâru'l-kurrâları.

---

[77] Tasavvufî bir terim olan Tekke(-gâh/tekye); tasavvuf erbâbı olan derviş-sofîlerin, yani tarikat ehlinin bir araya geldikleri, toplanarak şeyh veya halifesinin idaresinde zikir, âyin ve ibâdet yaptıkları, seyr u sülûk ile meşgul oldukları, nefis terbiyesi gördükleri, rûhen ve ahlâken eğitildikleri ve uzak yerlerden gelen tarikat mensupları veya Tanrı misafirlerinin ağırlandıkları yer(ler)dir. Tekkeler birtakım beşerî, dinî ve ictimâî ihtiyaçlar karşılanacak şekilde yapılmış olup, bunların büyüklerine "hânkâh" ve "dergâh", merkezî pozisyonda bulunanlarına ise "âsitâne" denir. (Süleyman ULUDAĞ, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1995, s. 521-522; Ethem CEBECİOĞLU, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Ankara 1997, s. 707-708.)

[78] Zâviye, tekkenin küçüğüne verilen isimdir. Zâviyeler genelde şehir ve kazaların kenarlarında ve yerleşim merkezlerine uzak yerlerde kurulurdu. (ULUDAĞ, *Sözlük*, s. 583; CEBECİOĞLU, *Sözlük*, s. 778.)

[79] Şeyhû Hankâhı'nda gâyet kapsamlı bir ders programı vardı ve bu meyanda kıraat okutulmakta idi (PEDERSEN, *a.g.m.*, s. 59).

[80] Kanlıca Nakşî Dergâhı Postnişîni Şeyh Atâullâh Efendi, tekkesinde tasavvuf ve kıraat hizmetlerini birlikte sürdürmüştür (Recep AKAKUŞ, *İslâm'da Kur-an Öğretimi ve Gönenli Mehmed Efendi*, İstanbul, trz., s. 80-86).

[81] İstanbul'un Fethi'nden sonra faaliyete geçirilen bu tekke, günümüzde Eminönü Arpacılar Cami-i olarak hizmet vermektedir (AKAKUŞ, *K. Öğretimi*, s. 74 vd.).

[82] Burası Ali Gâv Tekkesi yanında bulunmaktadır (ARABACI, *Medreseler*, s. 136).

[83] Burası "İçeri Şehir'de Karatay Mahallesi'ndeki Mahmud Çelebi Tekkesi'nin bitişiğindedir" (HÜSÂMEDDİN, *A. Tarihi*, I/217).

[84] Burası "Yakutiye Mahallesi'ndeki Yakutiye Zâviyesi'nin bitişiğinde"dir (HÜSÂMEDDİN, *gös.yer*).

4. Türbe Kenarlarında Tesis Edilen Dâru'l-Kurrâlar

Türbeler genelde, ya mal-mülk ya da makam-mevkî itibariyle yüksek zümreyi oluşturan zevâtı, öldükten sonra ağırlayan san'at âbidesi mezarlardır[85].

Öyle bir misyonu yüklenmeleri hasebiyle, hem bu çeşit anıt-mezarın, hem de bunun içinde ebedî istirahat içinde bulunan zâtın görkemine yakışır vaziyette bunların hemen yanıbaşına bir de dâru'l-kurrâ yapılmıştır. Numûneleri az olsa da bunları tesis edenler, ya bu türbeleri kendileri için daha ölmeden yaptıran şahıslar veya onlar öldükten sonra kendileri adına o türbeyi de yaptıran yakınlarıdır.

İster bizzat ölen kişi, isterse onun ardında kalanlar tarafından kurulmuş olsun; türbelerin yanında meydana getirilen dâru'l-kurrâların amacı, olsa olsa oralarda yatan kişinin ruhunu şâd etmektir. Zira müslümanlar arasında ölünün arkasından hayır-hasenât yapmak ve onun ruhuna Kur'ân-ı Kerîm okumak/okutmak, kökleşmiş gelenekler arasında yer alma yanında, geride kalanların yerine getirmesi gereken vazifeler cümlesindendir. Türbeye bitişik derecede yakın vaziyette (sözgelişi; türbe hazîresinin içinde) bir dâru'l-kurrâ inşa etmek, iki hedefi aynı anda gerçekleştirmek anlamına gelir: Bir ilim müessesesi oluşturmak ve Kur'an okut(tur)mak. Böylece ölen kişinin günahlarının, dolayısıyla kabir azabının azalacağına ve orada rahata, huzura kavuşacağına inanılır.

Buna dayanarak J. Pedersen, çok haklı olarak şu yaklaşımda bulunuyor: Türbeler, kurrânın bilhassa görev yaptığı yerlerdendir ki; umûmiyetle kurrâ buralardan eksik olmazdı[86].

Çoğunlukla varlıklı kimselerin, "öldükten sonra türbelerinde Kur'an okunması ve öğretilmesi" için vasiyette bulunması ve bunun yapılmasını garantiye almak için de vakfiye düzenlemesi esprisine dayanan "türbe-dâru'l-kurrâ" modeline şu örnekler verilebilir:

Dımeşk'te Efrîdûniye ve Eyyûbî hükümdârı el-Melikü'l-Eşref[87], Meşhed'de İmam Ali er-Rızâ[88]'nın türbeleri, Şiraz'da ünlü kıraat bilgini ve üstâdı İbnü'l-Cezerî'nin

---

[85] Ş. SAMİ, *K. Türkî*, I/393-394; PAKALIN, *Sözlük*, III/539; *Türkçe Sözlük*, M.E.B., IV/2948-2949; ayrıca türbelerin Türk Kültür ve Medeniyeti'ndeki yeri ve mimârî husûsiyetleri hk. bilgi için bkz. *Türk Ansiklopedisi*, Komisyon, M.E.B., Ankara 1975, XXXII/50-56.

[86] PEDERSEN, *a.g.m.*, s. 19, 83.

[87] VII/XIV. yüzyılda inşâ edilmişlerdir (BOZKURT, *a.g.m.*, s. 545).

[88] Timur devri mimarisinde bazı türbelerin çevresinde yapılan Kur'an odalarına "dârulhuffâz" denirdi ki, bunlardan biri de budur (BOZKURT, *a.g.m.*, s. 544).

kurduğu, ölünce de defnedildiği kendi adını taşıyan dâru'l-kurrâ[89] ile İstanbul'da I. Abdülhamid[90], III. Mustafa'nın kızı Şah Sultan[91], Mâlûl-zâde diye bilinen Seyyid Muhammed Fâzıl[92], Şemsi Paşa ve Hacı Paşa[93], Sokollu Mehmed Paşa[94] Türbeleri ve Boyacı Kapısı Mezarlığı[95]; Bursa'da ise Emircan Türbesi[96].

5. Müstakil Olarak İnşâ Edilen Dâru'l-Kurrâlar

"Osmanlı dârülkurrâlarında görülen en önemli özellik, bu yapıların genellikle büyük veya küçük kapsamlı bir külliye (medrese)nin programı içinde yer almış, en azından bir cami veya mescidin yanında inşâ edilmiş olmalarıdır. Tek başına tasarlanmış olan dârülkurrâlar, tasarımları açısından olduğu gibi, bu yönleri ile de istisnâ teşkil etmektedirler[97]."

Ancak böyle olmasına rağmen dâru'l-kurrâ müessesesi, esâsen kendini bu tip yapılanmada belli etmiştir. Çünkü kuruluşu, işleyişi, finansman durumu ve kaynakları itibariyle böylesi dâru'l-kurrâlar, tamamen bağımsız bir görünüm arzetmektedir.

Bu haliyle bir dâru'l-kurrânın nasıl tesis edildiği, işlevini ne şekilde sürdürdüğü ve giderlerinin nere(ler)den karşılandığı gibi noktaları belirlemek ve açıklığa kavuşturmak oldukça kolaylaşmaktadır.

Bir yere bağlı olmaksızın ya da bir kuruluşun bünyesinde yer almaksızın; yani başka bir kurumun ünitesi konumunda bulunmaksızın kurulan dâru'l-kurrâlar, yapısal olarak mahalle/sıbyan mektepleriyle büyük benzerlikler gösterirler. Çünkü her iki öğretim kurumunun fizikî planları hemen hemen aynıdır: Yekpâre bir mekandan oluşurlar. Kare prizma veya altıgen yahut -nadir de olsa- sekizgen geometrik gövdenin üzeri kubbe ile

---

[89] Bkz. bir sonraki bölümün "III. Kıraat'in Osmanlı'ya Girişi/A- Bursa'da Kıraat Öğretimi'nin Başlaması" kısmı.

[90] O. ERGİN, *M. Tarihi*, I/170.

[91] BOZKURT, *gös.yer.*

[92] Bu şahıs "Zincirlikuyu yakınında vâlidelerinin dâru'l-kurrâlarının hazîresinde medfûndur" (E. ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, I/156).

[93] Her iki türbe ve daru'l-kurrâ Üsküdar'dadır (E. ÇELEBİ, *a.g.e.*, I/203; KONYALI, *Ü. Tarihi*, II/294-295).

[94] "Sokollu Mehmed Paşa Dâr'ül-Kurrâsı, Camii Kebir Caddesi üzerinde ve (adıgeçenin) türbesinin sol tarafındadır" (Mehmet Nermi HASKAN, *Eyüp Tarihi II/Eyüp Medreseleri ve Mektepleri*, İstanbul 1993, s. 26). Ayrıca bkz. Ek 1.

[95] "Bu mezarlıkta Şeyhu'l-İslâm Ebu'l-Meyâmin Mustafa Efendi ve Eskici Hasan Dede gömülüdür. Bu kabristanın yakınında ise Şeyhu'l-İslâm Es'ad Efendi'nin kârgir Dâru'l-Kurrâ'sı olup..." (AYVANSARÂYÎ, *H. Cevâmi'*, I/11-12; *C. Ansiklopedisi*, I/35.)

[96] "İbrahim Paşa Mahallesi'nde bulunan ve Hoca Emircan b. Hacı Abdullah adında birinin yattığı türbenin yanında onun tarafından yaptırılan Emircan Dâru'l-kurrâsı vardı" (HIZLI, *a.g.t.*, s. 147).

[97] TANMAN, *a.g.m.*, s. 548.

örtülüdür[98]. Büyükçe bir kapısı vardır ve pencereleri, duvarların yüksek kısımlarında bulunur[99]. Bu yüzdendir ki, dâru'l-kurrâlarla mektepler hep birbirleriyle karıştırılır. Bu durum çoğu kez tarihî vesîkalara ve eserlere de yansır[100].

Bu sûrette inşâ edilen müstakil durumdaki Osmanlı dâru'l-kurrâları mâlî özerkliğe de sahipti. Zira bunların ödenek ve ihtiyaç giderleri bizzat kurucuları tarafından karşılanmaktaydı. Şöyle ki, bu müesseseleri yapan ve öğretime açanlar, onların mâlî külfetlerini de üstlenirlerdi. Bunun en pratik yolu da bunlar için özel vakıflar meydana getirmekti. İşte bu kurumlar adına faaliyette bulunan vakıfların akarlarından elde edilen gelirler, onu vakfedenin vakfiye şartnâmesinde belirttiği üzere dâru'l-kurrâ binâsı, hoca ve talebesi ile çalışanlarına tahsis edilirdi. Dâru'l-kurrânın bânisi ve vâkıfı ölmüş olsa bile, bu işler aksamadan vakıf mütevellîsi vâsıtasıyla yürütülürdü. Böylece bu kuruluşların, maddî sıkıntı problemi çekmeden ve işlerliklerini yitirmeden ayakta kalmaları sağlanırdı[101].

Bu tarzda kurulan dâru'l-kurrâlardan sadece Şam'da bir zamanlar yedi tane olduğundan bahsedilir: Haydâriye, Dilâmiye, Cezeriye, Rişâiye[102], Sencâriye, Sâbûniye ve Vecîhiye[103]. Bunlardan başka, yine Şam'da "Dâru'l-Kur'an" ismiyle anılan Şeyh İbn-ü Ömer Medresesi vardı[104].

Anadolu topraklarındaki örneklere gelince; bunlar arasında İstanbul'da Bosnalı Mehmed Paşa ve Müftî-zâde[105], Üsküdar Valide ve Esmâhan[106] dâru'l-kurrâları ile Kasımpaşa'da adları belirtilmeyen üç dâru'l-kurrâ[107]; Bursa'da Zeyrekzâde[108] ve Hoca Yakub[109], Trabzon'da Hatuniye ve Fatih[110], Kütahya'da Cafer Paşa[111], Amasya'da Sultan

---

[98] Bkz. Ek 2.
[99] TANMAN, *a.g.m.*, s. 548. Ayrıca bunun bir örneği için bkz. Ek 3.
[100] "Dâr-ül-kurrâlar, bazı kaynaklarda (mektep) şeklinde geçer. Üsküdar'daki Mihr-imah, Atik Valide Sultan Dâr-ül-kurrâları mektep gibi de gösterilmişlerdir." (KONYALI, *Ü. Tarihi*, II/295.) Bir başka misâl de şudur: Evliya ÇELEBİ, II. Bayezid (-i Velî) Cami-i'nde bir "dâru'l-kurrâ"dan bahsederken; Hüseyin AYVANSARÂYÎ, aynı kurumdan "mekteb" diye söz etmektedir ki, bu yazarın eserinin Türkçesi'nde de bu yer "okul" olarak geçmektedir. (*Seyahatnâme*, I/60; *H. Cevâmi'*, I/14; *C. Ansiklopedisi*, I/36.)
[101] Bu bölümün "Dâru'l-kurrâların İşleyişi" kısmında bu hususa dair örnek ve açıklamalara yer verilecektir.
[102] "Şam'ın ilk dâru'l-kurrâsını, Dımeşk kurrâsından Rişâ' b. Nazif kurmuştur... ki bu müesseseye, bânisi ve hocasının ismine izâfeten Rişâ'iye Dâru'l-Kur'an'ı denilmiştir." (BOZKURT, *a.g.m.*, s. 544.)
[103] Bu kuruluşlar ve bânîleri hk. bilgi için bkz. NUAYMÎ, *Medâris*, I/3-18.
[104] BALTACI, *Medreseler*, s. 14.
[105] E. ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, I/131.
[106] E. ÇELEBİ, *a.g.e.*, I/203; KONYALI, *Ü. Tarihi*, II/294-295.
[107] E. ÇELEBİ, *a.e.*, I/178.
[108] HIZLI, *a.g.t.*, s. 150.
[109] TANMAN, *a.g.m.*, s. 546.
[110] *a.y.*
[111] BOZKURT, *a.g.m.*, s. 544. Ayrıca bunun planı için bkz. Ek 2.

Bayezid[112] ve Lüleburgaz'da Sokollu Mehmed Paşa[113] dâru'l-kurrâları; Konya'da Hasbey ve Hundî Hâtun[114] ile Ferhûniye[115] dâru'l-huffazları, Karaman'da ise Hacı Şemseddin Dâru'l-Huffâzı[116] sayılabilir.

B- MEDRESE-KÜLLİYE BÜNYESİNDE YER ALAN DÂRU'L-KURRÂLAR

"Medrese" kelimesi, "derese" fiilinin zaman-mekân ismi ve mim'li masdarının müennes kipidir.

Medrese lafzının aslı, 'mihrâb' vezninde "*midrâs*" olup, "Kur'an tilâveti yapılan yer" demektir. Bu kavram, yahûdilerden esinlenerek kullanılmıştır ki; onlar, Ahd-i Atîk okudukları mekâna "midrâsu'l-yehûd" derlerdi. 'Minber' kalıbındaki "*midres*" de orada okunan kitap, yani Tevrat'tı. Müslümanlar daha sonra 'midrâs' deyimini onlardan alarak "medrese"ye çevirdiler ve "içerisinde Kur'an dâhil, her çeşit ders işlenen okul türü mahallere" bu ismi verdiler[117].

"*Külliye*" ise, büyük camilerin çevresine yapılmış; dolayısıyla merkezinde cami bulunan ve birtakım toplum hizmetleri sunan yapıların oluşturduğu, çeşitli fonksiyonları olan ve mimârî kompozisyonu andıran devâsâ bir tesistir.

Cami odaklı sosyal-kültürel bir merkez olan külliyeyi meydana getiren diğer unsurlar şunlardır: Medrese, kütüphane, hamam, aşevi, hastane, okul(lar), han, imârethâne, çeşme/sebil vs.dir[118].

Tam teşekküllü bir külliye tüm bu ünitelere sahip olmalıdır. Ancak bunların bir kısmının eksikliği, o manzûmenin külliye olma özelliğine zarar vermez[119].

Külliye, hem yapı elemanları, hem de işlevi açısından medreseden daha kapsamlıdır. Bu arada medreseyi de içine alır. Böylece külliye ile medrese arasında içlem-kaplam ilişkisi vardır. Dolayısıyla her medrese külliye niteliğinde olmayabilir ama her

---

[112] HÜSAMEDDİN, *A. Tarihi*, s. 215.
[113] Buradaki dâru'l-kurrâ 1569-1571 tarihlerini taşıyor (TANMAN, *a.g.m.*, s. 547).
[114] ARABACI, *a.g.e.*, s. 133-134.
[115] BALTACI, *Medreseler*, s. 14.
[116] Burası Bezzâziye veya Bedesten Mahallesi'nde bulunuyordu (İbrahim Hakkı KONYALI, *Karaman Tarihi*, İstanbul 1967, s. 586).
[117] M. ASIM, *Kâmus*, II/916-918.
[118] *Türk Ansiklopedisi*, XXII/419; krş. Feridun AKOZAN, **"Türk Külliyeleri"**, *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1969, VIII/304.
[119] AKOZAN, *a.g.m.*, *gös.yer.*

külliye aynı zamanda bir medrese hüviyetindedir. Bu halleriyle külliyeler, medreselerin daha donanımlı, büyük ve gelişmiş bir üst versiyonlarıdır. Öte yandan külliyenin, "medrese/üniversite" anlamında kullanıldığı da vâkidir. Selimiye Külliyesi, Fatih Külliyesi ve Süleymaniye Külliyesi gibi[120].

Medreseler, İslâm Dünyası'nda sonradan ortaya çıkan kuruluşlardır. Sahâbe ve Tabiûn neslinin yaşadığı ilk devirlerde onlar bilinmiyordu. Medreseler ancak H. IV. asırdan itibaren tesis edilmeye başlandı. İslâm Tarihi'nde medreseyi ilk defa kurma şerefi Nisabur halkına aittir. Nitekim ilk olarak onlar, Beyhâkiye Medresesi'ni yaparak faaliyete geçirdiler. Bunun ardından Emir Nasr b. Sebüktekin, Sultan Mahmud b. Sebüktekin ve Sa'diyye medreselerini inşa ettiler. Dördüncü ve eskilerin en meşhuru olarak Bağdat'ta Nizâmiye Medresesi'ni kurdular. Bunun en önemli özelliği ise, ilk defa buraya kadrolu-maaşlı fukaha-öğretici (müderris)lerin tayin edilmiş olmasıdır ki, bunlar, Selçuklu Sultanı Alparslan (ö.465/1072)'ın oğlu Melikşâh (ö.485/1092)'ın kudretli veziri Nizâmülmülk (ö.485/1092)[121]'e bağlı olarak çalışıyorlardı. Sözgelimi; "*Kitâbü't-Tenbîh fi'l-Fıkh alâ Mezhebi'l-İmâm eş-Şâfiî*" adlı eserin sahibi Ebû İshâk eş-Şîrâzî el-Firûzâbâdî (ö.476/1083), bu medresede ve bu konumda müderrislik yapanlardan biridir. Bundan sonra medreselerin açılışı her tarafta yaygınlaştı. Mısır'da kurulan ilk medrese Nâsıriyye Medresesi'dir. Bunu Kamhiyye, Yûsufiyye ve Sultan Salâhaddin Medreseleri tâkip etti. Daha sonraları ise birçok Türk sultan ve veziri, bu geleneğe uyarak memleketlerinde medrese açma yoluna gittiler[122].

Osmanlılar'da ilk medrese, 731/1330-1331'de, beyliğin o tarihteki yönetim merkezi olan İznik'te yapılmıştır. Burada açılan ilk Osmanlı medresesi, onun bânisi ve aynı zamanda o sıralar beyliğin başında bulunan Orhan Gazi (ö.m.1361)'nin ismine izafeten "İznik Orhaniyesi" adıyla anılmıştır[123].

---

[120] *Türk Ansiklopedisi*, *gös.yer.*

[121] Corci ZEYDAN; "İslâmiyet'te medreseleri ilk tesis eden zâtın Nizâmülmülk olduğu hemen bütün İslâm tarihçileri tarafından müttefikan kabul edilmektedir" (*M. Tarihi*, III/426) dese de, bu tartışmalı bir konudur. Ancak üzerinde görüş birliğine varılan husus; onun medreselere bir çeki-düzen (nizam) verdiği, onları devlete bağlı (resmî) organlar haline getirdiği ve müderrislere kamu maliyesinden ücret (maaş) bağlayarak onları memur statüsünde çalıştırdığı gerçeğidir. Nitekim "Nizâmülmülk, İslâm aleminde kendi ismi ile anılan çok sayıda medrese kurmuş ve oralara, muntazam yüksek maaş ödediği müderris ve alimler tayin etmiştir." (A. ÇELEBİ, *E. Tarihi*, s. 213.)

[122] MAKRIZÎ, *Hıtat*, II/362-363.

[123] İsmail Hakkı UZUNÇARŞILI, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilâtı*, Ankara 1988, s. 1; M.C.B., **"Mescid/Medreseler"**, *İ.A.*, M.E.B., İstanbul 1993, VIII/71-72.

Osmanlı'yı altı asırdan fazla ayakta tutan en önemli ve güçlü dinamiklerden biri, hiç şüphesiz "İlmiye Teşkilâtı" ve bunun kurumsal bazda en gelişmiş ve ileri düzeyde organları durumundaki "medreseler"dir. Osmanlı Devleti'nin idâresini elinde tutan sultan/padişâh, vezir ve paşalar bunun farkında ve bilincinde oldukları içindir ki, bunların sayısını artırmaya, eğitim seviyelerini yükseltmeye ve kadrolarını zenginleştirmeye özen göstermişlerdir. Bu sayede Osmanlı topraklarının her tarafında irili-ufaklı medreselere ve pek çok ulemâya rastlamak mümkün olmuştur.

Osmanlı'nın şahsında medreseler, tarihlerinin en görkemli dönemlerini, -devletin de yükselme (imparatorluk) devrini sürdürdüğü- XV-XVI. yüzyıllarda yaşamıştır. İstanbul'un Fethi (1453)'nden sonra II. Mehmed (Sultan Fatih)'in yaptırdığı "Semâniye/Fatih Medreseleri" ve Kanûnî Sultan Süleyman'ın kurduğu "Süleymaniye Medreseleri" bu ilim-irfan ocaklarının zirve âbideleri olmuştur.

Ancak ne yazık ki medreseler, bu çağlarda bir taraftan doruklarda dolaşırken, diğer taraftan buradan inişe geçme ikilemini yaşamaya başlamışlardı ki; bu paradoksal durumdan bir daha kurtulamayarak düşüşleri devam etmiş ve kendilerini bekleyen çöküşle ömürlerini noktalamışlardır[124].

Osmanlı medreselerinde hiyerarşik bir yapılanma mevcuttu. Şöyle ki, Beyliğin→Devletin→İmparatorluğun başkenti neresi ise, orada bulunan medreseler "âlî dereceyi hâiz", buralarda görev yapan müderrisler de "en yüksek pâyeye sahip" addediliyorlardı. Buna göre sırasıyla İznik, Bursa, Edirne ve İstanbul medreseleri; bu şehirler devletin idârî merkezi olduklarında en ileri seviyede, buraların müderrisleri de en kıdemli ilmî mevkide bulunuyorlardı[125].

Yine Osmanlı medreseleri, iyi dönemlerinde branşlaşmayı esas alarak öğrenim yaptırıyorlardı. Bunların birçoğunun organları içerisinde ekseriyetle yer alan ihtisas şubelerinden biri de dâru'l-kurrâlar olmuştur. Öyle ki; "İslâm'ın ilk devrinde teşkil edilen öğretim halkalarının hepsinde, ders konusu Kur'ân-ı Kerîm[126]" olduğu gibi; "medreselerin ilk kuruluşundan itibaren bünyelerindeki kürsülerden bir tanesi daima Kur'an İlimleri'ne

---

[124] Osmanlı medreselerinin kuruluş, işleyiş ve kapanışlarına dair detaylı bilgi için bkz. Osman (Nuri) ERGİN, *Türk(iye) Maarif Tarihi*, I; UZUNÇARŞILI, *İlmiye Teşkilatı*; M.C.B., **"Mescid/Osmanlı Devri Medreseleri"**, *İ.A.*, VIII/71-77; BALTACI, *Osmanlı Medreseleri*; Hüseyin ATAY, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*; Mustafa BİLGE, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1984; Cevat İZGİ, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, I.

[125] UZUNÇARŞILI, *a.g.e.*, s. 2-3; M.C.B., *a.g.m.*, VIII/72; BALTACI, *a.g.e.*, s. 15.

[126] A. ÇELEBİ, *E. Tarihi*, s. 234.

tahsis edilen bölüm olmuştur. Meselâ, bunlardan Mustansırıye Medresesi dört fakülteden ibaretti: Dört mezhebi içeren Fıkıh, Kur'an (Dâru'l-Kur'an), Hadis (Dâru'l-Hadis) ve Hastane (Dâru't-Tıb)[127]."

Bu geleneği Osmanlılar da sürdürdü. Zira "medreseler daha çok fıkhî-amelî ihtiyaçlardan doğmuştu. Bu yüzden başlangıçta buralardaki eğitim, ağırlıklı olarak Fıkıh üzerineydi. Fakat ibâdetler ve hükümleri Kur'an ve Sünnet'le sabit; yani nassa, rivâyete dayandığı içindir ki, Fıkıh dışında ayrı birer önemli konu olan ve hatta müstakil medrese (Dâru'l-Kur'an ve Dâru'l-Hadis)leri bulunan Kur'an ve Sünnet medreseleri vardı[128]."

O nedenle bu bahsi işlerken, dâru'l-kurrâlar; medrese-külliye manzûmesi içinde yer alanlar ve dâru'l-hadislerle birlikte ya da onlarla yanyana kurulanlar olmak üzere iki kategoriye ayrılacaktır. Çünkü dâru'l-hadisler de -tıpkı dâru'l-kurrâlar benzeri- ister medrese/külliyenin bir ünitesi olarak, isterse ayriyeten kurulmuş olsun, medrese statüsünde değerlendirilen kurumlardır.

1. Medrese-Külliye Müştemilâtında Bulunan Ya Da Onların Bir Parçası Olarak Kurulan Dâru'l-Kurrâlar

Bu şekilde tesis edilen dâru'l-kurrâlara şu örnekler verilebilir:

Mısır'da Fâdılıyye[129], Mustansıriyye[130] ve Zâhiriyye[131] medreselerinde faaliyet gösteren dâru'l-Kur'anlar; Konya'da Meram[132] ve Nasuhbey[133] dâru'l-huffâzları; İznik'te Süleyman Paşa Medresesi'ndeki[134], Bursa'da Ulu Cami-i[135], Edirne'de Selimiye[136],

---

[127] ATAY, *D. Eğitimi*, s. 33-34.
[128] ATAY, *a.g.e.*, s. 22-23.
[129] MAKRIZÎ, *Hıtat*, II/366. J. PEDERSEN, bu medresenin sırf "ikrâ' için tesis edilmiş" olduğunu belirtiyor (**"Mescid"**, *İ.A.*, VIII/54).
[130] Ernest DIEZ, **"Mescid/Câmiin Mimârî Tarihi"**, *İ.A.*, M.E.B., İstanbul 1993, VIII/94; BOZKURT, *a.g.m.*, VIII/544; ATAY, *a.g.e.*, s. 33-34.
[131] MAKRIZÎ, *a.g.e.*, II/378.
[132] Burası ufak bir külliye içinde bulunmakta olup, Karamanoğlu II. Mehmed Bey zamanından kalmadır (TANMAN, *a.g.m.*, s. 546).
[133] ARABACI, *a.g.e.*, s. 133.
[134] "İznik'in yedi medresesi var ise de Süleyman Paşa Medresesi hepsinden mükellef olup, dâru'l-hadis ve dâru'l-kurrâ-i mahsûsu da vardır" (E. ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, III/7; krş. M. BİLGE, *Medreseler*, s. 74).
[135] BALTACI, *Medreseler*, s. 23.
Not: Burası camilerle birlikte olan dâru'l-kurrâ örnekleri arasında da geçmişti. Bunun sebebi ise, buranın önce cami olarak inşa edildiği halde sonradan büyütülerek medrese-külliyeye dönüştürülmesidir.
[136] Külliye Sultan II. Selim tarafından 1465'te yapılmış, dâru'l-kurrâ ise 1590'da Sultan III. Mustafa tarafından buraya ilave edilmiştir (TANMAN, *a.g.m.*, s. 547-548). Ayrıca bkz. Ek 4.

İstanbul'da Fatih[137], Süleymaniye[138] külliyelerindeki dâru'l-kurrâlar ile Bayezid[139], Şehzâde[140], Sultan Selim[141], Sultanahmed[142] ve Valide-i Atik[143] medreselerindeki dâru'l-kurrâlar.

Bunlardan ayrı olarak şu hususu burada belirtmekte yarar vardır: Özellikle dâru'l-kurrâ veya dâru'l-Kur'an olarak adlandırılan kısımları bulunmasa bile Kur'an İlimleri'nin medreselerde ders olarak okutulduğu muhakkaktır[144].

2. Dâru'l-Hadislerle Ortak Mekânı Paylaşan Yahut Onlarla Aynı Yerde Olan Dâru'l-Kurrâlar

"Dâru'l-Hadis", aslında İslâm'a özgü olan "rivâyete dayalı tüm ilimlerin tahsil edildiği" İlâhiyat Fakültesi benzeri bir medresedir. Ancak bilim dalları birbirinden kesin hatlarıyla ayrıldıktan sonradır ki, dâru'l-hadisler de artık -isimlerinin çağrıştırdığı anlama uygun- bir içerik ve işleve büründüler. Dolayısıyla dâru'l-hadis, "Hadis İlmi'nin tahsil ve tedkiki için kurulan medrese" veya "Hadis okutulan yer"lerin ismi olmuştur ki, bunlara *"Dârü's-Sünne"* de denir[145].

Bir başka tanımla; bu medreseler, Hadis Bilimi üzerindeki araştırmalarla uğraşmalarının ötesinde, İslâm Dini'ne ait yüksek uzmanlık öğrenimi sunan müesseselerin de ortak adı olmuştur. Bunlar Kur'an'ı çeşitli vecheleriyle öğretmek amacıyla açılan dâru'l-kurrâlara muâdil bir öğretim kurumudur. Ancak kademe itibariyle bu kuruluşlar, İstanbul'daki devriye (birbirinin devamı ve tamamlayıcısı mâhiyetindeki) medreselerin en son durağıdır[146]. Bundan dolayı dâru'l-hadis medreseleri, ilim ve kıdem bakımından diğer

---

[137] AYVANSARÂYÎ, *H. Cevâmi'*, I/8; *C. Ansiklopedisi*, I/31.
Not: Burası hem kuruluş, hem de fizîkî görünüm itibariyle cami ve medreseden ayrıdır; fakat günümüzde sanki onların bir ünitesi, parçası gibi durmakta ve algılanmaktadır. Bkz. Ek 5.
[138] AYVANSARÂYÎ, *a.g.e.*, I/16; *a.g.e.*, I/44; E. ÇELEBİ, *Seyahatnâme*, I/47, 65. Ayrıca bkz. Ek 3.
[139] AYVANSARÂYÎ, *a.g.e.*, I/14; *a.g.e.*, I/36; E. ÇELEBİ, *a.g.e.*, I/60.
[140] AYVANSARÂYÎ, *a.g.e.*, I/15; *a.g.e.*, I/40.
[141] AYVANSARÂYÎ, *a.g.e.*, I/14; *a..g.e.*, I/38.
[142] AYVANSARÂYÎ, *a.g.e.*, I/18; *a.g.e.*, I/47.
[143] AYVANSARÂYÎ, *a.g.e.*, II/183; KONYALI, *Ü. Tarihi*, II/294-295.
[144] BOZKURT, *a.g.m.*, s. 544.
Bu tesbitin medrese programlarına nasıl yansıdığını görebilmek için bkz. ATAY, *a.g.e.*, s. 77-100; İZGİ, *a.g.e.*, s. 67-116 ve 163-188.
[145] Nebi BOZKURT, **"Dârülhadis"**, *D.İ.A.*, İstanbul 1993, VIII/528.
[146] *Türk Ansiklopedisi*, XII/322.

mevcut medreselerin en önde geleni; dâru'l-hadis müderrisi de, yine ilmen ve kıdemen öteki müderrislerin en yükseği sayılırdı[147].

Dâru'l-hadisler, -söylendiği gibi- nakilciliğin hâkim olduğu eğitim müesseseleri olduğu için, zamanında buralarda hadis kitapları yanında fıkıh, tefsir ve kırâât-ı seb'a gibi geleneksel İslâmî İlimler de okutuluyordu. Fakat yine de bunlar birer ihtisas medresesi oldukları için, öğrencilerin buralara girmeleri ve öğrenimlerini buralarda devam ettirebilmeleri için, daha öncesinden genel eğitim veren medreselerde belli bir seviyeye kadar tahsil görmeleri gerekiyordu[148].

Dâru'l-hadis, geçmişte İslâm eğitim kurumları içerisinde en önemli ve yaygın olanlarının başında geliyordu[149]. "Dâru'l-hadisler, ya müstakil veya dâru'l-Kur'an'la müşterek olarak faaliyet gösteriyordu. Bazıları ise bir medrese bünyesinde bulunuyordu[150]." Ancak bunlardan burada sözü edilecekler, hiç kuşkusuz dâru'l-kurrâlarla içiçe bir görünüm arzedenler olacaktır. Zira tarihî bir gerçek olarak; "dâru'l-kurrâ ve dâru'l-hadîsler ayrı ayrı enstitüler halinde kurulabildiği gibi, bir arada da bulunabiliyorlardı[151]." Bu bağlamda dâru'l-hadislerle birliktelik görüntüsü yansıtarak faaliyet gösteren dâru'l-kurrâlara örnek olmak üzere şunlar zikredilebilir:

Şam'da Tenkîziyye[152], Sabâbiyye[153], Ma'bediyye[154] ve Eşrefiyye[155] dâru'l-hadis ve dâru'l-kurrâları; Karaman'da Hoca Mahmud Dâru'l-Huffazı ve Dâru'l-Hadisi[156],

---

[147] PAKALIN, *Sözlük*, II/398, 437; Ekmeleddin İHSANOĞLU, **"Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları/Müesseseleri"**, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1999, I/241.

[148] BOZKURT, "**Dârülhadis**", s. 529.

[149] Dâru'l-hadislerin tarihçesi, işleyiş düzeni, mimârî özellikleri vs. yönleri hk. geniş bilgi edinmek için bkz. *D.İ.A.*, **"Dârülhadis"** maddesi, VIII/527-529; Abdullah Hikmet ATAN, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönem Dımaşk Dâru'l-Hadisleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993; Selahattin YILDIRIM, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicrî VII-IX. Asır)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktara Tezi, İstanbul 1994; Ahmet GÜL, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadîslerin Yeri*, Türk Tarih Kurumu, Ankara 1997.

[150] YILDIRIM, *a.g.t.*, s. 33.

[151] NUAYMÎ, *Medâris*, I/123.

[152] NUAYMÎ, *a.g.e.*, I/123-127.

[153] *a.e.*, I/128.

[154] *gös.yer.*

[155] BOZKURT, **"Dârülkurrâ"**, s. 544.

[156] Bu binâlar, aynı adı taşıyan mahalledeki caminin yanında bulunmaktadır (KONYALI, *Karaman T.*, s. 587).

İstanbul'da Amca-zâde Hüseyin Paşa Medresesi[157] ile Sofu Mehmed Paşa[158] dâru'l-hadis ve dâru'l-kurrâları ve Köprülü Mehmed Paşa Dâru'l-Hadîsi[159].

Burada konuyu kapatırken bir noktayı vurgulamadan geçmek büyük eksiklik olur:

En eski devirlerden beri camilerde okutulan belli-başlı ilmî mevzûlar Kur'an ve Hadis olduğu[160] içindir ki; camiler, dâru'l-Kur'an/-kurrâ ve dâru'l-hadis beraberliğini sağlayan sembol kuruluşlar olma özelliklerini her zaman korumuşlardır.

Ayrıca; "kullandıkları metod itibariyle birbirine yakın olan Hadis İlmi ile Kıraat İlmi, çok kere aynı şahıslar tarafından temsil edilmiştir. Bu sebepten, darülkurrâ ile dârülhadisler bazen yanyana bazen de iç içe inşâ edilmişlerdir. Bunun en tipik örneği Süleymaniye Külliyesi'nde görülmektedir[161]" ki, bu komplekste dâru'l-kurrâ ile dâru'l-hadis karşı karşıya bulunmaktadır. Bu türün bir başka örneği de İstanbul-Eyüp'teki Hacı Beşir Ağa Dâru'l-Hadis ve Dâru'l-Kurrâsı'dır[162].

IV. OSMANLI DÂRU'L-KURRÂLARININ İŞLEYİŞİ

Çok azı istisnâ edilecek olursa, Osmanlı bürokrasisinin kuruluş ve yapılanmasında dinî, ilmî ve ictimâî/hayrî müesseselerin hemen hepsinde vakıfların damgası vardır. Konu açısından söylemek gerekirse; meselâ, mektep ve medreselerin bütününe yakınını kişiler yapardı. Bunları hükümdarlar yap(tır)mış olsalar bile, yine 'ferd' sıfatıyla şahsî nâm ve hesaplarına bunu kendileri üstlenirlerdi. Şimdiki gibi ne toplum, ne hükümet, ne evkâf ve ne de özel idare bütçelerinden para verilerek, ayrıca halktan vergi toplanarak bu tarz binalar inşâ edilmez; edilenlerin yükünü bu kurumlar üzerine almaz ve tabiîdir ki, bunların

---

[157] Vakfiye tarihi 1700 olan ve küçük bir külliye manzûmesi teşkil eden bu yapılar, dâru'l-hadisle dâru'l-kurrânın müşterek avlu/cami bahçesi içerisinde bulunduğu, şu ana dek ayakta kalabilen (ve görebildiğimiz) en güzel numûnelerden biridir. (Bkz. Ek 6.)
Burası hakkında birkaç araştırma da yapılmıştır: Erdem YÜCEL, **"Amcazâde Hüseyin Paşa Külliyesi"**, *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1969, VIII/249-266; Şennur AYDIN, **"Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi"**, *D.İ.A.*, İstanbul 1991, III/9-10; İsmail E. ERÜNSAL, **"Amcazade Hüseyin Paşa Kütüphanesi"**, *D.İ.A.*, İstanbul 1991, III/10-11.

[158] Bâbıâlî yokuşunda olduğu bildirilen, beylerbeyilik yapmış mezkûr paşanın ismiyle anılan ve dâru'l-hadisle birlikte inşa edilen bu dâru'l-kurrâdan bugün bir eser mevcut değildir (TANMAN, **"Dâru'l-kurrâ/Mimârî"**, *D.İ.A.*, VIII/547).

[159] Çemberlitaş'ta bulunan bu dâru'l-hadis ve yanındaki kütüphanesi, zamanında Kıraat İlmi çalışmalarının yapıldığı önemli kültür kurumlarındandı (AKAKUŞ, *K. Öğretimi*, s. 74).

[160] PEDERSEN, *a.g.m.*, s. 62.

[161] AKAKUŞ, *a.g.e.*, s. 73.

[162] Ali YARDIM, **"Dârülhadis/Anadolu Selçuklularında ve Osmanlılar'da Dârülhadis"**, *D.İ.A.*, VIII/531. Ayrıca bkz. Ek 7.

idâre masrafları da yine halka yükletilmezdi. Bütün bu işler "vakıflar" kanalıyla yürütülürdü[163].

Bu itibarla şimdi; Osmanlı İmparatorluğu'ndaki gayr-i menkûl servetin dörtte üçü nisbetine varan çok büyük bölümünü teşkil eden, bu denli ağırlığıyla İslâm dünyasında muazzam bir rol oynayan vakıf müessesesi[164] üzerinde biraz durmak yerinde olacaktır.

"*Vakf (vakıf)*, bir kimsenin malını müebbeden bir maksada tahsis etmesinden ibarettir. Bir mal lâzım olarak vakf edildikten sonra, vâkıf ve vârisleri o mal üzerinde bey', rehin ve hibe gibi tasarruflarda bulunamazlar[165]."

Herhangi bir amaç için malını vakfedene *"vâkıf"*, vakfedilen şeye de *"mevkûf"* denir ki, "vakıf" kelimesi bunun yerini almıştır[166].

Aynı zamanda hukukî bir akit statüsünde ve vakfın nizamnâmesi konumunda olan *"vakfiye"* ise, bu sözleşmede bulunması gereken vakıf şartlarının yer aldığı ve hâkimin kararıyla hüküm ifade eden yazılı belgedir[167].

"Osmanlılarda vakıf olarak yapılmış binâ ve kuruluşlara 'hayrât' veya 'müessesât-ı hayriye' tabirleri kullanılmıştır[168]." Bu tür taşınmaz vakıf malları, kendilerinden faydalanılanlar ile bunların giderlerini sağlayan akarlar olmak üzere iki kısma ayrılır[169].

Vakfın idare ve murâkabesi *"mütevellî"* sıfatını taşıyan bir organ tarafından yürütülür. Buranın yönetiminde gözetilmesi gereken başlıca şey, vakfın menfaatidir[170].

Amaçlarına göre vakıflar üç çeşit olup, bunların tahlil edilerek gün yüzüne çıkarılanlarından Osmanlı'ya ait olanlarının başında ağırlıklı olarak din-ibadet, sonra eğitim-bilim, en sonunda ve en az oranda ise sosyal yardım hizmetlerine ayrılan harcamalar gelmektedir[171].

---

[163] ERGİN, *M. Tarihi*, I/305.
[164] Fuad KÖPRÜLÜ, **"Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü"**, *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1942, II/1.
[165] Ali Himmet BERKÎ, **"İslâm'da Vakıf I"**, *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1959, c. VI, sy. 1-4, y. 1957, s. 23.
[166] Bahaeddin YEDİYILDIZ, **"Vakıf"**, *İ.A.*, M.E.B., İstanbul 1986, XIII/154, 156.
[167] Nazif ÖZTÜRK, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde VAKIF MÜESSESESİ*, Ankara 1995, s. 21.
[168] YEDİYILDIZ, *a.g.m.*, s. 154.
[169] BERKİ, *a.g.m.*, s. 25-26; YEDİYILDIZ, *a.g.m.*, s. 156.
[170] KÖPRÜLÜ, *a.g.m.*, s. 10.
[171] ÖZTÜRK, *a.g.e.*, s. 40-45.

Vakıf senedinde belirtilen kurallara uyulması mecburi idi. Çünkü İslâm Hukuku'nda "vâkıfın şartı, Şâri'in nass'ı gibi" kabul edilmiştir[172]. Bu yüzden vakıflara ait gayr-i menkûllerden gelir elde etmek için başvurulan tek yol, değişik kiralama sistemiydi. İcarlardan başka vakıfların gelir kaynakları arasında bir de İslâm'ın faiz yasağına rağmen, işletilmek üzere vakfolunmuş ve büyük meblağlara ulaşan menkûl vakıfları bulunmaktaydı. Nakit paraların işletilme şekli, yine vakfedenlerin şartlarına bağlı idi. Bu, 'muâmele-i şer'iyye' veya 'hile-i şer'iyye' yoluyla sözkonusu paranın faize verilmesinden başka bir şey değildi. Genelde bu hususstaki anlaşmalar % 15 oranı üzerinden yapılırdı[173].

İslâm dünyasında dâru'l-hadis, dâru'l-kurrâ ve medreselerin tamamına yakını vakıf olarak yapılmış ve bütün masrafları yine vakıflar tarafından karşılanmıştır. Dolayısıyla vakıflar sayesinde medreseler, belli nisbette özerkliğe sahip birer öğretim kurumu haline gelmişlerdir[174]. Özellikle Osmanlı Devleti'nde hükümet, vakıf müesseseleri üzerinde yalnız genel bir murakabe hakkını haizdi. Buna göre medreselerde hükümeti temsilen iki memur bulunurdu. Bunlardan biri 'kadı' ki, mâlî gelir-giderleri incelerdi. Diğeri ise 'ders vekili' ki, program ve derslerle uğraşırdı. Yani biri para (giriş-çıkışı)nın kontrolünü, öteki de tedrisâtın işleyişini sağlardı. Böylesi bir düzen için şu kadarını söylemek lâzım gelir: Devlet otoritesi cami, tekke, mektep ve medrese gibi kurumların inşâ ve idâre edilmesini halka bırakmış olduğuna ve kendisinin de yalnız onları gözetlemekle yetindiğine bakılırsa, şimdiki deyimle, o zaman "serbest eğitim" uygulanıyormuş denilebilir[175].

Vakfiyelerdeki "cemaat" ifadesinden anlaşıldığına göre, medreselerdeki personel üç sınıftan ibaretti: Öğretim kadrosu, yönetim kadrosu ve hizmetli kadrosu[176].

Medreselerde görev alan öğretim elemanları arasında 'müderris' ve 'muîd'in yanısıra; birer ihtisas medresesi olan dâru'l-hadîs ve dâru'l-kurrâlarda vazife gören "şeyh"ler de bulunmaktaydı. Bunları tarikat-tekke şeyhlerinden ayırmak gerekir ki; buradaki "*şeyh*" tabiri, -"*mukrî*" ve "*muhaddis*" anlamında- "şeyhu'l-kurrâ" ve "şeyhu'l-muhadissîn"in kısaltılmış şeklidir. Ayrıca dâru'l-hadis ve dâru'l-kurrâlarda ders verenler

---

[172] Bu kuvvetli müeyyide İslâm Hukuku kaynaklarında şöyle ifadesini bulur: "Şartü'l-vâkıfi ke nassi'ş-Şâri'i." (PAKALIN, *Sözlük*, III/576-577.)
[173] YEDİYILDIZ, *a.g.m.*, s. 158-159.
[174] YEDİYILDIZ, *a.g.m.*, s. 169.
[175] ERGİN, *a.g.e.*, I/306.
[176] İZGİ, *İlim*, I/40-41.

sadece kıraat ve hadis âlimi olan şeyhler değil, diğer alanlardaki müderrisler de buralarda görev alıyorlardı[177].

Ücretlerini ilgili kuruluşların vakıf gelirlerinden alan bu müderris ve mukrî-şeyhlerden başka; bir de maaşlarını yine bu işler için kurulan vakıflardan temin eden "kürsî şeyhleri" vardı ki; birer "halk eğitimi merkezleri" konumunda olan cami ve mescidlerin bazılarında, medreselerde verilen dersleri okutmak üzere, vakıflar tarafından sahasının uzmanı şahıslar tutulur ve bunlar vâsıtasıyla isteyen herkese buralarda Kur'an, tefsir, hadis vb. Şer'î İlimler'in talim ve tedrisi yaptırılırdı[178].

Osmanlı'nın, dinî, ilmî, ictimâî/hayrî hizmetler alanında takındığı resmî tutumu anahatlarıyla gördükten sonra, şimdi kendi özelimiz olan konuya dönebiliriz.

Geride anlatıldığı üzere, Osmanlı dâru'l-kurrâları, kendinden önceki emsâl ve muâdillerini andırırcasına birkaç tür ve modelde kurulmuştur. Bunların başka kurumlar bünyesinde nasıl işle(til)diğini bilmemekle beraber, ait oldukları müesseselerin tüzüklerine ve beslendikleri vakıfların vakfiye şartlarına tâbi olduklarını kestirmek güç olmasa gerektir. Bu ön-kabule göre, meselâ; medrese ünitesi konumundaki bir dâru'l-kurrânın ve burada görev yapan personelin statüsünün, o medresenin derecesi[179]ne göre olacağı aşikârdır. Aynı şekilde buranın çalışma sisteminin de, yine içinde yer aldığı genel yapının dışına çıkacağı düşünülemez. Öte yandan medreselerin kademelendirilmesi konusunda ortaya konan şu kanaati biz de paylaşıyoruz: Birer ihtisas medresesi pozisyonunda olan dâru'l-hadisin statüsünün üst sıralarda, dâru'l-kurrânın statüsünün ise alt basamaklarda olduğu kuvvetle muhtemeldir[180].

Osmanlı dâru'l-kurrâlarının, -yukarıda değinildiği şekilde- o düzenin bir parçası olmaları hasebiyle vakıflar marifetiyle kuruldukları ve ilgili vakfiyede öngörüldüğü biçimde faaliyet gösterdikleri muhakkaktır. İşte bunlar hakkında bir fikir edinmek üzere birkaç vakfiye örneği sunulacaktır.

---

[177] HIZLI, *a.g.t.*, s. 236.
[178] YEDİYILDIZ, *a.g.m.*, s. 169.
[179] Osmanlı medreselerinin ve sair eğitim kurumlarının aşağıdan-yukarıya ve yukarıdan-aşağıya hiyerarşik düzeninin nasıl ayarlandığı; dolayısıyla buralarda ne şekil bir ücret politikasının izlendiği mes'elesi, bu çalışmanın sınırlarını aşmaktadır. Ancak -şimdilik bir mukayese imkanı verebilmek için- şu kadarını söylemekle yetinelim: Dâru'l-hadis müderrisine en üst seviyede bir maaş tahsis edilirken, dâru'l-kurra şeyhi -en olumlu şartlarda- bunun ancak üçte birine lâyık görülmektedir. Buna göre dâru'l-hadis müderrisi en yüksek pâyeli (60'lı) bir konuma sahipken, dâru'l-kurrâ mukrii en aşağı (iyimser ifadeyle 20'li) derecede bulunmaktadır. (Birazdan takdim edilecek belgelerde bu husus somut olarak ortaya konulacaktır.)
[180] HIZLI, *a.g.t.*, s. 238-239.

Sadrâzam Hüseyin Paşa (ki, Amca-zâde[181] diye meşhurdur) Vakfı'na ait 5 Receb 1112 tarihli Vakfiye[182]'nin özet örneği şöyledir:

Vakfiye şartlarına göre, vakıf akarlarından elde edilen gelirlerin harcama kalemlerinin ait olduğu kurum ve kuruluşlar şunlardır: Dâru'l-hadis, dâru'l-kurrâ, mektep, kütüphane, mescid, türbe, on altı oda, sebil, şadırvan vs. müştemilâttan ibâret manzûme[183].

İhyâ edilerek faaliyetlerine kesintisiz devamı sağlanması istenen bu mimârî kompozisyonun konumlandı(rıldı)ğı mevki, saltanat merkezi olan İstanbul Vilâyeti'nin Mimar Ayas Mahallesi, Saraçhane karşısıdır[184].

Bu müesseseye mahsus vakfiyede yer alan gelir kaynaklarını (ki, tamamı gayr-i menkûllerden ibarettir) yedi ana kalemde toplamak mümkündür.

Bu taşınmaz mallardan kazanılan ve hiç de azımsanmayacak bir yeküne ulaşan menkul değerler, vâkıfın hükmü mucibince 43 (kırk üç) kadar alana sarfedilecektir. Bu akarlardan sağlanan nakit paranın harcandığı personel ve hizmet giderlerinden, burada -bir fikir vermesi açısından- sadece medrese ve cami görevlilerine (günlük akçe olarak) tahsis edilenler zikredilecektir:

1. Muhaddis/Müderris (Hadis dersleri veren üstâd)	60
2. Dersiâm/Müderris (Diğer Şer'î İlimlere ve Arap Edebiyatı'na dair ders veren üstâd)	60
3. Mukrî/Şeyhu'l-Kurrâ (Kur'an ve Kıraat dersleri veren üstâd)	30
4. Mescid İmamı	20
5. Mektep hocası/muallim	20
6. Mescid'in birinci müezzini	15
7. Halife/Kalfa (Mektep öğrencilerinin gözetmeni ve mektep öğretmeninin yardımcısı)	15
8. Mescid'in ikinci müezzini	10
9. Dânişmend/On altı hücrede kalan, okumaya hevesli ve kabiliyetli on altı medrese öğrencisinden her birine	10
10. Hattât/Mektep öğrencilerine güzel yazı yazmayı öğreten hat sanatçısı	8
11. Fâik Talebe/Kıraat tahsili yapan ve üstün performans gösteren dört öğrenciden her birine	4
12. Mümtâz Talebe/Yine Kıraat öğrenimi gören ve başarılı olan on altı	2

[181] Am(u)ca-zâde Hüseyin Paşa'nın hayatı, şahsiyeti ve eserleri hakkında bkz. Münir AKTEPE, **"Amcazâde Hüseyin Paşa"**, *D.İ.A.*, İstanbul 1991, III/8-9.

[182] Bu **vakfiye** *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi* (Ankara), Umûm no: 127, Husus no: 2; 137 esas ve 1170. sırada -latin harfleriyle transkribe edilmiş olarak- kayıtlı bulunmaktadır.

[183] Bu üniteleriyle küçük bir külliyeyi andıran bu kuruluşun bugünkü halini görebilmek için bkz. Ek 8 ve 9.

[184] Günümüzde "Vakıflar İnşaat ve San'at Eserleri Müzesi" olarak kullanılan bu tesisin, cümle kapısının bulunduğu yerden dış cephesinin görünümü için tekrar bkz. Ek 6.

öğrenciden her birine
13. Fakir suhte/Ekonomik durumları iyi olmayan kırk mektep öğrencisinden her birine 1

Aslında Osmanlı'da yüksek tahsil, bu arada yüksek din eğitimi alanındaki en donanımlı ve gelişmiş medrese (üniversite)ler olan Fatih Mehmed II'nin Semaniye ve Sultan Kânûnî'nin Süleymaniye Medreseleri'ne ait vakfiyelerin dökümlerini de burada gündeme getirmek uygun düşerdi. Ancak bunların hem Türkçe'ye çevrilerek yayımlanmış; yani artık kolayca ulaşılabilir nitelikte bulunmaları, hem de çok uzun olmaları hasebiyle burada onlara yer vermekten kaçınıldı. Fakat aşağıda vakfiyelerden çıkarılan sonuçlar üzerinde durulurken yer yer onlara da gönderme yapılacaktır.

Şimdi bir de dâru'l-kurrâların beslendiği diğer bir vakıf çeşidi olan para vakfı örneklerine göz atmak uygun olur:

Bugüne dek ayakta kalabilen Osmanlı mimarisi dâru'l-kurrâ numûneleri XVI. yüzyılın ikinci yarısına aittir ki, bunlardan dört tanesi İstanbul'da yer almaktadır. Bu dört dâru'l-kurrânın biri de; Fatih Sultan Mehmed devrinde inşa edilmiş olan (ki, vakfiye tarihi 1465'tir) ve Vefa'daki Molla Hüsrev Mescidi'nin yanında bulunan Hüsrev Kethüdâ Dâru'l-Kurrası'dır[185].

İstanbul'daki Hüsrev Kethüda Vakfı'ndan, oradaki mescid ve dâru'l-kurrâda görev alanlara ve yapılan hizmetlere sarf olunmak üzere vakfedilen şeylerin tasarrufuna tayin edilen Hafız Ömer Halife, çocuksuz vefat ettiğinden, vâkıfın şartını devam ettirmeye Seyyid Hafız İbrahim Edhem Efendi tavsiye olunarak memur edilmiştir.

Molla Hüsrev Cami-i avlusu içerisindeki mescid ve dâru'l-kurrâ için yapılan harcamaların 1570 senesi muhâsebesine göre; mürâbaha[186] sonucu elde edilen gelirlerden

---

[185] TANMAN, **"Dârülkurrâ/Mimarî"**, *D.İ.A.*, s. 546-547.
Bir başka araştırmadan elde edilen veriye dayanarak, muhtelif asırlara göre (ki, bulundukları yerler belirtilmeksizin) 350 Osmanlı medresesi tesbit edilmiş; bunlardan 3'ü IX/XV, 11'i de X/XVI. yüzyıllara ait olmak üzere 14'ü dâru'l-kurrâ medresesidir (İHSANOĞLU, *a.g.m.*, s. 244).

[186] *"Mürâbaha"*; kanûnî haddin üstünde bir fâiz karşılığında başkalarına kredi açma işlemini ifade etmektedir. Sözkonusu kâr haddi, Osmanlı mâlî sistemindeki uygulamalarda genelde % 9-15 arasında oynuyordu. Parasını bu orandaki kâr marjıyla kişi veya kuruluş bazında faize yatıran kişiye de "mürâbahacı" den(il)mekte idi. Bu şekilde kredi kullanma/-dırma genelde bireysel işletme hareketleriydi. Bu mekanizmanın yürümesini hem din, hem de mer'îyetteki hukuk kuralları tasvip etmiyordu. Bu yüzden gerek Osmanlı'da, gerekse diğer memleketlerde bunun önüne geçebilmek için bunu kısıtlama, yasaklama veya hiç olmazsa nisbetlerini düşürmeye yönelik kanûnî birtakım tedbirlere başvurulmuştur. Fakat bu iş, alıcıyla-verici arasında, bir bakıma özel sözleşmeye dayandığı ve tarafeynin rızası temeline oturduğu içindir ki, bunu önlemek mümkün olmamış; dolayısıyla bu tür ticarî ilişkiler her yer ve

dâru'l-kurrâ şeyhine günlük 6 (altı) akçe, dâru'l-kurrâ talebesine (ki, toplam iki kişidir; dolayısıyla bunların ikisine birden) yine günlük 1 (bir) akçe ödenmiştir[187].

Yine Hüsrev Kethüdâ Vakfı'nın 1 Muharrem - 29 Şevval 1570 tarihleri arasında yapılan 10 (on) aylık bir başka bilançosuna göre de, dâru'l-kurrâ şeyhi ve talebelerine günlük -ayrım yapılmaksızın- toplam 40 (kırk) akçe verildiği belirtilmiştir[188].

Son bir para vakfı örneği de şudur:

Vakıf, "Evliya Mehmed Efendi" isimli bir zatın adını taşıyor. Vakfın mal varlığı, tamamen menkûl değerlerden ibârettir. Dolayısıyla para vakfı hüviyetindeki, bu vakfın sorumluluk alanı ise, İstanbul Ebû Eyyübe'l-Ensârî Câmi-i'ndeki dâru'l-kurrâ'dır.

Özetle; bu müessesedeki Kıraat İlmi tedrisinin sürekliliğini sağlamak amacıyla mezkûr şahsın, terekesinden bu vakfa bıraktığı meblağın % 15'ten mürâbahaya verilmesiyle elde edilen kârdan, yıllık (ki, 1122 senesi kaydı var) 36.360 akçe dâru'l-kurrâ şeyhinin maaşına ve talebeye yapılan yardıma harcanmıştır[189].

Sözü edilen-edilmeyen vakfiyeler dikkatle incelendiğinde, Osmanlı dâru'l-kurrâları hakkında şu sonuçlara ulaşmak mümkündür:

Dâru'l-kurrâlar, Osmanlı Medrese düzeni skalası[190]nda aşağı seviyelerde yer almaktadır. Bu kanaate, parasal ölçeklere iki cepheden bakılarak varılmaktadır: Birincisi hocalara ödenen maaş, ikincisi talebelere verilen burslar. Örneğin; bir yerde dâru'l-kurrâ

---

zamanda cereyan etmiştir. Resmî ve hukukî otorite ise, ancak bir ihtilaf, nizâ ve şikâyet vukûunda bunlara müdâhil olabilmiştir. (*AK İktisat Ansiklopedisi*, Komisyon, İstanbul 1973, II/697-698.)

[187] *İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi*, **Evkâf Muhasebeciliği Mahkemesi**, sicil kaydı: 26, defter no: 5, varak: 3/a-b ve 37/ b.

[188] *gös.yer*, aynı sicil, defter no: 5, varak: 2/a-b.

[189] *a.y.*, sicil kaydı: 2, defter no: 29, varak: 131/a.

[190] Osmanlı'da medreselerin kıdemi, oralarda vazife görenlere (ki, bunların başında müderrisler gelmektedir) tahsis edilen ücretlerle doğru orantılıdır. Veya tersinden bir bakışla söylemek gerekirse; herhangi bir medreseye atanan bir müderris için öngörülen maaş, o medresenin derecesine göre tayin olunur. Buna göre bir medresenin veya bir müderrisin üstünlüğünü tesbit etmek için; ya o medresenin çalıştırdığı müderrise verdiği, ya da o müderrisin görev yaptığı medreseden aldığı ödeneğe bakmak yeterli görülmelidir; bunun için başka gerekçe aramaya lüzûm yok gibidir. Bu kıstas doğrultusunda Osmanlı Medreseleri beş kategoriye ayrılmaktadır:

Müderrisi 20-25	akçe alan Hâşiye-i Tecrîd	Medreseleri
Müderrisi 30	akçe alan Miftâh	Medreseleri
Müderrisi 40	akçe alan Telvîh	Medreseleri
Müderrisi 50	akçe alan Hâriç	Medreseleri
Müderrisi 60	akçe alan Dâhil	Medreseleri; Tetimme veya Mûsıla-i Sahn ve Sahn-ı Semân ve Süleymâniye Medreseleri. (İHSANOĞLU, *a.g.m.*, s. 239.)

Genelde yaygın ve belirgin olan bu düzenlemenin dışında, çeşitli zaman aralıklarında medreselerin değişik şablonlarda dizayn edildikleri bir vâkıadır. Bu sebeple Osmanlı medreselerinin tarihsel süreçte aldığı farklı alt-üst derecelendirme tertiplerini görebilmek için bkz. İZGİ, *İlim*, I/36-40.

şeyhine günlük 30 (otuz) akçe ücret ödenirken, dâru'l-hadis müderrisi ve medrese dersiâmına 60 (altmış) akçe ödenmektedir. Yine burada Kıraat tahsili gören talebelerden bir kısmına günde 4 (dört), bir kısmına da 2 (iki) akçe burs verilirken, diğer branşlarda öğrenim gören talebeye -ayrım gözetmeksizin- 10 (on) akçe verilmektedir. Üstelik bunlar bir de orada yatılı okumaktadırlar; yani mevcut odalar bu öğrencilere tahsis edilmiştir[191]. Başka bir yerde bu durum daha düşük bir görünüm arzetmektedir ki, burada dâru'l-kurrâ şeyhinin bir günlük ödeneği 6 (altı) akçedir[192]. Bu da normalde sıbyan mektebi muallimlerinden daha düşük bir seviye demektir. Ancak bunu istisnâî bir hal olarak değerlendirmek ihtimâl dahilindedir. Zira, mümkündür ki, bahis mevzûu olan vakfın mâlî gücü, istihdam ettiği personele; bu arada kıraat hocasına fazla para vermeye o kadar da elverişli değildir[193]. O takdirde, genel bir kanıya varabilmek için bu bir kriter olmayabilir. Fakat bu konuda en iyi ölçü niteliğinde ve en sağlam ipuçlarını verebilecek özellikteki *Fatih Mehmet II* ve *Süleymaniye Vakfiyeleri* bizi yeterince aydınlatmaktadır.

Bilindiği gibi; Fatih Mehmed II'nin, İstanbul'un fethi akabinde tesis ettiği ve kendi adını taşıyan Cami'nin etrafında yer alan medreseler sekiz ünite olup, bunların hepsine birden "sekizli" anlamında "Semâniye Medreseleri (Sahn-ı Semân)" denilmektedir. Bunlardan Fatih Cami-i'nin dört bucağında yer alan Baş ve Ayak Kurşunlu Medreseleri'nin müderrislerine günde 50 (elli)'şer dirhem verilecektir. Bu dört baş medreseye, böylece daha büyük bir pâye verilmiş oluyor. Buralara tayin edilenlere de "baş müderris" nazarıyla bakılabilir. Ortadaki bitişik çifte kurşunluların müderrislerine ise günde 40 (kırk) dirhem veriliyor. Bu dört medrese ve müderrisleri de, hâliyle ilk dörtten daha aşağı mertebede yer almış oluyor[194].

Bu vakfiyede medreseler, ihtisas sahalarına, müderrisler de okuttukları derslere göre sınıflandırılmamıştır. Ancak dâru'l-kurrâ ve müderrisinin bunlardan daha düşük bir seviyede tutulduğunu ve ona göre takdir görmüş olduğunu kestirmek zor olmasa gerektir. Nitekim bu varsayımı kuvvetlendiren ve Muhaşşî Saîd Efendi Vakfı'na ait olduğu bildirilen bir arşiv tutanağında şunlar yazılıdır:

---

[191] Ayrıntılar için bkz. *Amcazâde Hüseyin Paşa Vakfiyesi.*

[192] *Hüsrev Kethüdâ Vakfi*'nın personel maaş çizelgesine bkz.

[193] Buna göre biraz daha iyi durumda olduğu anlaşılan **Kahveci Abdülvehhâb Efendi Vakfı**'ndan İstanbul-Laleli'de bulunan Kemankeş Cami-i'ndeki şeyhu'l-kurrâ ve ders-i âm (kürsî şeyhi) için takdir edilen yevmiye 10 (on) akçedir. Bu ve diğer masraflar için bkz. **Kahveci Abdülvehhâb Efendi Vakfı**'na ait Tevcih kaydı, *İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi*, **Evkaf Muhasebeciliği Mahkemesi**, sicil kaydı: 26, defter: 36, varak: 66/b.

[194] *Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Vakıflar Umûm Müdürlüğü Neşriyatı, Türk Vakfiyeleri No: 1, İstanbul 1938, s. 5-13; A. Süheyl ÜNVER, *Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul 1946, s. 66-71.

"Fatih Cami'indeki şeyhu'l-kurrâ ve müderrise yevmî 20 (yirmi) akçe verilmesi..."[195]."

Süleymaniye Vakfiyesi'nde yer alan "hizmetli ücretleri" çetelesindeki kayıt bununla aynen örtüşmektedir ki, burada da dâru'l-kurrâ şeyhi ve dâru't-tıp müderrisine günlük 20 (yirmi) akçe verilmesi öngörülmüşken; dâru'l-hadis müderrisine 50 (elli) ve diğer medreselerin (öteki dinî ve riyâzî ilimler) müderrislerinin her birine 60 (altmış)'ar akçe tahsisât ayrılmıştır[196].

Dâru'l-kurrâlarda vazife alan mukrî ve şeyhlerin atanma işlemlerinde uygulanacak prosedür ile yine bunlarda aranacak özellikler, kurumların bağlı bulundukları vakıfların vakfiyelerinde açıkça belirtilmektedir. Zira -yinelemek gerekirse- dâru'l-kurrâların tamamına yakınının finansörlüğünü, ya bizzat bânîleri ya da onların veya onlar adına başkalarının kurduğu vakıflar yapmaktadır. Durum böyle olunca, buralarda görevlendirilecek şeyh ve mukrîlerin ne gibi vasıfları hâiz olması gerektiğini de onlar; yani bânî ve vâkıflar tayin etmektedir ki, bu şartlar vakfiyelerde kayıt altına alınmıştır. Örneğin bunlar, anahatlarıyla şöyle sayılabilir:

a) Kur'ân-ı Kerîm'i güzel okuma san'atının inceliklerine ve

b) Tecvid İlmi'nin kâidelerine vâkıf olacak.

c) Kırâât-ı Seb'a ve Aşere'yi, imam ve râvîlerine nisbet ederek hakkıyla okumaya ve okutmaya muktedir olacak.

d) Bu ilmî müktesebât ve kudrete sahip bulunmanın ötesinde, bir de bu işin ehli nezdinde dirâyetiyle tanınmış olmak icâbetmektedir[197].

Netice itibariyle; Osmanlı Medrese düzeni içerisinde hiyerarşik sıralamada aşağı noktalarda bulunan dâru'l-kurrâların talebelerine, ders programlarına ve eğitim-öğretim sistemlerine ilişkin bilgiler, müteâkip ve son bölümün konuları arasında yer alacaktır.

V. DÂRU'L-KURRÂLARIN KAPANMASI

---

[195] *İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi*, **Evkaf Muhâsebeciliği Mahkemesi**, sicil kaydı: 26, defter no: 36, varak: 65/b.

[196] Süleymaniye Medreseleri'nde çalışan tüm elemanların maaş bordrosunu andıran ayrıntılı liste/çizelge için bkz. *Süleymaniye Vakfiyesi* (haz. Kemâl Edib KÜRKÇÜOĞLU), Vakıflar Umûm Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1962, s. 8-11.

[197] *Amcazade Hüseyin Paşa Vakfiyesi transkripsiyonu*, s. 128.

Türkiye Cumhuriyeti'nin kuruluşunun henüz başlarında gerçekleştirilen köklü reform hareketlerinden biri, hatta en önemlisi eğitim-öğretime dair olanlar(ı)dır ki, bu yönde atılan en cesur adım, "**Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu**"nun çıkarılmasıdır. Çünkü bu kanun, beraberinde birçok kurumun kapanması ve pek çok öğretim elemanının da işsiz ve işlevsiz kalması sonucunu doğurmuştur.

3 Mart 1924 tarihinde yürürlüğe giren "Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu"yla medreseler lağvedilmiş; onun yerine geçici bir süre için "İstanbul Dâru'l-Fünûnu" ve onun bünyesinde bir "İlâhiyat Fakültesi" açılmıştır. 1 Nisan 1924'te Türkiye Büyük Millet Meclisi, Dâru'l-Fünûn'a hükmî şahsiyet statüsü vermiş ve buna istinâden 21 Nisan 1924'te Dâru'l-Fünûn için birtakım şekil ve esaslar kabul edilmiştir. Bu hâliyle Dâru'l-Fünûn, bir müddet daha üniversite ihtiyacına cevap vermeye çalışmıştır[198].

TBMM'nin 31 Mayıs 1933 tarihli oturumunda kabul edilen (ki, bu celseye 317 milletvekilinden 185'i katılmış ve bunların tamamı ilgili kanuna kabul oyu vermiştir) kanuna dayanarak İstanbul Dâru'l-Fünûnu ve ona bağlı bütün müesseseler kadro ve teşkilâtıyla, 31 Temmuz 1933 tarihinden geçerli olmak üzere (ki, akademik takvim yılının bitimine tesadüf etmektedir) lağvedilmiştir. Bundan dolayı, Maârif Vekâleti 1 Ağustos 1933 tarihinden itibaren İstanbul'da, "İstanbul Üniversitesi" adı ile yeni bir müessese kurmakla görevlendirilmiştir[199].

Yakın tarihimize ait bu kısa kronolojik bilgiyi sunmaktaki maksat, bu anekdotun konumuz olan dâru'l-kurrâ kurumuyla ilişkisini kurmaktır.

O zamanlar, yazar ismi kullanılmadan kaleme alınan ve *Sebîlürreşâd*'da neşredilen iki makâle, dâru'l-kurrâlar[200]ın, Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu gereği kapatıldığını somut olarak açıklamaktadır.

Birbirinin devamı mahiyetindeki bu iki makâleden (ayrım yapmaksızın, bir bütünlük içerisinde) kısa kısa notlar aktarmak gerekirse, maddeler halinde şunları söylemek yeterli olacaktır:

---

[198] İHSANOĞLU, *a.g.m.*, s. 330.

[199] Ali ARSLAN, *Dârülfünun'dan Üniversite'ye*, İstanbul 1995, s. 330.

[200] Gerçi sözü edilen ama adı bilinmeyen yazar, **"dâru'l-huffâzlar"** tabirini kullanmış. Fakat satır-aralarındaki ifadelerden bunların; hem Kur'an hafızı, hem Kıraat âlimi (kurrâ) ve sonunda hem de camilere imam, hatip ve müezzin gibi "din hizmetlisi" yetiştiren kurumlar olduğunu belirtmekle dâru'l-kurrâlarla eşdeğer mesâbede (ki, bu husus aşağıda ortaya konulacaktır) mektep-medreseler olduğu rahatlıkla anlaşılmaktadır.

1. Dâru'l-kurrâ (meçhul yazarın deyimiyle dâru'l-huffâz)lar, hıfz-ı Kur'an ve ta'lim-i kıraatte bulunan müessesât-ı ilmiyyedendir.

2. Bunlar, cevdet-i kırâate mâlik ehl-i Kur'an yetiştirmektedir.

3. Ayrıca bu kurumlar, memleketin ihtiyacı olan imam, hatip, müezzin, mukâbele-hân vb. ibâdethânelerde mühim vazifeler ifâ edecek din hizmetlileri yetiştirmektedir.

4. Bunlar, Tevhîd-i Tedrîsât Kânunu'na istinâden seddolunmuşlardır.

5. İlgili kanun icabı, gerek İstanbul'da, gerekse Anadolu'da (meselâ; İzmir, Bursa, Isparta, Kütahya, Simav, Gördevs[201] gibi yerlerde) bu müesseseler; Maârif Vekâleti'nden gelen emre dayanarak ve mahallî maârif idâreleri tarafından bir bir kapatılmıştır.

6. Bunların, mevzû-u bahis edilen kanuna istinâden kapatılması haksız ve yersizdir. Zira bunların bir kısmı vakıf idârelerine bağlı olarak, bir kısmı da husûsî şahısların himmet ve gayretleriyle yaşayan eserlerdir. Yani resmî hüviyeti hâiz olmadıkları (Maârif'e bağlı bulunmadığı için devlet hazinesinden tahsisât almadıkları)ndan dolayı bu kanun kapsamında değerlendirilerek bu âkıbete mâruz bırakılmamalıydılar.

7. Bunların kapatılması, çok yakın bir gelecekte büyük mahzûrlar doğuracaktır. Çünkü bu kadar cami-mescid vs. ibâdet yapılan yerlerde ve dinî ilimler tahsil edilen mekânlarda yetişmiş eleman sıkıntısı başgösterecektir.

8. Zaten vatandaş da bu karara hayli tepkili görünüyor ve bunların kapılarına kilit vurulması sırasında infiâle kalkışıyor. (Bu tür rahatsızlıklara örnek olmak üzere İstanbul Çengelköy, Karagümrük ve Fatih'te, polisle dâru'l-kurrâ ve cami görevlileri ve bunlara destek olan halk arasında cereyân eden birkaç münâzara ve münâkaşaya yer veriliyor.)

9. Bu itibarla Maarif Vekâleti'nin aldığı bu karar bir hatâ olarak kabul ediliyor ve bundan tez vakitte geri dönülmesi isteniyor[202].

---

[201] Manisa iline bağlı olan bu ilçe, şimdi Gördes ismini taşımaktadır.

[202] **"Dâru'l-huffâzlar Hakkında"**, Yazarı belli değil, *Sebîlürreşâd*, İstanbul 1340/1342, c. 24, sy. 604, s. 95-96; **"Dâru'l-huffâzların Seddi"**, Yazarı belli değil, *Sebîlürreşâd*, İstanbul 1340/1342, c. 24, sy. 605, s. 103-104.
Not: Dâru'l-kurrâların bu şekilde kapatılmasından çok sonra Türkiye'de açılan bir kurum, bunlarla eşit mesâbede bir rol üstlenmiştir. O da Diyânet İşleri Başkanlığı tarafından 1976 yılında İstanbul'da hizmete sokulan "Haseki Eğitim Merkezi"dir. Burada ve daha başka yerlerde yapılan kıraat öğrenimine yönelik çalışmalar hk. üçüncü bölümde açılacak özel bir bahiste ("Cumhuriyet Dönemi'nde Kıraat Öğretimi ve Reîsü'l-Kurrâlık" kısmında) özlü bilgi verilecektir.

VI. DEĞERLENDİRME

1. "İslâmî" diye nitelendirilebilecek bilim dalları, esâsen Kur'an'a dayandıklarından müslümanların gündeminde hep Kur'an eksenli bir eğitim ağır basmıştır. Resûlüllah'ın uygulamaları (sünnet) ve sözleri (hadis) de devamlı Kur'an'ın öğrenim ve öğretimine vurgu yapınca ve bunun faziletini ön-plâna çıkarınca Kur'an'la meşguliyet, umûmî ve hususî manada bu ümmetin kültür ve medeniyet hayatında büyük ve önemli yer tutmuştur.

2. Kur'an ve onunla alâkalı bilgiler İslâm toplumunun ilk eğitim konusu, Kur'an ve ona dair ilimleri öğretme amacına yönelik olarak meydana getirilen kuruluşlar, ilk eğitim kurumları; başta Hz. Peygamber olmak üzere Ulûmu'l-Kur'an sahasında mütehassıs olanlar (huffâz, kurrâ') da ilk öğretmen (muallim-müderris)ler olma ayrıcalığını taşımaktadır.

3. Bu sebeple müslümanlar nezdinde Kur'an nasıl bir önceliğe sahip bulunuyorsa, onu öğretenler ve onun öğretildiği mekanlar da aynı şekilde bir kıdeme sahiptir. Dolayısıyla dâru'l-kurrâlar, uğraş alanı Kur'an Kıraati olmak hasebiyle başlangıcı Resûlüllah'a, İslâm'ın ilk yıllarına; dolayısıyla Daru'l-Erkâm ve Mehreme b. Nevfel'in evleri ile Suffe'ye kadar uzanan köklü ve manevî derinliği olan bir mâziye sahiptir.

4. Genel manada dâru'l-kurrâ, Kur'an-ı Kerîm'in öğretildiği, bir bölümünün veya tamamının ezberletildiği ve kıraat vecihlerinin talim ettirildiği mektepler için kullanılmış olup, bunlara dâru'l-Kur'an ve dâru'l-huffaz da denilmiştir.

5. Daha özel anlamıyla dâru'l-kurrâ, belli seviyede Kur'an eğitimi almış ve Kur'an'ın tamamını ezberlemiş kişilerin devam ettiği, Kur'an ve hafızlık kurslarının üstünde Kıraat İlmi tedrisâtı yapılan ihtisas medreselerinin adıdır.

6. Kur'an Kıraatleri (yedi, on ve on dört okuyuş) konusunda uzman (kârî/kurrâ) yetiştiren bu tür müesseselere Osmanlı'nın hâkimiyet dönemleri ve yerlerinde "dâru'l-kurrâ" denirken; bundan önceki İslâmî kimlikli halifelik, sultanlık/hükümdarlık ve beyliklerin egemen olduğu zaman ve mekanlarda bunlara "dâru'l-Kur'an" ve "dâru'l-huffâz" denilmiştir.

7. Kur'an eğitimi veya Kur'an İlimleri tahsiline imkan veren her kademedeki Kur'an öğretim kurumları, tarihsel süreçte başlıca evlerde, mescid ve camilerde, küttâb ve

mekteplerde, medrese ve külliyelerde, dâru'l-hadislerde, tekke ve zâviyelerde, türbelerde faaliyet göstermişlerdir. Bu gelenek, Osmanlı'da da bu çeşit mahallerde sürdürülmüştür.

8. Osmanlı Eğitim Sistemi'ne asıl rengini Dinî/İslâmî motifler verdiği içindir ki, bu devletin tüm eğitim birimlerinde Kur'an'a ilişkin bir veya birkaç ders okutuluyordu. Ama husûsiyle Kur'an'ın talim ve tedrisi alanında hizmet veren ve "Kur'an Okulları" da denilebilecek dâru'l-kurrâlar, orta ve yüksek dereceli birer branş mektep ve medresesi şeklinde teşkilatlanmıştı.

9. Başkentlerden taşranın en ücra köşelerine varıncaya kadar Osmanlı topraklarının hemen her yerinde varlıklarından söz ettiren dâru'l-kurrâlar, değişik şekillerde tesis edilmiş olsalar da; tam teşkilâtlı ve düzenli kurumsallaşmaları, medrese-külliyeler bünyesinde, dâru'l-hadislerle birlikte ve bağımsız biçimde kurulduklarında gerçekleşmiştir.

10. Bu kurumlar, Osmanlı Eğitim Sistemi ve Medrese Düzeni'nin bazen orta, bazen de yüksek, hatta lisansüstü bir konumda faaliyette bulunmuşlardır.

11. Dâru'l-kurrâlar Osmanlı'nın pek çok ilmî, ictimâî ve hayrî kuruluşu gibi mâlî özerkliğe dayalı bir sistemle ayakta durmuş ve etkinliklerini sürdürmüşlerdir. Bu hususta bunların yegâne destek kaynakları, vakıf müesseseleri olmuştur. Tamamen ilgili vakıf senedinde yer alan şartlar müvâcehesinde çalışan, yine o hükümler mûcibince akarlarını işleten ve onların gelirlerini harcayan bu kurumlar, devlete hiçbir maddî külfet getirmeden kendilerine yüklenen misyonu ifâ etmişlerdir.

12. Medreselerle birlikte en parlak dönemlerini Osmanlı'nın yükselme devrinde (XV-XVI. asırlar) yaşayan dâru'l-kurrâlar, onların gerilemesi ve çöküşüne paralel olarak tarihe mâl olmuşlardır. Ve yerlerini, tıpkı Osmanlı'nın yerini alan ülke gibi, Türkiye Cumhuriyeti'ndeki muâdillerine bırakmışlardır. Yani bu manevî mîrâs(lar) da, vatan misâli yeni kurumlara intikal etmiş; yeni müesseseler tarafından emâneten devr ve teslim alınmıştır.

13. Bu durum ve özellikleriyle geçen zaman içerisinde ve bugün, adları ve yapı (bina)ları tarih sahnesinden silinmiş olsa bile; dâru'l-kurrâlar, mahiyetleri ve fonksiyonları itibariyle hâlâ hayatiyetlerini devam ettiren kurumlardır denilebilir. Açıkçası, günümüzde (hem Türkiye'de, hem de öteki İslâm ülkelerinde) onların işlevlerini gören birtakım müesseseler mevcuttur. Meselâ; yakın zamana dek İstanbul Haseki Eğitim Merkezi'nde

Diyânet İşleri Başkanlığı Din Eğitimi Dairesi Başkanlığı tarafından, personelin hizmet-içi eğitimi kapsamında sürdürülen "Kırâât-ı Aşere, Takrîb ve Tayyibe Kursları", bunlardan yalnızca biri ve çok güzel örneğidir.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

OSMANLI'DA KIRAAT ÖĞRETİMİ

OSMANLI'DA KIRAAT ÖĞRETİMİ

I. SUNUŞ

Müslümanların oluşturduğu ilim geleneği, başlangıçta "rivâyet" temeline dayanıyordu. Bu yüzden "İslâmî" diye nitelenen bilimlerin çoğu, aynı zamanda "Ulûm-u Nakliye" olarak da anılmaktadır. Bunun sebebi ise, bunların, tamamen rivâyet birikiminden teşekkül eden Hadis İlmi'nden kopmuş ve doğmuş olmalarıdır. Kıraat İlmi de bunların başında gelmektedir.

Kıraat, Hadis'ten ayrılarak sadece onun nakil usûlünü almakla kalmamış; beraberinde, neredeyse literatürünün tümünü ve öğretim tekniklerini de aynen iktibas etmiştir. Dolayısıyla Kıraat İlmi'nin kavram dünyası ve eğitim metodları incelendiğinde, Hadis İlmi'yle birebir örtüşmenin farkedileceği kaçınılmazdır.

Bu durum Osmanlı'dan bu yana bu şekilde süregelmiştir. Bu ifâdeyle vurgulanmak istenen gerçek şudur: Osmanlı öncesindeki herhangi bir tarih diliminde ve coğrafyada "Kıraat Ta'lim ve Tedrîs Usûlleri" tetkik edildiğinde, elde edilecek bilgi ve veriler neyse, Osmanlı'da da bundan başka bir şey gözlenemez ve beklenemez. Aynı şekilde Osmanlı'da bu işler nasıl yapılıyor ve yürütülüyor idiyse, Osmanlı sonrası herhangi bir zaman aralığında ve bölgede (sözgelimi, şimdilerin Türkiye'sinde) de benzer uygulamalarla karşılaşılması sürpriz olmamalıdır. Zira ortada gelenekselleşen ve artık istikrara kavuşan bir bilim dalı ve bunun öğretim yöntemi sözkonusudur. Bu itibarla H. IV. asırdan M. 1330'lara kadar Kıraat İlmi adına ne varsa, Osmanlı'da da aynı şey bulunmaktaydı. 1330'dan 1920'lere dek Osmanlı'daki Kıraat bilgi ve birikiminden ne varsa 1920 sonrasından bugünlere uzanan Cumhuriyet Türkiye'sinde de onlar bulunmaktadır. Ya da mes'eleye aksi yönden bakarsak; günümüz Türkiye'sindeki Kıraat İlmi malzemeleri, terimleri, bunu elde etme yolları, hatta icâzetnâme (bitirme belgesi) biçim ve törenleri, Osmanlı'dan, onlara da seleflerinden tevârüs ederek aktarılmış; orijinalitesi ve otantikliği bozulmadan bize kadar ulaşmıştır.

O nedenle biz burada her ne kadar konuyu "Osmanlı" şeklinde bir sınırlamaya tâbi tutuyor olsak da, gerçekte teâmül hâlini alan tarihî bir mîrastan bahsetmiş olacağız. Çünkü geleneksel bir çizgiyi andıran bu zincirin halkalarını birbirinden ayırarak parça parça ele almak neredeyse imkansızdır. Dinî İlimlerin her bir sahasında görülen bu özellik

(devamlılık), Kıraat İlmi hakkında fazlasıyla geçerlidir. Buna dayanarak; Osmanlı'yı -adetâ cımbızla çekip çıkarırcasına- tarihsel konteksinden koparark, buradaki Kıraat İlmi'nin nasıllığını-niceliğini incelemek bilimsel verilere de aykırı düşer. Bu nedenle biz söze "Osmanlı'da..." diye başlasak da, gerçekte, bütünüyle bir "Kıraat İlmi ve Öğretimi Geleneği" üzerinde duracağımızın bilinci içerisinde son bölümü bu tür bir konuya tahsis ettik. Açıkçası bu bölüm, Kıraat İlmi'ni elde etme yol ve yöntemlerinin tarihsel süreçte oluşturduğu ve bugün dahi geçerliliğini yitirmeyen bir an'anenin özetinden ibârettir. Bu itibarla bu konuyu araştırırken ve sonuçlandırırken; yani tezimizi, bilhassa bu bölümü ortaya koyarken Osmanlı devirlerine ait kaynaklardan yararlandığımız gibi, bunun öncesi ve sonrasında meydana getirilen eserlerden de faydalandık. Nitekim yalnızca bunun için değil, hemen her akademik çalışma için bu durum, vazgeçilmez bir zorunluluktur.

Neticede, örneğin; şu veya bu işler, Osmanlı'da da böyle yapılıyormuş diyecek ve isbâtına yöneleceğiz. Bu arada, Kıraat'in ve onun tahsilinin Hadis'le irtibâtına ve benzerliklerine de işâret edeceğiz.

Dolayısıyla bu bölümde, sırasıyla şu gibi hususlara yer verilecektir: Kıraat İlmi'nin ilk etapta Osmanlı'ya, bilâhare İstanbul'a intikâli, Osmanlı'da tezâhür eden Kıraat Tarîk ve Meslekleri ve de bunların ilk temsilcileri, bunlara dair temel başvuru ve yardımcı ders kitapları, bunların öğretim yolları, kıraat tahsili yapacak kişide aranan şartlar; diğer bir deyimle dâru'l-kurrâlara öğrenci kabûlünün kriterleri, bu kişilerin mezun olduktan sonra ne yaptıkları; bir başka ifâdeyle dâru'l-kurrâ çıkışlı olanların istihdâm alanları. Ayrıca, -'kârî' ve 'kurrâ'nın ne demek olduğunu öğrenmiştik; şimdi ise burada "kıraat" ve bunun uzantıları olan "rivâyet", "tarîk" ve "vecih" tâbirleriyle "şeyhu'l-kurrâ" ve "re'îsü'l-kurrâ" kavramlarını, bu mevkîlere ge(tiril)en şahısların bu ünvanları nasıl aldıklarını ve bu makamlara nasıl seçildiklerini de göreceğiz.

Tüm bunlar aynı zamanda günümüze de ışık tutmaktadır. Zira -erbâbınca bilindiği üzere- bugün dahi aynı tarîk ve mesleklerde kıraat tahsili gören talebeler, zikredilecek kitap ve usûllerle bu işin üstesinden gelmektedirler. İster özel, isterse bir kurumda olsun; ve gerek Mısır, gerekse İstanbul ekollerinden olsun; verilecek bilgiler ışığında, bugün yapılanlarla geçmiştekiler karşılaştırıldığında, o günden bugüne değişen pek bir şeyin olmadığı rahatlıkla gözlemlenebilecektir.

Daha açıkçası; hâlen hayatta olan ve Kıraat talim ve tedrisini Türkiye'de -bir şekilde- yapan ve sonunda icâzetnâme almaya hak kazanan kurrâdan biri, ya da şeyh veya

reîsü'l-kurrâ sıfatı taşıyan kârî hüviyetindeki bir zât, bu çalışmada, özellikle bu bölümde sanki kendini; yani bizzat geçtiği rahle-i tedrîsin hikâyesini bulacaktır.

Diğer taraftan, bu bilgiler, daha çok bu yoldan geçmeyen, kıraatle pek meşgûl ol(a)mayan; ama "bu iş acaba nasıl yapılıyor?" ukdesini içinde hep taşıyan meraklı kitleye fazlasıyla yardımcı olacak, yol gösterecek ve onların bu yöndeki beklentilerine, -kanâatimiz odur ki- tatminkâr bir cevap niteliği taşıyacaktır.

Bu ümit ve arzuyla bu bölümü kaleme almak ihtiyacı hissettik. Umarız, verimli ve yararlı bir çalışma olur.

II. KAVRAMLAR

el-Bennâ (ö.1117/1705) der ki; "Kıraat İlmi'ni ve onunla alâkalı bilgileri öğrenmek isteyen talebeye 'kırâet', 'rivâyet', 'tarîk' ve 'vec(i)h' lafızlarının ne olduğunu ve bunlar arasındaki farkları bilmesi icâbeder[1]."

Bunlar gerçekten Kıraat'in önemli terimleridir ve aralarındaki ilişkiyle birlikte bunları kavramak kıraat öğrencisi için bir zarûrettir. Bu sebeple bunları açıklayarak konuya başlangıç yapmak uygun görülmüştür.

Zikredilen kelimelerden kıraat, bu çalışmanın ana unsurlarından biri olduğu için, burada bunun tarifi biraz uzun tutulacak, diğerlerini ise kısaca tanımlamakla yetinilecektir.

"Kırâet" sözcüğü, "karee" fiilinin masdarlarından biridir.

"Kıraat" lügatte; "toplamak, katmak, eklemek, okumak; husûsiyle Kur'an tilâvetiyle meşgul olmak" gibi anlamlara gelir ki, çoğulu "kırâât (okumalar)"dır.

Kısaca, "kârî (okuyan)'nin eylemi" demek olan "kıraat"in ıstılahtaki manası ise; "yazılı halde bulunan bir metnin harflerini ve kelimelerini birbirine katarak okumak, bir şeyi baştan sona kadar okumak, özellikle Kur'an'ı tümüyle telaffuz etmek; onu yüzünden veya ezbere ağır ağır ve güzelce, yani tertîl ve tecvîd üzere ve fakat çokça okumaktır[2]";

---

[1] Ahmed b. Muhammed el-BENNÂ ed-DİMYÂTÎ, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kırââti'l-Erbaa Aşer/Müntehe'l-Emânî ve'l-Meserrât fî Ulûmi'l-Kırâât*, Beyrut 1987, I/97.

[2] Ebû Abdirrahman HALÎL b. AHMED, *Kitâbü'l-Ayn*, Beyrut 1988, I/204-205; İsmail b. Hammâd el-CEVHERÎ, *Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye*, Beyrut 1990, I/65; Hüseyin b. Muhammed Râğıb el-ISBEHÂNÎ, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'ân*, İstanbul 1986, s. 606; Cemâluddîn Muhammed b. Mükrim İbn MANZÛR, *Lisânu'l-Arab*, Beyrut 1994, I/129-130; Muhammed Murtazâ el-Hüseynî ez-ZEBÎDÎ, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, Beyrut 1994, I/218-219.

üstelik bu okumayı, deyim yerindeyse günlük rutin işlerden biri gibi periyodik olarak yapmaktır.

"K-r-e (okuma)" kökünden türeyen lafızların Kur'an'da çok farklı kullanımları vardır[3]. Fakat bundan ziyâde, Kur'an'la bağlantılı konulardan biri, yani bilimsel bir mes'ele olması itibâriyle kıraatten ne anlaşıldığının ortaya konulması daha önemlidir.

Kıraat'in, Kur'an ilimleri kapsamındaki kavramsal tanımı; "Allah'ın Kitabı'nın okunuşu hakkındaki farklı uygulama (kıraat etme) biçimlerini -isnâd kriterlerine uyarak- bilmektir."

Buna göre "kıraat, öyle bir ilimdir ki; onun sayesinde insan, Kur'ân-ı Kerîm'in -lügat ve i'râb yönünden- telaffuzuyla veya onun kelimelerinin seslendirilmesiyle ilgili olan hazf-isbât (kaldırma-koyma), tahrîk-iskân (harekeleme-sâkin kılma), fasl-vasl (ayırma-birleştirme) gibi hususları anlar; dolayısıyla kıraatle meşgul olan kişi, bu vb. ittifak ve ihtilâf noktalarını, nakledenlere dayandırarak öğrenir."

Hülâsa kıraat, "Kur'an kelimelerinin edâsı (ifade tarzı)nın ne şekilde olacağını kendisine konu edinen, bu yönde var olan değişik rivâyetleri bünyesinde toplayan ve bunları nakledenlere mâleden bir bilim dalıdır[4]."

Bu itibarla kıraatin konusu Kur'an kelimeleridir ki; kıraat, onların med, kasır, nakil vs. durumlarından bahseder.

Başlangıçta sözü edilen lafızlarla irtibatı açısından "kırâet"; her bir kıraat imamının oluşturduğu okuyuş şekline (kıraate) denir ki; bunda, o kıraatin bünyesinde yer alan veya o kıraat cümlesinden kabul edilen rivâyet ve tarîklerin birleşmesi lâzım gelir[5]. Bir başka ifadeyle; kıraat imamlarının birbirleri arasındaki ihtilafa kıraat denilmektedir ki; Kur'an'ı okuma biçimleri (edâ keyfiyeti) itibâriyle her biri birer ekol konumunda olan bu çeşit kıraatlerin sayısı on dördü bulmakta[6] ve bunlar, kurucu (imam)larının isimleriyle anılmaktadır.

---

[3] Kur'an'da yer alan 'k-r-e' menşe'li kelimeler, bunların kalıpları, literal ve bağlamsal anlamları hk. bkz. Seyyid Ahmed Abdülvâhid Ebû HATAB, **"Elfâzu'l-Kırâeh fî'l-Kur'âni'l-Kerîm"**, *Mecelletü Câmiati'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye*, Riyad 1996, sy. XVI, s. 152-167.

[4] el-BENNÂ, *İthâf*, I/67.
Ayrıca kıraatin terminolojik olarak çeşitli tariflerini bir arada görebilmek için bkz. Muhammed b. Ömer b. Sâlim BAZMUL, *el-Kırâât ve Eseruhâ fi't-Tefsîr ve'l-Ahkâm*, Riyad 1996, I/107-112.

[5] İsmail KARAÇAM, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırâati*, İstanbul 1981, s. 240-241.

[6] İsmail CERRAHOĞLU, *Tefsir Usûlü*, Ankara 1985, s. 106.

"Rivâyet" ise; imamların râvîleri arasındaki ihtilafa denir ki, bu, bir kıraatin kendi içinde düştüğü anlaşmazlık anlamına gelir[7]. Bir başka deyişle; bir kıraat imamına mensup râvîlerin birbirlerini tutmayan okuyuş uyuşmazlığı demektir[8] ki, bu da, o kıraatin insicâmının kırılma noktasını oluşturur. Her bir imamın -asgarîden- ikişer râvîsi olduğu düşünülürse, ortaya yirmi sekiz rivâyet çıkmış olur. Bunlar bir de, -beslenme kaynakları (bânîleri) aynı olduğu halde- kendi aralarında rivâyet farklılığı yaratırlarsa (ki, bu olmuştur ve hâlen vardır); bunları öğrenme durumunda olan kıraat tâlibinin çekeceği güçlük kendiliğinden ortaya çıkacaktır.

"Tarîk" de; râvîlerden sonra gelenler (râvîlerin râvîleri) arasındaki ihtilaflardır[9] ki, daha sonraları bunlar İslâm Dünyası'nda küçük oluşumlar (öbekler) halinde kurumlaştılar. Diğer bir söylemle; bunlar, kıraat imam ve râvîlerin dışında ve sonrasında meydana gelen ve râvîlerin tâkipçileri tarafından çıkarılan diğer ufak-tefek kıraat ayrılıklarıdır. Buna göre, kıraat imamlarının râvîlerinden her birinin -rivâyetlerde olduğu gibi- en azından ikişer tarîki vardır[10].

Kıraat tarîkleri birkaç bakımdan birtakım çeşitlere ayrılmaktadır ki, bu bölümün ilerleyen kısımlarında bunlar üzerinde durulacaktır.

*"Vec(i)h"*e gelince, o da; yukarıdakilerin dışında kalan diğer ihtilâflardır[11] ki, ne o kıraatin imamını ve ne de râvîlerinden birini bağlar. Zaten vecihler imam, râvî ve onun tarîkleri arasındaki okuyuş farklılıklarının hâricinde ve ötesinde kalan daha küçük ayrıntılardır[12].

Bu tabirler arasındaki farkı, bir örnek eşliğinde şöylece açıklığa kavuşturmak mümkündür:

İmam: Nâfi'.

Râvî: Kâlûn.

Râvînin râvîsi: Ebû Neşît.

Bunun ardından gelen ve daha aşağı mertebede bulunan son bir kişi (kârî/şeyh): Kazzâz.

---

[7] KARAÇAM, *a.g.e.*, s. 241; Nihat TEMEL, *Kırâat ve Tecvîd Istılahları*, İstanbul 1997, s. 115.
[8] CERRAHOĞLU, *a.g.e.*, s. 106.
[9] KARAÇAM, *gös.yer.*
[10] TEMEL, *a.g.e.*, s. 128.
[11] CERRAHOĞLU, *gös.yer.*
[12] TEMEL, *a.g.e.*, s. 143.

Eğer râvîleri ve tarîkleri imamlarının okuyuşu (kıraati) üzerinde ittifak etmişlerse, bu, Nâfi' Kıraati'dir.

Eğer râvî, şeyhinden bir okuyuş tarzı almış ve o (rivâyet), aynı şeyhten kıraat okuyan öteki (ikinci) râvî(nin rivâyeti) ile uyuşmazlık arzediyorsa, bu, Kâlûn Rivâyeti'dir.

Eğer bu râvîden başka bir râvî rivâyet almış, ama o (tarîk), yine aynı râvînin talebesi olan diğer kişi (kârî)ler ile benzerlik göstermiyorsa, bu, Ebû Neşît Tarîkı'dir.

Ve eğer herhangi bir şeyh/mukrî', bu özelliklerin dışında bir gerekçeye dayanarak bu konuda kendince bir tercihte bulunur ve uzmanı olduğu okuyuş biçim (vecih)lerinden birini okumaya yönelirse bu da, Kazzâz Vechi olur[13].

Batı kökenli ama Türkçeleşmiş gibi bizler tarafından da sıkça kullanılan sözcüklerden, bu deyimlere karşılık gelen kelimeler şunlardır:

Kıraat → Varyant (Variant)[14].

Rivâyet → Versiyon (Version)[15].

Tarîk → Varyasyon (Variation)[16].

Vecih → Nüans (Nuans/-ce)[17].

Aynı ıstılahlar, bu kez çoğul kalıplarıyla Suyûtî'nin *İtkân*'ında da yer almaktadır: "Kırâât, rivâyât, turuk, evcuh[18]."

III. KIRAAT'İN OSMANLI'YA GİRİŞİ

A- BURSA'DA KIRAAT ÖĞRETİMİNİN BAŞLAMASI

Osmanlı egemenliğindeki topraklar, Kıraat İlmi ile büyük İmam İbnü'l-Cezerî vâsıtasıyla tanıştı[19]. Ya da -biraz daha temkinli bir söylem takınarak belirtmek gerekirse-

---

[13] BENNÂ, *İthaf*, I/102; ayrıca bunlara Kur'an'dan birkaç müşahhas misâl için bkz. *a.e.*, I/103.
[14] Hasan S. KARMI, *Al-Mughni Al-Akbar English-Arabic*, Beyrut 1995, s. 1569.
[15] KARMI, *a.g.e.*, s. 1576.
[16] *a.e.*, s. 1569.
[17] *a.e.*, s. 881.
[18] Bunlara Celâlüddîn Abdurrahman es-SUYÛTÎ'nin getirdiği tarifler için bkz. *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut 1993, I/331.

Osmanlı'da resmî düzeyde ilk Kıraat tedrîsâtı İbnü'l-Cezerî ile başladı denilse yeridir. Zira şu ana dek bu görüşü çürüten bir başka tarihsel-bilimsel görüş, henüz ortaya atılmamış, konulmamıştır. Dolayısıyla şimdilik 'yargı' hükmünde bulunan bu 'varsayım'a dayanarak bu nokta burada açıklığa kavuşturulacaktır.

Osmanlı; kuruluş aşamasını tamamlamış, beylik düzeyinden devlet olma sürecine girmiş ve başkent olarak Bursa'yı merkez edinmiş, devletin başında da Yıldırım Bayezid bulunmaktadır (ki, saltanat dönemi 791/1389-805/1403'tür). Tam da bu sıralarda; bir Kur'an/Kıraat ve Hadis âlimi olan İbnü'l-Cezerî, birtakım haksızlıklara mâruz kalması yüzünden -o zamanlar "Diyâr-ı Rûm" diye anılan- Anadolu topraklarına kaçak olarak sığınır (793/1391).

Aslen Dımeşk'li olan ama sık sık Mısır'a gidip-gelen İmâm-ı Cezerî, yine orada bulunduğu bir zamanda aleyhine işleyen bir alacak-verecek davası sebebiyle gizlice Kahire'den ayrılır ve önce Antakya'yı mesken edinir. Sonrasında ise, bundan haberdâr olan I. Bayezid'den bir teklif alır. Sultan'ın, kendisini Bursa'ya celbetme yönündeki bu vâkî dâvetini kabul eden el-Cezerî oraya gelir ve yerleşir (798/1395). Yıldırım, bu şehrin en büyük camisi durumundaki Ulu Cami-i müştemilâtında -kendi adını taşıyan- bir dâru'l-kurrâ açarak, kudretli imamı oraya tayin ve bu iş için ona yüksek maaş tahsis etti. Böylece Yıldırım Bayezid Hân Osmanlı'da ilk dâru'l-kurrâyı tesis etmiş, bu vesileyle İbnü'l-Cezerî de ilk Kıraat eğitimini Bursa'da başlatmış oldu. Bu sûretle Osmanlı'da hem dâru'l-kurrâ müessesesinin temelleri atılmış, hem de Kıraat İlmi'ni tahsil geleneği Osmanlı'ya girmiş oldu.

Yıldırım Bayezid Dâru'l-Kurrâsı'nda el-Cezerî'nin önderliğinde sürdürülen İlm-i Vücûh-i Kırâât'i öğretme faâliyetleri, Ankara Savaşı'na takaddüm eden vakte (804/1402) kadar devam etti.

Bilindiği üzere bu savaşta Osmanlı Devleti, Moğol Ordusu tarafından yenilgiye uğratılmış ve Osmanlı hükümdarı I. Bayezid esir düşmüştü. Timur (ö.m.1405), Yıldırım'ı serbest bıraktı; fakat -onunla birlikte esir düşen- İbnü'l-Cezerî'yi beraberinde Mâverâünnehr'e götürdü. Timur, yanına alıp getirdiği el-Cezerî'yi Keş'te yaptırdığı medresede görevlendirdi. İbnü'l-Cezerî bundan sonraki hayatını Orta Asya topraklarında geçirdi; bundan böyle kıraat dersleri vermeyi ve eserlerini yazmayı artık buralarda

---

[19] Ahmed HİLMİ, **"Ravzatu'l-Kurrâ'/İlm-i Vucûh-i Kırâet (I. Makale)"**, *Sırât-ı Müstakîm*, İstanbul 1327, c. VI, sy. 147, s. 267.

sürdürdü. Nihâyet 833/1429 yılında Şiraz'da vefat etti ve orada yaptırdığı dâru'l-Kur'an'a defnedildi.

Kısaca anlatıldığı şekilde el-Cezerî Osmanlı diyârından koptu-gitti ama, başlattığı kıraat çalışmaları, bir an olsun bıraktığı gibi kalmadı ve duraksamadan devam etti. Zira Bursa'da kaldığı süre içerisinde pek çok kişiye Kur'an talimi yaptırmış, tecvîd ve kıraat okutmuş; dahası epey kurrâ yetiştirmiş ve onlara icâzetnâme vermişti. Meselâ; Şeyh Avz b. Beyaz ile Şeyh Süleyman b. Beyaz, Şeyh Ahmed b. Receb ile oğlu Ali Paşa, İmam Safer Şah ile iki oğlu Muhammed ve Mahmud ile bunların oğulları Fahruddîn İlyas b. Abdillah ve Şeyh Ebû Saîd b. Beşâmiş b. Münteşâ, Şeyh Medeniyyetü'l-Alâyâ ve daha birçokları. İşte bu zevât onun izini tâkip ederek Kıraat'i kendilerinden sonraki kuşağa öğrettiler ve bu ilmin süreklilik kazanmasını sağladılar[20].

B- KIRAAT ÖĞRETİMİNİN İSTANBUL'A GEÇİŞİ

İstanbul'un fethini müteâkiben Osmanlı, devletten imparatorluğa intikâl etmiş, başkent de Edirne'den İstanbul'a nakledilmiştir (1453). II. Mehmed'in sıfatını taşıyan cami ve tesislerinin yapımına 867/1463'te başlanmış ve 875/1470'te tamamlanmıştır[21]. Bu itibarla İstanbul'un merkez edinilmesiyle Fâtih Külliyesi'nin inşasının bitimi arasındaki zaman diliminde İstanbul'da Kıraat İlmi'nin okutulduğuna dair herhangi bir bilgiye sahip değiliz. Ancak bundan sonrasına ilişkin, kıraat hakkında birtakım kayıtlara rastlıyoruz.

Bunlardan birincisi, Fatih Cami-i'nin içerisinde bir dâru'l-kurrânın yer aldığıdır[22] ki, önceleri kıraat dersleri burada başlamış, daha sonra bunun için özel bir mekân binâ edilmiştir.

---

[20] Ebu'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Muhammed İbnü'l-CEZERÎ (h. 751-833)'nin hayatı, şahsiyeti, eserleri ve Kıraat İlmi'ndeki yeri hk. daha geniş bilgi için bkz. kendisine ait *Ğâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ*, Kahire 1933, II/247-251; Takıyyüddîn Muhammed b. Fehd el-MEKKÎ, *Zeylü Tabakâti't-Tezkireti'l-Huffâz li'z-Zehebî*, Beyrut, trz., V/376-377; Moh. Ben CHENEB, **"İbnülCezerî"**, *İ.A.*, M.E.B., İstanbul 1977, V/II/850-851; Tayyar ALTIKULAÇ, **"İbnü'l-Cezerî"**, *D.İ.A.*, İstanbul 1999, XX/551-557.
Ayrıca ve husûsiyle İbnü'l-Cezerî'nin Anadolu'ya ilticâ etmesi, Bursa'ya getirilmesi Maverâünnehr'e götürülmesi ve buralarda sürdürdüğü Kıraat tedrîsi sahasındaki faâliyetleri hk. tarihî mâlûmât için de bkz. TAŞKÖPRÎZÂDE Ahmed İsâmüddîn Efendi, *Mevdûâtü'l-Ulûm*, İstanbul 1313, I/502; MECDÎ Mehmed Efendi, *Hadâiku'ş-Şekâik/eş-Şekâiku'n-Nu'mâniyye ve Zeyilleri I* (neşre haz. Abdülkadir ÖZCAN), İstanbul 1989, s. 60; A. HİLMİ, *a.g.m.*, s. 267.

[21] Hâfız Hüseyin AYVANSARÂYÎ, *Hadîkatü'l-Cevâmi'* (neşre haz. Ali SATI), İstanbul 1865, I/8; krş. Türkçesi: *Camilerimiz Ansiklopedisi* (çev. ve yayına haz. İhsan ERZİ), İstanbul 1987, I/31.

[22] *gös.yer.* Ayrıca ve en önemlisi *Fatih'in Vakfiyeleri*'nden birinde, gelirlerin sarfedileceği yerler ve hizmetler sayılırken; **"Fatih Cami-i'ne ait vezâif"** (s. 246-261) cümlesinden olmak üzere, burada

Fatih Külliyesi'nin, Sahn-ı Semân Medreseleri'nden Akdeniz Medreseleri adıyla bilinen dört blok halindeki görkemli yapının güney-batı kenarına bilâhare kondurulan ve âdetâ bu manzûmenin bir parçası görüntüsü veren bu yekpâre mekân Şeyh Sa'dî Çelebi Dâru'l-Kurrâsı'dır. İlmiye sınıfına mensup bir zât olan Sa'dullah b. İsa (ö.945/1539)[23] tarafından yaptırılan bu dâru'l-kurrânın inşâ tarihi tam olarak bilinmemekle beraber, vakfiyesinin tanzim tarihi 941/1535'tir[24]. Buna göre burası, bu tarihten önce yapılmıştır.

Bugün bile Semâniye Medreseleri'nin sanki bir ünitesiymiş gibi gözüken ve öyle algılanan Sa'di Çelebi Dâru'l-Kurrâsı, Fatih Cami-i'nin ardından kıraat derslerinin verildiği; ya da oradan taşınarak oraya aktarıldığı ve sadece bu iş için kurulan bir yer olma özelliğine sahiptir[25]. Burada ilk kıraat dersleri veren mukrî-şeyh, aynı zamanda Fatih Câmi-i'nin imam ve hatiplik görevlerini yürüten İbrahim Halebî (ö.h. 956)[26] idi.

Bu bilgilerden anlaşılan odur ki, fethin üzerinden henüz çok geçmeden, sâir dinî ilimler gibi Kıraat'in de talim ve tedrisi İstanbul'da başlamıştır.

Kıraatin, Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye olan İstanbul'a sistemli bir şekilde yerleşmesi ve ağırlığını hissettirmesi, ancak H. IX. yüzyılın ortalarında gerçekleşmiştir. Şöyle ki; Kânûnî Sultan Süleyman (ö. 974/1566)'ın fermanı ve Sadrâzam Sokollu Mehmet Paşa (ki, Şehîd Tavîl Mehmed Paşa diye de bilinir. ö. 987/1579) tavassutuyla ünlü kıraat bilgini Şeyh Ahmed el-Müseyyirî el-Mısrî, Mısır'dan İstanbul'a celbedilir ve (Ebû) Eyyûb (el-Ensârî) Semti (şimdiki İstanbul'un Eyûp Sultan İlçesi)'ne yerleştirilir[27]. Şeyh Nâsıruddîn et-Tablâvî (ö. 1015/1606)'nin gözde talebesi olan el-Müseyyirî, Eyüp Sultan Cami-i'ne imam olarak atanmanın yanısıra, burada Kıraat İlmi'ni öğretmek vazîfesiyle de görevlendirildi. O da kıraat dersleri verme işini vefat ettiği 1006/1597 senesine kadar bu

---

"ikrâda bulunulması" ve "kıraat şeyhine tahsisat ayrılması" ibâreleri, bize, Fatih'in bu tesislerinde, kıraat öğrenimine yönelik çalışmaların ilkönce Cami'de başla(tıl)dığı kanısını uyandırmaktadır. (*Fatih Mehmet II Vakfiyeleri*, Vakıflar Umûm Müdürlüğü Neşriyatı, Türk Vakfiyeleri No. 1, İstanbul 1938.)

[23] İstanbul kadılarından ve Osmanlı şeyhu'l-İslâmlarından Sa'dullah Sa'dî Efendi İbn-i Îsâ'nın hayatı, şahsiyeti ve eserleri hk. bilgi için bkz. MECDÎ, *Hadâik*, s. 443-445.

[24] Bu **vakfiye**, *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi* (Ankara), 1760 no'lu defterin 115-116. sayfalarında bulunmaktadır.

[25] Bu Dâru'l-kurrâ hk. geniş bilgi için bkz. Recep AKAKUŞ, **"Şeyhu'l-İslâm Sa'dî Çelebi ve Dârü'l-Kurrası"**, *Diyânet Dergisi*, Ankara 1989, c. XXV, sy. 2, s. 95-108. Ayrıca buranın bugünkü vaziyetini görmek için de bkz. Ek 5.

[26] Kıraat'in yanısıra Arapça, Tefsir, Hadis ve Fıkıh sahalarında derin bilgiye ve birçok kitaba sahip olmakla o devirde haklı bir şöhret kazanan Şeyh İbrahim Halebî Hanefî'nin hayatı, şahsiyeti ve eserleri hk. bilgi için bkz. MECDÎ, *a.g.e.*, s. 492-493.

[27] Sokollu'nun, Kânûnî devrindeki sadrazamlığı 1565-1566 yıllarına tekâbül ettiğine göre, Şeyh Ahmed de bu tarih aralığında İstanbul'a ge(tiri)lmiş olmalıdır.

camide sürdürdü. Onun Kıraat'i talim ve neşretmeye yönelik gayretleri sayesinde bu ilim, İstanbul ve Anadolu'nun diğer yörelerinde yayıldı ve kabul gördü[28].

IV. OSMANLI DÂRU'L-KURRÂLARINDA EĞİTİM

"Osmanlı medreselerinde aşağıdan yukarıya her derecede(ki) medresede hangi ders ve kitapların ne ölçüde okutulduklarını kesinlikle söyleyebilmek güçtür. Bazı kânunnâmelerde ve vakfiyelerde okunması istenilen bir kısım eserler zikredilmişse de bunların, Osmanlı medreselerinde okutulan ders ve eserlerin bütünü olmadıkları ve müderrislerin, belirli temel ilimler ve onlarla alâkalı eserler yanında, onları anlamaya hizmet eden ilim ve eserleri tedrîs ettikleri anlaşılmaktadır[29]."

Genel eğitim veren medreselerin ders programları ve bu dersleri işlerken takip ettikleri ana ve yardımcı ders kitapları konusunda, gittikçe gelenekselleşen ve statikleşen bir durum meydana gelmiştir. Fakat gerek müfredât, gerekse belirlenen eserler noktasında, yine de -zamana ve mekâna göre- medreselerde kısmî değişikliklere gidildiği bir vâkıadır[30].

Diğer taraftan Osmanlılar'da, "genel medreselerin dışında, meselâ; Dâru'l-kurrâ ve Dâru't-tıp gibi medreselerde neyin okutulmasının sözkonusu edildiği, bir mes'ele olarak ortaya çıkmamıştı. Çünkü zaten adları, sahalarını daraltmış ve bir dereceye kadar konunun adını belirtmişti. Bu durum karşısında onların programının da, gelenek haline gelmiş ve her tarafta yaygın olan öğretim programı olduğunda şüphe yoktur. Ne var ki, onları, ilim dallarını ve konularını tahmin etmenin mümkün olmasının yanında, okunan kitabın ne olduğunu da eldeki bilgiler ve zamanlarında yazılan kitaplar vasıtasıyla tahmin edilebilir[31]."

---

[28] Ebû'l-Âkif Muhammed EMÎN Abdullah Efendî-zâde, *Umdetü'l-Hallân fî Îdâhı Zübdeti'l-İrfân*, İstanbul 1287, s. 5; Eğinli Eşref-zâde Muhammed HULÛSÎ Efendi, **Esâmi-i Kurrâ Defteri**, *Diyânet İşleri Başkanlığı Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı Özel Arşivi* (Ankara), yer yok, 1291, varak no: 7/3 (Not: Bu defterdeki varak numaraları; müellifin rakamları / hâl-i hâzırda mahfûz tutulduğu kurum yetkililerinin koyduğu rakamlar şeklinde gösterilmiştir.); Ahmed HİLMİ, **"Razvatu'l-Kurrâ/Mâ-bâ'd (II. Makale)"**, *Sırât-ı Müstakîm*, İstanbul 1327, c. VI, sy. 148, s. 275.

[29] Cahid BALTACI, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri*, İstanbul 1976, s. 35-36.

[30] Bazı medreselerin çeşitli kürsülerinde değişik dönemlere göre yürürlüğe konan ders programları ve bu çerçevede okutulan kitaplar hk. bilgi edinmek için bkz. Hüseyin ATAY, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi*, İstanbul 1983, s. 75-100; Cevat İZGİ, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İstanbul 1997, I/67-116. Ayrıca Osmanlı medreselerinde okunan derslerle ilgili olarak yapılan sistematik tasnifler/cetveller için de bkz. İZGİ, *a.e.*, I/161-188.

[31] ATAY, *D. Eğitimi*, s. 76.

Bu itibarla Osmanlı devirlerinin eğitim sistemini, öğretim kurumlarının işleyişini konu alan yazılı dokümanlar incelendiğinde, konuyla ilgili olarak şunlar göze çarpmaktadır:

Birer ihtisas medresesi konumundaki dâru'l-kurrâların müfredâtının esâsını şu üç branş dersi oluşturmaktadır: Kur'ân-ı Kerîm ta'limi (Kur'an harflerinin güzel telaffuzuna yönelik mehâric-i hurûf), Tecvîd (Kur'an kelime ve terkiplerinin birbirleriyle kaynaştırılarak uyum içerisinde okunmasını sağlayan bilgi ve kurallar bütünü) ve Kıraat (Kur'an'ın yedi, on ve on dört okuyuş tarzına göre tilâvetini öngören ve öğreten ilim)[32].

Dâru'l-kurrâların teâmül hâline gelen eğitim programında ana dersler kapsamında bulunan mehâric-i hurûf ve tecvîd derslerinde umûmiyetle şu eserler okutulmuştur:

Osman b. Saîd Ebû Amr ed-Dânî (h. 371-444)'nin "*Urcûze*" diye bilinen "*İktisâd*"ı, Ebû Muhammed Kâsım b. eş-Şâtıbî (h. 538-590)'nin "*Râaiyye*"si ile "*Kasîde-i Lâmiyye*"si'nin sonundaki mehâric-i hurûfa dair bölüm, İbnü'l-Cezerî'nin "*Hidâye*"si ile "*Mukaddime*" ismi verilen "*Urcûze*"si ve bunların şerhleri[33].

Dâru'l-kurrâlardaki kıraat derslerinde takip edilen kitaplara gelince; onları -önemine ve bu tezin adı ile bu bölümün başlığında yer almasından dolayı bu çalışmada işgal ettiği ağırlığa binâen- ayrı bir bahiste ele almak uygun görüldü[34].

A- OSMANLI DÂRU'L-KURRÂLARINDA KIRAAT ÖĞRETİMİ

Osmanlı'da ister dâru'l-kurrâlarda, isterse başka mekânlarda özel ve tüzel şekilde yapılan Kıraat İlmi tahsili, eğitim teknikleri ve yolları bakımından aynıydı; fakat öğretim yöntemleri ve okutulan kitaplar açısından farklıydı. O sebeple, bu ayrılığı görebilmek için, önce buna neden olan faktörler üzerinde durmak gerekecek.

---

[32] TAŞKÖPRÎZÂDE, *Mevdûât*, I/141-142; **"Dâru'l-huffazlar Hakkında"**, Yazarı belli değil, *Sebîlürreşâd*, İstanbul 1340-1342, c. 24, sy. 604, s. 95; **"Dâru'l-huffâzların Seddi"**, Yazarı belli değil, *Sebîlürreşâd*, İstanbul 1340-1342, c. 24, sy. 605, s. 103.
Ayrıca bu ana derslerden başka, dâru'l-kurrâlarda -mesleğin icâbı- okutulan diğer formasyon derslerinin neler olduğu hk. ileride bilgi verilecektir.

[33] TAŞKÖPRÎZÂDE, *Mevdûât*, I/493, 504-506.
Sözkonusu kitapların şerhlerine gelince, bunlar içerisinde; Ebu'l-Hasen el-Hemedânî'nin *Râiyye*'ye yaptığı ve "*el-Vesîle ilâ Şerhi'l-Akîle*" adını taşıyan şerhi ile İmam-ı Cezerî'nin oğlu Ebûbekr'in *Mukaddime*'ye yaptığı ve "*Şerhu Mukaddimeti't-Tecvîd*" ismini verdiği şerhi çok tutulmuş ve revaç bulmuştur. (TAŞKÖPRÎZÂDE, *a.g.e.*, I/499, 506.)

[34] Bkz. bu bölümün "b) Takip Edelen Kitaplar Bakımından Kıraat Tarîkleri" kısmı.

Hatırlanacağı üzere, yukarıda Mısır'dan İstanbul'a ge(tirti)len kıraat üstâdı bir zâttan söz edilmişti[35].

Şeyh Ahmed el-Müseyyirî el-Mısrî'nin İstanbul'a intikâlinden çok önce Kıraat İlmi'nin tedrisi Osmanlı topraklarında başlamıştı. Hatta yine o gelmeden evvel Kıraat İstanbul'a girmişti bile... Ancak Ahmedü'l-Mısrî'nin gelişiyle birlikte Kıraat'in Osmanlı'daki seyrinde bir dönüm, İstanbul'daki serüveninde ise -sanki- bir başlangıç heyecânı yaşandı. Çünkü o bu ilme, Osmanlı'da yeni bir metod ve disiplin getirmekle kalmadı; onun sayesinde bu coğrafyada "Kıraat'te Tarîkler ve Meslekler Dönemi" başladı.

1. Osmanlı Öncesinde Varolan Kıraat Tarîkleri

Öteden beri kıraat ehli (kurrâ) arasında kıraatler farklı bakış açılarına göre birkaç kategoride değerlendirilmiştir. Bunlardan, 'senedlerine' ve 'sahihlik şartlarına' göre kıraat çeşitleri geçen konular arasında incelenmişti[36].

Şimdi ise kıraatlere daha başka yönlerden bakılacak ve bunlar içerisinde ne gibi tarîklerin yer aldığı sıralanacaktır.

a) Sayıları Bakımından Kıraat Tarîkleri

Kıraatler bu şekilde bir tasnife tabi tutulduğunda bunların üç ana kola ayrıldığı görülmektedir:

i. Seb'a Tarîkı

Ebûbekr İbn Mücâhid'in, kıraatleri ilk kez sınırlandırdığı ve bu yüzden çok da eleştiri aldığı "*Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kırâât*" adını taşıyan o ünlü eseriyle gündeme gelen ve yedi meşhur kurrâ (*eimme-i seb'a*)ya nisbet edilen kıraatleri (*Kırâât-i seb'a*'yı) konu alan tarîktir[37].

---

[35] Bu bölümün "B- Kıraat Öğretiminin İstanbul'a Geçişi" bahsine bkz.
[36] Birinci bölümün "V. Kıraat Çeşitleri" kısmına bkz.
[37] M. EMİN, *Umde*, s. 4; A. HİLMİ, **II. Makale**, s. 275; KARAÇAM, *Kıraat*, s. 248-249; Necati TETİK, *Başlangıçtan IX. Hicrî Asra Kadar Kırâat İlmi'nin Ta'limi*, İstanbul 1990, s. 127-128.

ii. Aşere Tarîkı

Bu da Muhammed İbnü'l-Cezerî'nin, henüz sözü edilen kıraatlere -üç imamın kıraatini daha ilâve etmesi sûretiyle- on'a çıkardığı okuyuş tarzlarını (*Kırâât-i aşere*'yi) mevzû edinen tarîktir. On mûteber kurrâya (*eimme-i aşere*'ye) isnâd edilen bu kıraatler, mezkûr şahsın "*en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr*" isimli kitabıyla kıraat literatürüne girmiştir[38]. Böylece, bu vakte kadar "yedi kıraat" sahîh-mütevâtir kabul edildiği için, Kıraat İlmi bu esasa dayandırılarak talim ve tedris ediliyordu. Ancak bu aşamadan sonra bu kural köklü bir değişikliğe uğradı ve kıraatlerde "on türlü okuyuş" sistemine geçildi.

iii. Takrîb-Tayyibe Tarîkı

Bu ise, yine İmam-ı Cezerî'nin konuyla ilgili olarak nesir şeklinde yazdığı "*Takrîbü'n-Neşr*" ve daha sonra, yine kendisinin beyit beyit kaleme aldığı; yani bu kitabın yeni ve manzum hâli olan "*Tayyibetü'n-Neşr*" adlı eserleri ekseninde ortaya çıkan kıraat tarîkıdir[39]. Bunun muhtevâsı ise, Kırâât-i aşere imamlarının râvîleri ile bu râvîlerin râvîleri arasındaki ihtilaflardan ibarettir. Bu durumuyla, Aşere Tarîkı'nin biraz daha teferruâta boğulduğu; dolayısıyla olabildiğince geniş bir hacme ve karmaşık bir yapıya bürünmüş bir tarîk görünümü arzeden *"Takrîb-Tayyibe Tarîkı"*, Aşere Tarîkı'nin yanısıra -isteğe bağlı olarak- okutulmuştur[40].

b) Takip Edilen Kitaplar Bakımından Kıraat Tarîkleri

Okunan/okutulan eserler dikkate alındığında kıraatler iki ana gruba ayrılmaktadır. Fakat bu ayrım çok ciddî farkları içerisinde barındırmamaktadır. Bu yüzden burada gündeme gelen farklılıklara 'ufak çaplı ayrılıklar' den(il)se daha yerinde ve doğru bir yakıştırma olur. Nitekim aşağıda belirtileceği üzere görülecektir ki; bu küçük farklılıklar,

---

[38] M. EMİN, *a.g.e.*, *gös.yer*; A. HİLMİ, **II. Makale**, *gös.yer*; KARAÇAM, *a.g.e.*, s. 249; TETİK, *a.g.e.*, s. 128-130.

[39] M. EMİN, *a.y.*; A. HİLMİ, *a.y.*; TETİK, *a.g.e.*, s. 130; Recep AKAKUŞ, *İslâm'da Kur-an Öğretimi ve Reîsü'l-Kurrâ Gönenli Mehmed Efendi*, İstanbul, trz., s. 35.
Not 1: Kurrâ arasında cem ve tertip hususunda Kırâât-ı seb'a, aşere ve takrîb-tayyibe'de vaziyet birbirinin aynıdır (M. EMİN, *gös.yer*).
Not 2: el-Cezerî, "*Takrîbü'n-Neşr*" adlı eserini, okuyucuya, özellikle kıraate dair bazı kâideleri ezberlemede kolaylık sağlamak için "*Tayyibetü'n-Neşr*" ismiyle nazma çevirmiştir (AKAKUŞ, *a.g.e.*, *gös.yer*).

[40] "Kırâât-ı aşere imamlarının râvîlerinden herbirinin ikişer tarîkı vardır ki, o zaman, Kırâât-ı aşere'de tarîk sayısı seksen'e ulaşmış oluyor." Bu seksen tarîkın temsilcilerinin kimler olduğu hk. bkz. BENNÂ, *İthâf*, s. 7-8.

sadece ilgili eserlerin ana ve yardımcı ders kitabı olarak belirlenmesine ve izlenmesine dayanmaktadır. Daha açık ve net ifadeyle, bu bağlamda toplam dört kitap kıstas alınmaktadır. Bunlardan ikisi bir tarîkte ana ders kitabı, diğer ikisi de yardımcı ders kitabı olarak kabul edilmektedir. Öteki tarîkte ise durum, bunun tam tersine dönmektedir. Buna göre, önceki tarîkın yardımcı ders kitapları burada ana ders kitabı, ana ders kitapları da yardımcı ders kitabı olarak benimsenmektedir. İşte aralarında var olan bu kadarcık farkla birbirinden ayrılan bu tarîkler şunlardır:

i. Teysîr Tarîkı

Bu tarîkte temel ders kitapları olarak; Ebû Amr Osman b. Saîd ed-Dânî'nin "*Kitâbü't-Teysîr fi'l-Kırââti's-Seb'a*"sı ile Ebu'l-Hayr Muhammed İbnü'l-Cezerî'nin "*Tahbîru't-Teysîr fi'l-Kırââti'l-Aşr*"i esas alınmıştır.

Bunlara ek olarak, yine bu tarîkte yardımcı ders kitapları olarak; Ebu'l-Kâsım Muhammed b. Feyyûre eş-Şâtıbî'nin, kısaca "*eş-Şâtıbiyye*" ya da "*Kasîde-i Lâmiyye*" diye bilinen ve ed-Dânî'nin "*et-Teysîr*"inin 1173 beyitle manzûm hâle getirilmiş şekli olan "*Hırzu'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî*"si ile el-Cezerî'nin "*ed-Dürre*" ismiyle anılan "*ed-Dürretü'l-Mudîe fi'l-Kırââti'l-Eimmeti's-Selâseti'l-Merdiyye*"si kullanılmaktadır[41].

ii. Şâtıbî Tarîkı

Bu tarîkte ise ana ders kitapları olarak, eş-Şâtıbî'nin "*Hırzu'l-Emânî*"si ile el-Cezerî'nin "*ed-Dürre*"si kabul edilmiştir.

Bunlara ilâveten, ed-Dânî'nin "*et-Teysîr*"i ile el-Cezerî'nin "*et-Tahbîr*"i, yardımcı ders kitapları olarak benimsenmiştir[42].

Bu açıklamalardan anlaşılan odur ki; sözkonusu tarîklerden biri ismini, temel başvuru kitabı olarak kabul ettiği iki eserin ortak isminden (hem ed-Dânî'nin, hem de el-Cezerî'nin '*Teysîr*'lerinden); diğeri ise adını, eserini (*Hırzu'l-Emânî*) ana ders kitabı olarak kabullendiği müellifin adından (eş-Şâtıbî) esinlenerek almışlardır. Tekrar etmek

---

[41] A. HİLMİ, **II. Makale**, s. 275.
[42] A. HİLMİ, *a.y.*

gerekirse; bu iki tarîk arasındaki yegane ayrım noktası, bunların öteden beri takip edegeldikleri kitaplarda izledikleri takdim-tehir meselesidir. Bundan; yani beslenme kaynakları durumunda olan ve ellerinde dolaşan kitapların ana ve yardımcı ders kitabı olarak yer değiştirmesinden başka, aralarında herhangi bir farklılık ve hele de en ufak bir çelişki yoktur.

Bu son kategoride yer alan iki kıraat tarîkı, Osmanlı'da daha yerel ve belirgin isimler alarak öğrenim konusu yapılmıştır.

2. Osmanlılarda Oluşan Kıraat Tarîkleri

Bu ara başlığı şu şekilde atmak da mümkündür: "Beldeler bakımında kıraat tarîkleri[43]." Çünkü burada, Osmanlı'da öğretimi yaptırılan kıraat tarîkleri, bir bakıma - aşağıda zikredilen- yöreler dikkate alınarak adlandırılmış ve yine buralarda geliştirilen sistemler ile bu düzlemde okutulan kitaplar, Osmanlı coğrafyasında yayılmış ve yaygınlaş(tırıl)mıştır.

a) İslâmbôl (İstanbul) Tarîkı

Yukarıda bahsi geçen Teysîr Tarîkı, başta İstanbul olmak üzere tüm Anadolu'daki kıraat ehli (kurrâ) arasında "İslâmbôl (İstanbul) Tarîkı" adını aldı ve Osmanlı topraklarında yayıldı[44].

Tarîk-ı Teysîr'in Tarîk-ı İslâmbôl'a dönüşümü, Şeyh Ahmed el-Müseyyirî el-Mısrî sâyesinde oldu. Şöyle ki; onun İstanbul'a celbi akabinde kendisinin Teysîr Tarîkı'ni esas alarak Eyüp Sultan Cami-i ve Sokollu Mehmed Paşa Dâru'l-Kurrâsı'nda sürdürdüğü kıraat çalışmaları ve Kıraat İlmi'ni öğretme metodu 1000/1591 tarihlerinden itibâren "İslâmbôl Tarîkı" diye şöhret buldu ve Osmanlı'nın her tarafına bu adla yayıldı[45].

---

[43] TEMEL, *Istılahlar*, s. 129.
[44] M. EMİN, *Umde*, s. 4-5; A. HİLMİ, **II. Makale**, s. 275.
[45] M. EMİN, *a.g.e.*, s. 5; A. HİLMİ, **II. Makale**, *a.y.*

b) Mısır Tarîkı

Tarîk-ı Şâtıbî'nin "Tarîk-ı Mısrî"ye dönüşmesi ise, Şeyh Ali el-Mansûrî (ö. 1134/1721) vâsıtasıyla olmuştur. Bunun serencâmı da şöyledir: Aynı zamanda Şeyh Ahmed'in de hocası olan Şeyh Nâsıruddîn et-Tablâvî'nin öğrencilerinden Şehhazetü'l-Yemenî (ö. ?)'nin, Şâtıbiyye Tarîkı'nı esas alarak Mısır'da yaptığı kıraat çalışmaları ve Kıraat İlmi'ni öğretme yöntemi orada epey tutunmuştu. Öyle ki, İslâmbôl (şimdiki deyimi ile "İstanbul") Tarîkı'ne mensup olanlar, yani bu usûlle kıraat öğrenenler; biraz merak, biraz da daha fazla bilgi edinmek uğruna, tâ kalkıp Mısır'a giderek orada bu tarîkı de öğrendiler... Ama Mısır Tarîkı'nin Osmanlı topraklarında sür'atli biçimde yaygınlaşması ve kök salması ancak 1088/1677 yıllarına rastlar.

Şöyle ki; Kıraat derslerini el-Yemenî'den alan Ali el-Mansûrî bu tarihte İstanbul'a getirilir. Bu zât, aynen hocasının yolunu takip ederek burada kıraat öğretme faaliyetlerini yürütür. Bunun Mısır'dan İstanbul'a taşıdığı bu kıraat öğretim tarzı -anavatanına izâfeten- "Mısır Tarîkı" diye şöhret buldu ve bu isimle Osmanlı coğrafyasında intişâr etti[46].

Özetlemek gerekirse; Teysîr Tarîkı Osmanlı'ya İstanbul'dan yayıldığı, Şâtıbî Tarîkı de Mısır'dan Osmanlı'ya intikâl ettiği için, yani çıkış yerleri nazar-ı itibâra alındığından; bunlar Osmanlı'da 'İslâmbôl' ve 'Mısır' Tarîkleri adlarıyla anılmış, bilinmiş ve oluşturulan-geliştirilen yeni sistemleriyle talim, tedrîs ve neşr edilme yoluna gidilmiştir.

Ancak bu isim değişiklikleriyle yetinmek bir yana, bunların herbirinin içinden ikişer meslek daha çıkmıştır.

3. Osmanlı'da Ortaya Çıkan Kıraat Meslekleri

Hatırlanacağı üzere, bu bölümün hemen başında "kavramlar" diye bir başlık atılmış, bu çerçevede "kıraat, rivâyet, tarîk ve vecih" deyimleri açıklanmaya çalışılmıştı. Orada -bilinçli olarak- eksik bırakılan bir tabir, şimdi burada -yeri gelmişken- izah edilecektir. O da "meslek" lafzıdır.

"Meslek", aslında Arapça "sulûk" kelimesinden türeyen ve çoğulu "mesâlik" gelen bir kelimedir.

---

[46] M. EMİN, *gös.yer*; A. HİLMİ, *gös.yer*.

Sözlükte; "hayatı idâme ettirme, günlük yaşamı sürdürme; yani geçim için tutulan yol, yapılan iş, edinilen san'at ve zenaat" gibi karşılıkları olan *"meslek"*in terim anlamı ise; "herhangi bir amacı gerçekleştirmede, hedefe varmada, istenileni elde etmede oluşturulan doktrin, izlenen sistem, açılan mektep, takip edilen yol-yordam, başvurulan yöntem, davranış tarzı ve uygulanan metod"dur.

Bu manada meslek; "bir ilim veya sanat dalında benimsenen görüş, anlayış ve ortaya konulan eserde -diğerlerinden farklı olarak- kullanılan usûl, çığır ve ekoldür[47]." Buna göre "Kıraat İlmi'nin Meslekleri" derken; "onların okutulması/öğretilmesi sırasında izlenen yöntem" ile bunun uzantısı olarak; "bu alanda meydana getirilen akım ve sistemler" anlatılmak istenmektedir[48].

Böylece Osmanlı'da teşekkül eden kıraat tarîkleri, sadece -esin kaynağı olan- önceki tarîklerden isim olarak ayrılmamış, kendilerine hâs birtakım prensipler geliştirerek yeni eğitim-öğretim teknikleri oluşturmuş ve bu doğrultuda sırf Osmanlı'ya özgü kıraat okulları vücûda getirmiş; sonuçta bunların herbiri birer 'meslek' ismini almıştır ki, bunlara kısaca; "Osmanlı'nın ortaya koyduğu ve yalnızca onda bulunan kıraat öğretim metodları" da denilebilir.

Dolayısıyla zaman içerisinde İstanbul ve Mısır Tarîk (mektep)leri bünyesinde meydana gelen meslek (sistem)ler şunlardır:

a) İstanbul Tarîkı'nin Meslekleri

i. Yûsuf Efendi-zâde Şeyh Abdullah Efendi (ö.m.1167)'nin "*İtilâf Mesleği.*"

ii. Kastamonulu Şeyh Ahmed es-Sôfî (ö.m.1172)'nin "*Sôfî Mesleği.*"

b) Mısır Tarîkı'nin Meslekleri

i. Kettânî-zâde Şeyh Muhammed en-Nuaymî (veya en-Naîmî) Efendi (ö.m.1209)'nin "*Mütkın Mesleği.*"

---

[47] Ferit DEVELLİOĞLU, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (yayına haz. Aydın Sami GÜNEYÇAL), Ankara 1997, s. 627; D. Mehmet DOĞAN, *Büyük Türkçe Sözlük*, İstanbul 1994, s. 762; *Örnekleriyle Türkçe Sözlük*, Komisyon, M.E.B., Ankara 1996, III/1954.

[48] TEMEL, *Istılahlar*, s. 102.

ii. Şeyh Atâullah Efendi (ö.m.1209)'nin "*Şeyh Atâullah Mesleği.*"[49]

Sadece Osmanlı'ya ait olan bu meslekler arasında da -sanıldığı gibi- öyle büyütülecek farklar olması bir yana, tezat hiç yoktur. Bunlar arasında yalnızca -tarîkler benzeri- ince detay (nüans) nitele(ndir)mesi yapılacak küçük ayrım noktaları bulunmaktadır ki, o da şundan ibarettir: İstanbul Tarîkı'nin "azîmet" yönünü İtilâf Mesleği, "ruhsat" yönünü de Sôfî Mesleği benimsemiştir. Öte yandan Mısır Tarîkı'nin "azîmet" tarafını Mütkın Mesleği, "ruhsat" tarafını ise Şeyh Atâullah Mesleği kabul etmiştir[50].

Tarîkler tarafından sahiplenilen ve alınan bu "azîmet ve ruhsat cihetleri" ne anlama gelmektedir?

"*Kur'an-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırâati*" adını verdiği araştırmasında; "İslâmbôl Tarîkı'ndeki Şeyh Atâullah Mesleki'nde Kıraat İlmi'nin edâ vecihlerinin azîmet ciheti, es-Sôfî Mesleki'nde de ruhsat ciheti iltizâm olunmuştur. Mısır Tarîkı'ndeki en-Naîmî (Mütkın) Mesleki azîmeti, Şeyh Atâullah Mesleki ise ruhsatı ihtiyâr eylemiştir[51]" ifadelerine yer veren İsmail Karaçam bunlardan ne kastedildiğine ilişkin şunları söylemektedir:

"Kıraatleri cem' (indirâc tarîkı ile kıraat tedrisinde bulunarak Kur'an'ı hatm) edenlerin şu beş şarta uymaları lazımdır: 1. Hüsnü'l-vakf (Kur'an'daki âyet içi ve sonu duraklarda usûlünce durmak), 2. Hüsnü'l-İbtidâ (durduktan sonra tekrar okumaya güzelce başlamak), 3. Hüsnü'l-Edâ (okuyuşu, mehâric-i hurûf, tecvîd vs. kaidelere uyarak ve teknik-estetik kuralları gözeterek yapmak), 4. Adem-i terkîb (durakları dikkate alarak; yani âyetleri birleştirmeden kendi içinde bağımsız olarak okumak), 5. Tilâvette ve ibtidâda tertîbe riâyet (Kıraat taliminde, Kur'an'ın, ümmet tarafından kabul görmüş ve şu anda kullanılmakta olan kompozisyonunda bir değiştirme yapmaksızın hatim indirmek)[52].

Ruhsat yolunu tercih edenler; söylenen bu hususları, eğitim ve öğretim esnasında bazı tâvizler vererek uygularlar.

---

[49] M. EMİN, *Umde*, s. 6-7; M. HULÛSİ, *Defter*, varak no: 5/1; A. HİLMİ, **II. Makale**, s. 275.
[50] A. HİLMİ, *gös.yer.*
[51] KARAÇAM, *Kıraat*, s. 250.
[52] Bu noktada SUYÛTÎ de şu nakilde bulunuyor: "Ebu'l-Hasen el-KAYCÂTÎ, kasîdesi ve onun şerhinde şöyle der: 'Kıraatleri cem' eden (indirâc usûlüyle kıraat ta'limi yapan) kişi için yedi şart vardır ve bunlar beş maddede özetlenebilir: Hüsnü'l-vakf, hüsnü'l-ibtidâ, hüsnü'l-edâ, ademü't-terkîb ve riâyetü't-tertîb fi'l-kırâe ve'l-ibtidâ." (SUYÛTÎ, *İtkân*, I/319-321.)

Azîmet yolunu tutanlar ise; belirtilen noktalarda hiçbir şekilde tavize tevessül etmeden eğitim-öğretimlerini yaparlar[53].

Özetle şu söylenebilir: Mezkûr tarîklerin bir alt versiyonları (meslekleri), kıraat tahsili sırasında izledikleri toleranslı veya katı tutum sebebiyle tezâhür etmiş bulunmaktadır. Buna dayanarak öğretim yöntemlerinde, kıraat eğitim tekniklerinin bazı noktalarında, hem öğretici ve hem de öğren(i)ciye kolaylık sağlamak maksadıyla birtakım tavizler veren meslekler "ruhsat"çı, ne olursa olsun asla tavize yanaşmayan meslekler de "azîmet"çi kanadı oluşturmuşlardır. Yani zikredilen meslekler arasındaki -buna fark denirse- ayrıcalık, özetle bun(lar)dan ibarettir[54].

B- KIRAAT TAHSİLİ

1. Dâru'l-Kurrâlara Öğrenci Kabûlü

Bu çalışmada birkaç kez vurgulandığı gibi, dâru'l-kurrâlar bir ihtisas medresesi; yani üst düzey(de) bir eğitim kurumu olduğu içindir ki, buralara alınacak talebelerden de, buraların seviyesine uygun bilimsel birikime sahip olmaları beklenir. Zaten durum, bu söylenenden farklı değildir ve olmamıştır da...

Nitekim uygulanan prosedüre göre; kıraat tahsili yapmak üzere herhangi bir dâru'l-kurrâya ya da bir şeyh/mukrînin özel öğrenciliğine kabul edilecek kişi, bu aşamaya gelmeden önce kendisinden şunları yapmış olması istenir:

a) Sıbyan ve mahalle mektebi gibi temel öğretim okullarından birini başarı ile bitirmiş veya buna eş-değerde özel öğrenim görmüş olması,

b) Kur'an okuma tekniklerine (ki, tecvîd ve mehâric-i hurûf vb.) belli ölçüde vâkıf olması,

---

[53] İsmail KARAÇAM, *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kıraat Ders Notları*, yer, tarih ve sayfa yok.

[54] Muhammed EMÎN Efendi'nin *Umdetü'l-Hallân*'ının baş taraflarında, bahsi geçen bu dört mesleğe göre kıraat edâsının nasıl olacağı hk. mâlûmât vardır. Bkz. s. 3-8.

c) En önemlisi ise, Kur'ân-ı Kerîm'i tümüyle ezberlemiş (hâfızlığını bitirmiş) olması[55].

Bir dâru'l-kurrâya girmek ya da bir kârînin husûsî talebesi olmak amacıyla ilgili makam ve şahıslara müracaatta bulunan istekliler, bir nevî "seviye tesbit imtihânı" demek olan mülâkattan geçirilir ve şartları uygun görülen tâlipler, buralara veya özel öğrenciliğe kabul edilirler.

Oluşturulan bu hiyerarşik sistemin tatbikâtıyla alâkalı olarak şu somut örneği aktarmak, sanırız okuyucuyu tatminkâr kılacaktır:

Taşköprîzâde *Mevdûât*'ında, bu işin piri el-Cezerî'nin, üç erkek çocuğunu bu alanda nasıl yetiştirdiğini ve hangi kademelerden geçirdiğini uzun uzun anlatır. Oradan hülâsa etmek gerekirse; Ebu'l-Feth, Ebu'l-Hayr ve Ebûbekr künyeleriyle mârûf oğullarını, Kıraat İlmi tedrîsinden evvel köklü bir Kur'an taliminden geçirdi. Bilâhare onların kuvvetli birer hâfız-ı Kelâm olmalarını sağladı. Ancak bundan sonradır ki, onları kıraate yöneltti ve -kendisi gibi- onların da hâzık/mâhir kurrâdan olmalarının yolunu açtı ve bunda da gâyet başarılı oldu[56].

Verilen bilgilerden hareketle, kurumsal bazda bu silsileyi ele almak gerekirse; dâru'l-kurrâya girecek bir öğrencinin şu eğitim aşamalarından geçmesi lâzım gelir:

Talebe önce, ilkokul mesâbesindeki bir mektepte temel eğitimini tamamlar. Ardından bir dâru'l-huffâzda hafızlığını ikmâl eder. Bundan sonra -başvurduğu takdirde- o kişi, bir ön-eleme sınavına tabi tutulur. Burada başarılı görülürse dâru'l-kurrâya kabul edilir.

Böylece kıraat eğitimine başlayan sözkonusu öğrenci, orta ve yüksek tahsil kademesinde yer alan kıraat öğrenimini aşağıdaki metodlarla yapardı.

---

[55] TAŞKÖPRÎZÂDE, *Mevdûât*, I/141-144; KARAÇAM, **"Kur'an-ı Kerim Talimi"**, *Nesil Dergisi*, İstanbul 1979, y. 4, sy. 37-38, s. 58-59; BALTACI, *Medreseler*, s. 24; Ziya KAZICI, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, İstanbul 1991, s. 259.

[56] TAŞKÖPRÎZÂDE, *Mevdûât*, I/504-506. Kezâ, el-Cezerî'nin bizzat kendisinin de bu kulvarda nasıl yol kat ettiğini, ne tür merhalelerden geçerek malûm seviyeye yükseldiğini görebilmek için de bkz. *a.e.*, I/501.

2. Kıraat İlmi'ni Tedrîs Usûlleri

"Kıraat Okutma Yöntemleri" de denilebilecek bu metodları iki ana grupta incelemek mümkündür ki, bazı bilim adamları bunlardan bahsederken; "tilâvet tarzı bakımından kıraat tarîkleri" ifadesini kullanmıştır[57].

a) İnfirâd (Ayrı Ayrı Okuma) Yöntemi

"Tek kalma, yalnız olma, beraberinde başka bir şey ve kimse bulunmama" gibi manalara gelen "*infirâd*", bir kıraat ıstılahı olarak; "Kur'an tilâvetinde her bir vechi tek tek; yani sırf bir kıraat imamının okuyuş biçimini takip ederek hatim indirme şekli"ne verilen addır[58].

Kıraat öğretim tekniğinde infirad tarîkının tatbiki şöyledir:

Öğrenci her bir imam için, onun kıraat sitiline göre birer Kur'an hatmi yapar. Bu sûretle tüm imamların kıraat tarzı gözetilerek bitirilen Kur'an hatimleri sonunda o talebe mezun edilir ve bütün kıraatleri öğretme hususunda kendisi yetkili kılınır. Bunu kanıtlamak için de ona "icâzetnâme" denilen bir bitirme belgesi verilirdi[59].

Ancak takdir edilir ki, bu yol, çok zor ve uzuncadır. Bu sebeple bunu daha pratik ve kestirme hale getirmek için H. V. asra, yani M. 1106 yılına dek bu usûl sürdürüldü; fakat bu tarihten itibaren bundan vazgeçildi ve başka bir yola girildi[60].

b) İndirâc (Toptan Okuma) Yöntemi

"Dâhil olma, içine alma ve sıkıştırma, birlikte bulunma" gibi anlamlara gelen "*indirâc*" ise, bir kıraat terimi olarak; "Kur'an tilâvetinde bütün vecihleri birden; yani tüm kıraat imamlarının okuyuş biçimlerini tek hatimde birleştirerek okuma tarzı"na verilen isimdir[61].

Yukarıdaki usûle göre bu metodla kıraat daha kolay ve kısa sürede öğrenileceği düşünülerek, -söylendiği gibi- H. V. yüzyıl/M. 1106 senesinden sonra infirâd yöntemiyle

---

[57] TEMEL, *Istılahlar*, s. 128.
[58] TEMEL, *a.g.e.*, s. 74-75.
[59] Muhammed HAMİDULLAH, *Kur'ânı Kerîm Tarihi* (çev. Salih TUĞ), İstanbul 1993, s. 44.
[60] SUYÛTÎ, *İtkân*, I/318-319; KARAÇAM, *Kıraat*, s. 248.
[61] TEMEL, *a.e.*, s. 74.

kıraat tedrisi terkedildi ve indirâc tarîkıne geçildi. O tarihten beri -Osmanlı da dâhil olmak üzere- bu yolla kıraat öğretilir olmuştur[62].

Yine o talebe -ilkönce bayağı zahmetli ve dolambaçlı iken, bilâhare oldukça basit ve kestirme hâle dönüştürülen- bu metodla talimini yapacağı Kıraat İlmi'ne, acaba hangi öğretim tekniğiyle sahip olacaktır? Şimdi de bunlar görülecektir.

3. Kıraati Elde Etme Yolları

Kıraat, rivâyete dayalı ilimler (ulûm-ı nakliye)den olduğu ve bunların başında gelen Hadis'ten koptuğu içindir ki, metodoloji açısından Hadis İlmi ile Kıraat İlmi, birbirlerine -ayniyet derecesinde- bir hayli benzerler. Diğer bir anlatımla; Hadis'i ahz ve tahammül usûlleri ile Kıraat'i elde etme tarîkleri hemen hemen aynıdır[63]. Dolayısıyla Hadis ve Kıraat'in benzeştiği noktalardan biri de, kendini burada belli eder. Bu yakınlık o kadar ileri boyuttadır[64] ki; kıraatin nasıl bir ilim olduğu ve bunun bir önceki nesilden bir sonraki nesle ne şekilde intikâl ettiğini açıklama sadedinde şu gibi ifadeler kullanılmıştır: "Kıraat, gelenekselleşmiş olgulardan biridir. O halde onu, siz nasıl bulup-aldıysanız, başkalarına da öyle verin!" "Kur'an Kıraati, tâ Resûlüllah (S.A.V.)'tan beri -kuşaktan kuşağa eksiksiz aktarılmak sûretiyle- kesintisiz olarak devam edegelen ve geçen zaman içerisinde tam anlamıyla istikrâra kavuşan bir birikimdir. O takdirde bunu hangi yol ve yöntemlerle öğrendiyseniz, başkalarına da öyle öğretin!" "Kıraat İlmi, sonrakiler (halef)in kendinden evvelkiler (selef)den -manevî miras misâli- alarak sahip olduğu ve oldukça oturmuş bir yapı görüntüsü veren bir bilim dalıdır. Öyleyse onu nasıl okuduysanız, siz de öyle okutun!"[65]

---

[62] KARAÇAM, *a.g.e.*, *gös.yer.*
Sûyûtî, kıraatleri cem' ederek okumayı, "telfîku'l-kırâât (kıraatleri birleştirme)" olarak tanımlıyor ki; bu, indirâcı bütün yönleriyle çok güzel biçimde tarif eden bir ifade gibi geldi bize (bkz. SUYÛTÎ, *İtkân*, I/321).

[63] AKAKUŞ, *K. Öğretimi*, s. 73.

[64] "Kıraatlerin, kârîlerden birinden diğerine bir silsile takip etmesinde muhaddislerin senetlerinin büyük etkisi vardır. Âlimler, Şer'i hükümlerle Tefsir Usûlü kurallarını, nasıl ki senedi sahih rivâyetlere dayan(dır)arak çıkarıyorlarsa, kurrâdan birinin kıraatinin kabul edilebilmesi için 'müşâfehe' ve 'semâ' yoluyla senedinin Resûlüllah (S.A.V.)'tan Kur'an'ı direkt olarak dinleyen bir sahabiye ulaşması şarttır... İşte kurrânın rivâyet zincirinde mevcut olan bu teselsül, âlimlerin, kıraatleri 'tevkîfî' olmakla vasıflandırmalarına zemin hazırlamıştır... Onun içindir ki, Arap dili kurallarına ve Kur'an'ın resm-i hattına uyduğu halde -güvenilir muhaddislerin isnâdı gibi- sahih bir nakille gelmemiş olan kıraat reddedilir..." (Subhî es-SÂLİH, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Beyrut 1990, s. 250-251.)

[65] Zeyd b. Sâbit, Muhammed b. el-Münkedir, Âmir b. eş-Şa'bî gibi birtakım zevâttan nakledilen bu vb. mealdeki birçok söz için bkz. Ebûbekr İbn-i MÜCÂHİD, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kırâât*, Kahire 1988, s. 47-52.

Bu tarihsel realiteye dayanarak, şu anda ele alınan konu kapsamında, Hadis'le Kıraat arasında şöyle bir bağlantı kurmak imkân dahilindedir:

Hadis usûlcüleri, hadis öğrenme yollarını sekiz çeşit olarak bildirirler[66]. Kıraat alimleri de bunlardan beş tanesini, kıraati elde etme yolları olarak benimsemişlerdir. Bu sistem o denli yerleşmiş bir durum arzetmektedir ki, bugün bile kıraat tahsil ve tedrîsine yönelen bir kişinin bu esaslardan başkasıyla bu ilmi öğrenmesi ve ardından öğretmesi mümkün değildir. Farzedilsin ki, farklı yöntem arayışlarına kalkışıldı ve girişildi; o zaman bu, evvelemirde işin ehli tarafından kabul görmez ve dışlanır. Dolayısıyla bu alanda yapılacak herhangi bir metod değişimi çok azimli, kendi içinde tutarlı ve uzun soluklu bir çabayı gerektireceği muhakkak ve kaçınılmazdır.

Kıraat tedrisi sahasında öteden beri uygulanagelen şu beş usûlden bahsedilmektedir. Osmanlı'da da -biri hariç- aynen bu yol ve yöntemler izlenerek Kıraat İlmi çerçevesindeki eğitim-öğretim faaliyetleri sürdürülmüştür. Dahası -söylendiği gibi, biri dışında- bunlar, günümüzde bu alanda yapılan çalışmalarda da aynen geçerliliğini korumaktadır.

a) Semâ'

Muallimin okuyup, talebenin dinlemesiyle meydana gelen kıraat öğrenme metodudur. Buna aynı zamanda "*istimâ'* yoluyla kıraat alma" da denir ki bu, mütekaddimîn (önceki nesiller)in tarzı olup[67], bunu sadece sahâbe yapmıştır. Bilindiği üzere onlar, Kur'an'ı Resûlüllah (S.A.V.)'tan dinleyerek öğrenmişlerdir. Sonraki kurrâdan hemen hemen hiçbiri bu yolla kıraat almamıştır. Dolayısıyla bu yöntemin terk, hatta men edildiği açıktır[68].

---

[66] Hadis Usûlü literatüründe "Hadîs'i ahz ve tahammül tarîkleri" ya da kısaca "Tahammülü'l-Hadîs nevîleri" gibi başlıklar altında incelenen Hadis İlmi'ni elde etme yolları şunlardır: Semâ, Kırâat veya Arz, İcâzet, Münâvele, Kitâbet, İ'lâm, Vasıyyet ve Vicâdet. Bu kavramların manaları, (var olanların) kısımları ve icrâ şekilleri hk. bilgi için bkz. Ahmed NAİM, **"Mukaddime"**, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Ankara 1984, I/399-449; Subhî es-SÂLİH, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları* (çev. M. Yaşar KANDEMİR), İstanbul 1996, s. 67-80.

[67] TEMEL, *Istılahlar*, s. 120.

[68] SUYÛTÎ, *İtkân*, I/311-312.

b) Kıraat

Öğrencinin okuyup hocanın dinlemesiyle oluşan kıraat talim usûlüdür ki bu, "arz yoluyla kıraat alma" olarak da nitelendirilmektedir. Bu metodu selef ve halef kullanmıştır[69]. O yüzden mütekaddimûna göre arz denilince, ashabın Hz. Peygamber'e dinletmesi; müteehhirûna (sonrakilere) göre ise, talebenin şeyh(in)e dinletmesi akla gelir[70].

c) Hıfz

"*Ezber*den kıraat etme" demek olan hıfz, kıraat öğretiminde olmazsa olmaz bir şart değildir. Kıraat dersini öğretmenine sunma zarûreti, mushaf, kitap ya da evvelce hazırlanan metinden oku(n)mak sûretiyle yerine getirilebilir; yani yüzünden okuma şeklinde arz, maksadın hasıl olmasında yeterli olabilir[71]. Ancak bu kifâyet ediyor diye, kıraat talebesi hiçbir şey ezberlemeyecek sonucuna varılmamalıdır. Bilakis Kıraat İlmi'nin ana kâideleri, tarih ve usûle ait birtakım malûmât ve bazı kavramların tanımları elbette ezberden bilinecektir. Her branşın uzmanı, nasıl kendi alanının öngördüğü temel bilgilere sahip bulunması gerekiyorsa, kârî olacak kişinin de, bu sahanın altyapısını oluşturan literatüre hâkim olma mecbûriyeti vardır. Bunun yolu da hıfzdan geçer. Zaten vahiy kaynaklı dinî ilimlerde -işin tabiatı icâbı- hâfızaya çok önem ve yer verildiği, zihne ağır görevler yüklendiği bilinen bir gerçektir. Kur'an Kıraati de bundan fazlasıyla nasibini alan bilim dallarının başında gelmektedir. Kıraat tahsiline bir ön-hazırlık teşkil eden Kur'an'ın bir kısmının veya tamamının ezberlenmesi (hıfzu'l-Kur'an), bunun yüzyıllardır süregelen ve hâlâ güncelliğini devam ettiren en somut örneğidir.

---

[69] SUYÛTÎ, *göst.yer.*

[70] TEMEL, *a.g.e.*, s. 36-37.
Sırât-ı Müstakîm'de Kıraat İlmi'ne dair iki makâlesi tefrika edilerek yayımlanan Ahmed HİLMİ; "ahz-i kıraat iki tarîkle olup biri arz, diğeri istimâ'dır" dedikten sonra bunları tarif eder ve ardından; "Kur'ân-ı Azîmüşşân'ın ahzinde arz ve istimâ'dan başka meslek kabul edilmemiştir" kanaatini belirtir (**I. Makâle**, s. 267). Yazarın bu yargısına katıl(a)mıyoruz. Zira belki başlangıçta (İslâm'ın ilk birkaç asrında) sadece bu yollarla Kur'an ve Kıraat öğrenimi yapılmış olabilir. Ama geçen zaman ve değişen şartlar müvâcehesinde hem bu tedris usûlleri değişti ve gelişti, hem de bunlara birkaç metod daha eklendi. Nitekim Ahmed HİLMİ ilerki satırlar(ın)da -önceki sözlerini nakzedercesine- bunu tasdik eder gibi gözüküyor ve bu sefer şöyle diyor: "Bu hususta arz ve istima' tarikleri mu'teber tutulmuştur" (**II. Makale**, s. 276) ki, bizim bu son ifadeden anladığımız şey; "evet, kıraat öğretiminde başka yöntemler olsa da bunların en çok tutulanı ve kullanılanı arz (kıraat) ve semâ' (istimâ')dır."

[71] SUYÛTÎ, *a.g.e.*, I/312.

d) Kitâbet

Talebenin, istenilen şey (vazîfe)leri istinsâh yoluyla veya kendi mârifetiyle yazmasıdır. Kıraat öğrencisi, ders kapsamındaki ödevlerini -hangi tarîk ve meslektense ona göre yerleşen program gereği tâkip ettikleri kitaplardan faydalanarak- günübirlik yazılı olarak hazırlar[72] ve ertesi gün bunları hocasına -hem kayıtlı, hem de tilâvet olarak- arz eder. Şeyh de bir taraftan öğrencisini dinlerken, diğer taraftan çıkarılmış sûret[73]ten onu tâkip eder. Böylece hoca talebesini çift yönlü bir kontrolden geçirme ve akabinde eksiklerini giderme, yanlışlarını düzeltme fırsatı yakalamış olur. Bunlar da, kıraati dinlemek ve onu metinden izlemekle gerçekleşir.

e) İcâzet

Şurası unutulmamalıdır ki; vahiy mahsûlü metnin emin bir şekilde muhâfazası için yazı, ezber ve -yetkinliği onaylanmış- bir üstâd önünde semâ' ya da arz biçiminde öğrenim görmek asıldır[74]. Bu yol ve yöntemler -hep sıkça belirtildiği şekilde- yerleşmiş, kökleşmiş kıraat öğretim metodlarıdır. İşte bu yetkili hoca (muallim, mukrî, şeyh), öğrettiği şifâhî ve kitâbî bilginin doğru olarak öğrenildiğini yazılı bir vesîka (icâzetnâme) ile kabul ve tasdik eder[75] ki, bu, bir çeşit mezuniyet belgesidir.

Kıraat öğretimi kapsamında teori düzeyinde kalan tüm bu anlatılanlara Taşköprîzâde detaylı olarak *Mevdûât*'ında yer vermiştir[76]. Şimdi, oradakilere kendi şahsî tecrübelerimizi de katarak, bunların pratikte nasıl uygulandığı -adım adım- hikâye edilmeye çalışılacaktır.

Prosedüre uyan, dolayısıyla belli özellikleri taşıyan bir kişi dâru'l-kurrâ talebesi olmaya hak kazandı veya bir kıraat şeyhinin özel öğrenciliğine kabul edildi. Üstâd önce buna Kıraat İlmi hakkında bir dizi nazarî bilgi verir ki, bu tür malûmât, tedrîcî olarak yine hoca tarafından öğrenciye takdim edilecektir. Sonra eğitim sistemi ve teknikleri anlatılır; bu bağlamda ilk örnekler tatbikî olarak gösterilir. Tabii bu işlemler, tâkip edilecek kitapların tanıtımı eşliğinde ve onlar üzerinden yapılır. Ondan sonradır ki, hoca talebeye

---

[72] HAMİDULLAH, *K. Tarihi*, s. 52.
[73] Böyle bir örnek için bkz. Ek 11.
[74] "Kıraat, tilâvet ve vücûh-i Kur'ân-ı Kerîm'in edâsını behemehâl fem-i muhsinden ahz ve telakkî etmek lâzımdır" (A. HİLMİ, **II. Makale**, s. 276).
[75] HAMİDULLAH, *K. Tarihi*, s. 44.
[76] TAŞKÖPRÎZÂDE, *a.g.e.*, I/504-506.

günlük yapacağı işleri gösterir. Bu aşamadan itibâren görev artık büyük ölçüde ve bütün ağırlığıyla öğrenciye düşmektedir.

Peki talebe çalışmalarını nasıl ve hangi plânla sürdürecektir?

Kıraat tahsil geleneğinde oturmuş programa göre, gerek İstanbul (Teysîr), gerekse Mısır (Şâtıbî) Tarîkı'nde başlıca şu dört kitap okutulur:

ed-Dânî'nin "*Kitâbü't-Teysîr fi'l-Kırââti's-Seb'a*"sı ve bunun nazma çevrilmiş şekli olan eş-Şâtıbî'nin "*Hırzu'l-Emânî ve Vechü't-Tehânî*"si (ki, buna kısaca, "*Kasîde-i Lâmiyye*" veya "*Şâtıbiyye*" denir), el-Cezerî'nin "*Tahbîru't-Teysîr fi'l-Kırââti'l-Aşer*"i ile yine bu müellifin "*ed-Dürretü'l-Mudîe fi'l-Kırââti'l-Eimmeti's-Selâseti'l-Merdıyye*"si.

Ancak şu kadar var ki, eğer kıraat tahsili İstanbul (Teysir) Tarîkı esas alınarak yapılıyorsa, sözü edilen öğrenci; ed-Dânî'nin "*Teysîr*"i ile el-Cezerî'nin "*Tahbîr*"ini ana, eş-Şâtıbî'nin "*Kasîde*"si ile el-Cezerî'nin "*Dürre*"sini de yardımcı ders kitapları olarak kullanır.

Yok eğer Mısır (Şâtıbî) Tarîkı izlenerek kıraat öğrenimi yapılıyorsa, o takdirde öğrenci; "*Şâtıbiyye*" ile "*Dürre*"yi asıl, "*Teysîr*" ile "*Tahbîr*"i ise yedek kitaplar olarak kullanır[77]. (Dikkat edilirse, bu durumda yalnızca kitapların yer değiştirmesinden ibâret küçük bir değişiklik meydana gelmektedir ki; bu, kesinlikle fazla mahzûr doğuran ve tarîkler arasında uçurumu andıran bir ayrılığı meydana getiren bir hâl değildir.)

Kıraat İlmi tâlibi bunlarla da kalmaz; adıgeçen tarîklerin bünyesinden çıkan mesleklerin birbirleri arasındaki metodik farklılıkları açıklayan eserleri de -âdet olduğu üzere- başvuru kitabı olarak kullanır.

Meslekler açısından öğrencinin müracaat etmekten kaçınamayacağı kıraat kitaplarının başlıcaları şunlardır:

Meslek-i İtilâf'ın bânîsi Yûsuf Efendi-zâde'nin "*İtilâf fî Vücûhi'l-İhtilâf*"ı, Meslek-i Mütkın'ın bânîsi Şeyh Muhammed en-Naîmî/Nuaymî Efendi'nin "*Mütkınu'r-Rivâye*"si, Meslek-i Şeyh Atâullâh'ın açıklayıcısı, onun kılavuz kitabı mâhiyetindeki "*Mürşidü't-Talebe*"si (ki, mesleğin bânîsinin vefatından sonra yazılmıştır), Arapların el-Bennâ, Türklerin de ed-Dimyâtî diye bildikleri Şeyh Ahmed b. Muhammed'in "*İthâfu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kırââti'l-Erbaa Aşer*"i, Şeyh Hâmid b. Abdi'l-Fettâh Pâlevî'nin "*Zübdetü'l-*

[77] M. EMİN, *Defter*, varak no: 7/3; A. HİLMİ, **II. Makâle**, s. 275.

İrfân"ı ve bunun şerhi konumundaki Abdullah Efendi-zâde Monla Muhammed Emîn Efendi'nin "*Umdetü'l-Hallân fî Îdâhı Zübdeti'l-İrfân*"ı[78].

İşte kıraat talimiyle meşgûl olan kişi, mensubu bulunduğu tarîk ve mesleğin kıstas aldığı kitaplardan yararlanarak ve hocasının gösterdiği tekniğe uyarak Kur'an'dan belli miktarda âyetin vücûhâtının sûretini, şematik biçimde ve indirâc (kıraatleri cem' etme) usûlüyle çıkarır (kitâbet mes'elesi). Hazırladığı bu dersi şeyhinin huzûrunda yüzünden veya ezbere okur (kırâeten arz konusu). Hocası da bir yandan onu büyük bir ihtimamla dinler (istimâ usûlü); öbür yandan yazılı metni (ders ödevini) tâkip eder, inceler. Böylece iki cepheden öğrencisini kontrol eden mukrî, meydana gelen hatâları tashîh, vâkî noksanları da ikmâl eder. Bu tarz bir yolla Kur'an'ın bugün elimizde bulunan âyet ve sûre tertibine riâyet edilerek hatim bitirilir. Ancak burada bir noktayı açıklığa kavuşturmak gerekir ki, o da, teâmüle göre mushafın sayfa düzeninin değil, bazı âyetlerin sonlarında (numaralı duraklarda)ki "ayn (aşr/ta'şîr)" işaretlerinin gözetildiğidir.

Buna göre talebe -kâbiliyet ve gayreti doğrultusunda- bir veya birkaç 'ay(ı)n'-arası âyet grubunu, vazîfesi cümlesinden olmak üzere yazılı ve sözlü olarak hazırlar. Bunu yine sözlü ve yazılı olarak şeyhine sunar. O da bunun hem okuyuşundaki, hem de defterindeki yanlışlarını düzeltir, eksiklerini giderir... Öğrenci, hafıza gücüne, yeteneğine ve çalışmasına paralel olarak dersini hocasına yüzünden veya ezbere okuyabilir. Yani Suyûtî'nin vurguladığı gibi, ödevlerin arzının illâ da ezberden yapılacağına dair bir şart bulunmamaktadır[79]. Ama bu, zaman içerisinde gerçekleşebilir. Şöyle ki; genelde bu iş başlangıçta yüzünden yapılırken, bir müddet sonra meleke kesbedilince -hem de kendiliğinden- ezbere dönüşüverir. İster yüzüne, isterse ezberden okunarak olsun; kıraatleri telfîk etme (birleştirme) sûretiyle ve fakat Kur'an'dan hiçbir harf, kelime ve âyet atlamaksızın üstâdın önünde bu hatim indirilir. Tamamen öğrencinin göstereceği performansla doğru orantılı olarak bu eğitimin süresi uzar ya da kısalır. Bunun zamanlaması konusunda bir tahmin yürütmek zordur. Bunu ancak muallim-talebe ilişkisi

---

[78] Mesleklerin inceliklerine vâkıf olabilmek için mezkûr kitapların okunduğuna dair bilgi için *Mevdûât*'ın, bu konunun başında *gösterilen yerler*i yanında A. HİLMİ'nin **II. Makâlesi**'nin 275., *Umde*'nin 7. ve KARAÇAM'ın *Kıraat*'inin 250. sayfalarına bakılabilir.
Ayrıca, dikkat edilirse bu meslekler içerisinde bir tek Meslek-i Sôfî'ye ait özel bir kitap yoktur. Yani ne bu mesleğin bânîsi Şeyh Ahmed es-Sôfî, ne de onun tâkipçileri tarafından mesleğin icaplarını anlatan bir eser vücûda getirilmiştir. Bunun altında, o mesleğin aynı zamanda "Cem'u't-Turuk" olarak anılması yatmaktadır. Zira Sôfî Mesleği, tarîklerin birleştikleri, yani onların aynı olan yönlerini alarak bir sistem geliştirmiş ve bu ortak noktalar doğrultusunda programını oluşturmuştur. (Bkz. M. HULÛSÎ, *Defter*, varak no: 5/1.)

[79] "Kıraat öğreniminde ezberden okuma şartının olmadığı âşikârdır. Bunun üzerinde durmaya ve öğrenciyi buna mecbur tutmaya gerek yoktur." (SUYÛTÎ, *İtkân*, I/312.)

belirler. Ancak normalinin 1-3 sene arasında olacağı söylenebilir. Tutulan sûret defterini de aynı hoca günbegün gözden geçirir ve gerekli müdâhaleleri -sözlü, yazılı- yapar. Neticede bu defterin, bütün kıraatleri güvenilir biçimde içerdiğini, sonuna kendi ismini kaydederek onaylar. Ardından talebe isterse, üstâdı onun için, ya bizzat kendi el yazısıyla, ya da hattı güzel olan birine imlâ ettirerek bir icâzetnâme düzenler. En sonuna ise kendi adını, ünvânını, tanzim tarihini yazar ve mühür ya da imzayla onu tasdik eder. Nihâyet, isteğe bağlı olarak bu icâzetnâme, ya bir merâsim eşliğinde yahut sâde bir şekilde bunu hak eden "yeni kârî"ye takdim edilir.

Yeri gelmişken, icâzetin o devir(ler)deki mâhiyetine temas etmenin çok isâbetli ve faydalı olacağı kanaatiyle, burada icâzetnâme konusuna girmek düşünülmektedir.

4. Kıraat Geleneğinde İcâzetnâmelerin Yeri

Arapça "icâzet" ile Farsça "nâme" kelimelerinden meydana gelen ve bileşik bir ad olan "*icâzetnâme*", sözlükte; "izin ve ruhsat verme, müsaade etme, helâl ve yetkili kılma vesîkası" anlamlarına gelir[80].

Terim olarak *icâzetnâme*; "bir âlimin, ilmini talebesine aktarması sonucu ona nakil hakkını devretmesi ve o dersi/kitabı okutma izni vermesinin sözlü veya yazılı ifâdesidir."

Örfte *icâzetnâme*; "rivâyet, tahdîs, tahammül, ahz ve tahsile müsâade eden ve onay anlamı taşıyan bir ihbârın şifâhî ve kitâbî olarak ilânıdır."[81]

Bir icâzet şu üç şeyin bir araya gelerek birleşmesiyle oluşur:

a) Mucîz: İcâzeti veren hoca.

b) Müstecîz veya Mücâzün leh: İcâzeti isteyen veya kendisine icâzet verilen talebe.

c) Mücâzün bih: İcâzete konu olan şey/kitap, ders, bilim dalı[82].

Herhangi bir alanda icâzet için; İslâm'ın ilk devirlerinde fiilî ve kavlî (davranışsal ve sözel) telmih, îmâ ve işâretler yeterli kabul edilirken, III/IX. yüzyılın sonlarından itibâren mahtût (yazılı) icâzetnâmeler görülmeye başlandı[83].

---

[80] Mehmet Zeki PAKALIN, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, İstanbul 1946, II/19.
[81] Cemil AKPINAR, **"İcâzet"**, *D.İ.A.*, İstanbul 2000, XXI/393-394.
[82] AKPINAR, *a.g.m.*, s. 394-395.
[83] Mehmet Ali SARI, **"İcâzet/Kıraat İlminde İcâzet"**, *D.İ.A.*, İstanbul 2000, XXI/400.

Bu sebeple; "Osmanlılarda ve Doğu İslâm ülkelerinde medrese ve tekke mensuplarıyla san'at erbabından eğitim ve öğrenimlerini tamamlayanlara üstadlarının verdiği yazılı belgeye icâzetnâme denilmiştir[84]." Önceleri müderris bunu, okuttuğu kitabın sonuna yazıp tasdik ederken, sonraları bu, bağımsız diplomaya dönüştü. Medreselerin kuruluşu akabinde ise belli bir öğretim disiplini içinde ve düzenli bir eğitim sonunda bilgi ve rivâyet nakletme yetkisi tanıyan belge anlamında verilen bu tür izin belgeleri "*akademik icâzet*" ismiyle anılmıştır[85].

İcâzetnâmelerde her saha için ayrı terkipler kullanılmıştır: "İcâzetü'l-iftâ, icâzetü'l-hadîs, icâzetü'l-kırâe, icâzetü'l-hat, icâzetü't-tarîk" vs. -Bazı istisnâlar (san'at ve meslek dalları) dışında- icâzetnâmeler, Arapça olarak kaleme alınır ve genellikle kalıplaşmış ifadeler kullanılarak kompoze edilir[86].

İcâzetnâmeler kurumsal ve resmî değil, şahsî ve sivildir. Bu durum, diploma değeri taşıyan belgelerin en büyük özelliğidir. Bundan dolayı, bilâhare hukukî yönü olan ve resmiliği çağrıştıran *"şehâdetnâme"*ler ortaya çıkmıştır. İlk defa 1872'de Mısır'da "Âlimiyye Diploması"na dönüşerek, ardından Dâru'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medreseleri'nin kuruluşuyla birlikte (1914)[87] Osmanlı'da yerini "Şehâdetnâme"ye bırakarak icâzetnâmelerin resmiyete büründüğü görülür. Ancak sivil duyarlılık bundan sonra da devam etmiş ve bazı kurumların dışında -husûsî tahsilin bitimini müteakiben- icâzetnâme verme geleneği eski usûlle devam etmiştir[88]. Buna göre medreseyi veya buna muâdil eğitimi bitirenlere "ehliyet vesîkası" manasında 'icâzetnâme' vermek uygun görülürken, mekteplerde öğrenim görenlere de sonuçta "bitirme belgesi" anlamında 'şehâdetnâme' verilir olmuştur[89].

İcâzetnâmelerin pek çok türü vardır[90]. Bunlardan biri de Kıraat İlmi'nde verilip-alınan icâzettir. Kur'ân-ı Kerîm'in hıfzı ve kıraatinde icâzet, diğer Şer'î ilimlerinkinden; meselâ, Fetvâ (Fıkıh) ve hatta Hadis'ten daha çok üzerinde durulan ve asla ihmal

---

[84] AKPINAR, *a.g.m.*, s. 393.
[85] AKPINAR, *a.g.m.*, s. 394.
[86] AKPINAR, *a.g.m.*, s. 393, 398.
[87] Şeyhu'l-İslâm ve Evkâf Nâzırı Hayri Efendi'nin zamanında çıkarılan **Islâh-ı Medâris Nizamnâmesi** (10 Zilkade 1332/29 Eylül 1914) ile İstanbul'da bulunan bütün medreseler "Dârü'l-Hilâfeti'l-Aliyye Medresesi" adı altında birleştirilmiş; ayrıca bu medresenin üstünde "Medresetü'l-Mütehassısîn" ismi ile bir de ihtisas medresesi kurulmuştur. (Ekmeleddin İHSANOĞLU, "**Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları/Müesseseleri**", *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, İstanbul 1999, I/241-242.)
[88] AKPINAR, *a.g.m.*, s. 397-398.
[89] PAKALIN, *Sözlük*, II/20.
[90] Farklı açılardan icâzetnâme çeşitleri hk. bkz. ATAY, *D. Eğitimi*, s. 105-130; AKPINAR, *a.g.m.*, s. 394-398.

edilmeyen bir hususdur. Öyle ki, diğer bilim dallarında "ehliyet" yeterli kabul edilirken, bu sahada "icâzet" ittifâken şart koşulmuştur. Zira 'mütevâtirlik' ancak bu şekilde bir tedbirle korunur[91].

Bir kıraat icâzetnâmesi metninde genelde şu unsurlar yer alır:

1. Besmele, Hamdele ve Salvele'nin bulunduğu giriş kısmı.

2. Kur'an okuma ve okutmanın fazîletinin ve Kıraat İlmi'nin öneminin belirtildiği bölüm.

3. İcâzeti veren üstâd (mucîz) ile alan talib (mücâzün leh)in Kur'an Kıraati'ni hangi eserleri esas alarak, hangi kıraat, tarîk ve mesleklere göre okuyup-okuttuğunun ve ilgili kişinin bunu almaya ehil olduğunun belirtildiği bölüm.

4. Kendi üstâdından başlayarak İbnü'l-Cezerî'ye, hatta Resûlüllah, Cibrîl ve vahyin menbaı olan Allah'a kadar götürüldüğü kıraatte rivâyet zincirinin sıralandığı bölüm (ki, bu yüzden icâzetnâmeler, aynı zamanda "*silsilenâme*" diye de adlandırılır[92]).

5. İmamların, dolayısıyla kıraatlerin sayıldığı bölüm.

6. Talebe ve hocaya dua eden ve bekleyen niyâz bölümü.

7. İcâzetnâmeyi verenin adının, ünvânının yazıldığı -varsa (imza yerine geçen)- mührünün vurulduğu ve nihâyet tanzim ya da takdim tarihinin kaydedildiği hâtime bölümü[93].

Şimdi, tüm bunların bir icâzetnâmede nasıl yer aldığını ve orada ne çeşit bir ifâde tarzının kullanıldığını müşahhas olarak görebilmek için Osmanlı dönemine ait bir icâzetnâme tercümesi sunulacaktır:

"Bu, içerisinde kesintisiz senedle meşâyih silsilesinin bulunduğu bir icâzettir ki; bu sened, Nebî (S.A.V.)'ye, O'ndan Cibrîl'e, ondan Levh-i Mahfûz'a ve oradan da âlemlerin Rabbi'ne vâsıl olmaktadır.

---

[91] TAŞKÖPRÎZÂDE, *Mevdûât*, II/47.
[92] PAKALIN, *a.g.e.*, II/19.
[93] HAMİDULLAH, *K. Tarihi*, s. 53-56; SARI, *a.g.m.*, s. 401.
Ayrıca, neredeyse aynı üslûp ve muhtevâya sahip bulunan dinî ilimlerin diğer dallarındaki icâzetnâmelerin plânı ve içeriği hk. bkz. ATAY, *D. Eğitimi*, s. 102-105 ve 106-109; AKPINAR, *a.g.m.*, s. 398.

Allah'ın rahmet ve bereketi Efendimiz Muhammed, O'nun ehl-i beyti ve ashâbının üzerine olsun; Âmîn!

Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla.

Bütün hamdler; bizi, Kur'ân-ı Azîm'i ezberleyen (hâfız) zümreye ilhâk eden Allah'a mahsustur. O Allah ki, en büyük zevkimiz olan ilim öğrenme ve öğretme işini bize nasip etti. Yine O Allah ki, yetkin imamlardan nakledilen Kur'an'ı ta'lîm etmeyi bize müyesser kıldı. Dahası O Allah, onların, engin bilgi ve anlayış sahiplerinden aldıkları tarîk ve rivâyetlerin özünü kavramayı bize lûtfetti. Böylece bizi kendisine yakın bulunan bu kitleye kattığı için, yüce ve noksan sıfatlardan uzak olan Allah'a hamdederim. Kezâ Allah'tan başka ilâh olmadığına ve O'nun eşi-benzeri bulunmadığına da tanıklık ederim ki; O, Hakk'ın tâ kendisidir ve hükümranlık sadece O'na aittir. Yine şehâdet ederim ki; Efendimiz Muhammed (S.A.V.), O'nun dininin temellerini atan kulu ve resûlüdür. Bu sebeple Allah'ın rahmeti, O'nun, ehlinin ve bizim bu senedimizin ulaştığı bütün ashâbının üzerine olsun! Bolluk ve esenlik, kıyamete kadar onlardan hiç eksik olmasın!

Bundan sonra; bağışlaması bol Rabb'inden yana son derece ümitli ve şerefli Kur'an'ın hâdimi olan bu fakir kul Muhammed Beyyûmî el-Minyâvî der ki; Allah'ın yücelttiği ve seçtiği en hayırlı kişiye inen Kitabullah, eşyânın en fazîletlisi olduğu için; Kıraat İlmi de onunla alâkasından dolayı kadr u kıymet bakımından ilimlerin en büyüklerinden, şeref itibâriyle de en yüksekte bulunanlarındandır. Bu yüzden o, en fazla ihtimam gösterilmesi ve en çok çaba sarfedilmesi gereken sahadır. Zaten o, ruhların, kendisine kavuşmak arzusuyla üstün gayret harcadığı yüce bir şeydir.

Bu konuda isnad, dinin en mühim mes'elelerinden biri olarak kabul edilmiştir. Bunu talep etmek âlemlerin Rabbi'ne yakın durmanın bir vesîlesidir. İlmi ehlinden almak en büyük delildir. O nedenle, bu alanda ancak seçkin âlimlere ilgi gösterilir. Nitekim ben de fazîlet erbâbı ve takvâ sahibi hocaefendilere yöneldim.

Şâtıbî'nin de bu büyük fen hakkında gözde imamlardan naklettiği rivâyetleri vardır ki, bunlar tâ seçilmiş Hâşimî Nebî'ye kadar uzanır ve biz de bunların senedini zikredeceğiz. İşte ben bu büyük ilmi tahsil konusunda ona rağbet ettim ve bunu Allah'ın yardımıyla en iyi biçimde ve kolaylıkla tamamladım. Gören herkes için bu rivâyetlerin güzelliği açıkça ortadadır.

Allah'ın bana ihsân ettiği bu bilgiyi almaya gelen her insana bunu vermeye çalıştım. Bu imkânı bana vermesi itibâriyle her hâlükârda Allah'a sonsuz hamd ve şükrederim. Aynı şekilde, her zaman ve mekânda bütün eksikliklerden münezzeh olan Allah'a sığınır ve her şeyi O'ndan umar ve beklerim.

Kıraat okuma hususunda asıl sadede gelince; değerli, eşsiz, zekî, çalışkan ve; ganî ve yaratıcı olan Rabb'inden bağışlanma dileyen oğlumuz eş-Şeyh Abdülhamîd Efendi Rüşdî eş-Şenbî el-Çerkesî es-Sivâsî el-Azîzî[94]*den, Âsım Kıraati'nin Hafs Rivâyeti'yle ve Şâtıbiyye Tarîkı'ni esas alarak bir (Kur'an) hatmi dinledim ki, bu istimâyı gayet dikkatlice yaptım. Allah'ın inâyetiyle büyük bir ciddiyetle bu (hatim) tamamlandığında, (öğrencim) benden icâzet alma talebinde bulundu. Ben de büyük Allah'a sığındım ve işbu icâzeti verdim. Bu vesîleyle burada, onun şahsında benim meşâyihimi ve meşâyihimin meşâyihini zikretmeyi lüzumlu gördüm.*

O (yani bu icâzetnâmenin sahibi olan talebem, kıraati) benden aldı. Ben de onu eş-Şeyh Ali eş-Şibrâvî'den aldım. O ise, bunu Selmûne diye meşhûr olan eş-Şeyh Ahmed b. Muhammed'den, o da Mâlikî mezhebine mensup olan el-Fâzıl el-Kutb er-Rabbânî eş-Şeyh Süleyman el-Bîbânî'den aldı. Allah onları en güzel sûrette mükâfatlandırsın!

[Buradan itibâren elli küsûr rakama ulaşan uzunca bir isnâd silsilesi sürüp gidiyor ki; bunların içinde Ahmed b. Muhammed el-Bennâ (ed-Dimyâtî), Şehhâzetü'l-Yemenî, Nasıruddîn Muhammed et-Tablâvî, Şemsüddîn Ebu'l-Hayr Muhammed el-Cezerî, el-İmam eş-Şâtıbî, el-Hâfız Ebû Amr ed-Dânî, İmam Âsım ve onun iki râvîsi Hafs ve Ebûbekr gibi ünlü kıraat bilginleri zikredilmektedir. Nihayet bu rivâyet zinciri, sahabeden Osman, Ali, İbn Mes'ûd, Übeyy ve Zeyd kanalıyla Hz. Peygamber'e bağlanmakta; O'ndan da Cibrîl ve Levh-i Mahfûz yoluyla Rabbü'l-Âlemîn'e vardırılarak noktalanmaktadır. Bundan dolayı, konuyu daha fazla uzatmamak düşüncesiyle, arada kalan meşâyih-i kirâmın isim listesini tümüyle buraya kaydetmeyi uygun bulmadık.]

Şimdi (ey oğul,) bu büyük nimetten bize düşen payın değerini bil! Bu bizim adımıza oldukça büyük bir minnet sebebidir. Bunun borcunu ödemek için, Allah'ın Kitab'ını öğrenmek isteyenlere, sırf sevap karşılığı onu öğret! Sana gelen talebeyi kanatlarının altına al ve onu gözet! Sende bulunanı (birikimi) sakın ondan esirgeme! Dünyevî menfaati terket! Kulların mevlâsı Allah, şüphesiz ki bunu emretmiştir. O (bu konuda) şöyle

---

[94] Edindiğimiz mâlûmata göre, o zaman Sivas'a bağlı bulunan ve "el-Azîz" diye bilinen kasaba, bugün Kayseri İli'ne bağlı Pınarbaşı İlçesi'dir.

buyurmuştur: 'De ki, ey Rabbim ilmimi artır![95]' Dolayısıyla sen de bilgini, güzel ahlâk ve yumuşak huylarla ziyâdeleştir!

Bu arada, zamanında şeyhlerimin bana yaptıkları tavsiyeleri ben de sana yapayım:

• Açıkta ve gizlilikte Allah'tan kork, sakın!

• Rivâyet ettiğin şeyi araştır! Eğer bu konuda titiz davranırsan, ben de sana, hataya düşmeyeceğine dair garanti veririm.

• Nefsine ve ayağını kaydırıp seni tökezletecek olan hevâna asla uyma! Zira Allah senin her halini gözetlemektedir.

Bunlara uyduğun takdirde, ümit ederim ki, Kur'an senin için şahit olur. Doğrusu, onun üzerinde bir tanık da yoktur. İyi ve kötü durumlarda kendim, ebeveynim ve çoluk-çocuğum için duâlarını beklerim. Çünkü ben buna ihtiyaç duyuyorum. Gerçekte bura (dünya)da buna muhtâcız. Allah'tan, dua ve amelleri kabul etme noktasında bizi başarılı kılmasını istiyorum. Yine O'ndan yanlış ve yanılgılardan bizi kurtarmasını niyâz ediyorum.

Her işin başında ve sonunda, gizli ve âşikar her yerde Allah'a hamdolsun. Allah'ın rahmeti Efendimiz Muhammed'in, O'nun tüm âl ve ashâbının üzerine olsun. Bütün övgüler âlemlerin Rabbi olan Allah'a âittir.

Bu, aşağıda ismi ve mührü bulunan el-Ezher Medresesi'nde Kur'ân-ı Mecîd'in hâdimi (ki; mezhep olarak Şafiî, meşrep olarak da Şâzelî) olan Muhammed Beyyûmî el-Minyâvî tarafından, oğlu (ki; mensup olduğu belde itibâriyle Azîzî, mezhep itibâriyle de Hanefî) olan Şeyh Abdülhamîd Efendi Rüşdî nâmına düzenlenmiş icâzettir.

Şâtıbiyye Tarîkı'nden Âsım'ın Hafs Kıraati ile...

Sene: 1311

Mühür

Ay: Ramazan

Gün: 29, Perşembe[96]."

---

[95] 20/*Tâ-Hâ*, 114.

[96] Bu icâzetnâmenin tam orijinal metni için bkz. Ek 10.

Kıraat icâzeti umûmiyetle bir merâsimle sahibine verilir. İcâzet cemiyetleri Osmanlılar'da zaman içerisinde gelişerek belli bir şekil almış ve bu törenler, gelenek halinde günümüze kadar ulaşmıştır[97].

Din bilimlerinin klasik tarzda (medrese usûlü) öğretiminde icâzetnâmeler çok mühim yer işgal ederler. Bunlar, aynı anda iki misyon taşırlar: Birincisi, icâzet verilen şahsın bir dersi/kitabı veya mektebi/medreseyi bitirdiğinin vesîkası olması; ikincisi ise, o zâtın artık bundan böyle uzmanı olduğu ders ya da kitapları, özel veya tüzel bir şekilde okutmaya yetkili kılınmasıdır. Yani kısaca; icâzetnâme resmiyette ve gelenekte bir yönüyle mezuniyet/bitirme, öbür yönüyle uzmanlık/öğreticilik (ustalık, kalfalık) belgesidir. Dolayısıyla bunu taşıyan kimse, hem bir diploma ve hem de ilgili sahanın mütehassısı olmak itibâriyle, o iş kolunda ehliyet sahibi demektir ki; bundan, artık o insanın, branşı kapsamına giren alanda her tür etkinlikte (söylem ve eylemde) bulunma müsâade ve ruhsatı elde etmiştir anlamı çıkar.

V. DÂRU'L-KURRÂ MEZUNLARININ İSTİHDÂM ALANLARI

Gerek kıraat tahsil müesseseleri olan dâru'l-kurrâlarda, gerekse başka mahallerde (buralardakine eş-değer) öğrenim gören ve sonuçta vucûh-i Kur'âniyye'den icâzeti (mezun olmayı, diploma almayı ve ehliyet sahibi kılınmayı) hak eden, böylece kurrâ sınıfına katılan kişi, Osmanlı'da tesis edilen bürokratik düzende ve ilmiye teşkilâtında meslek hayatına atılmak isterse kendisine genellikle iki tür kurumda görev tevdî edilirdi:

---

[97] SARI, *a.y.*

1977-1990 yılları arasında görme, ders ve feyz alma şerefine nâil olduğum son dönemlerin üç reîsü'l-kurrâsı Oflu Mehmed Rüşdî AŞIKKUTLU (1901-28.08.1980), Gönenli Mehmed ÖĞÜTÇÜ (1903-02.01.1991) ve Hendekli Abdurrahman GÜRSES (1325/1909-10.08.1999) Hocaefendilerin riyâset(ler)inde akdolunan icâzet törenlerinden birkaç tanesinde şahsen ben de bulunmuştum. Şâhit olduğum ve hatırladığım kadarıyla bu tip icâzet merâsimlerinin seranomisi özetle şöyledir:

Önceden duyurulan zaman ve ayarlanan (cami, kurs vb. bir) mekânda toplanılır. Kıraat öğrenimini bitiren öğrenci(ler), hocası(-ları), sâir kurrâ ve cemaat huzûrunda, hazırladığı(-dıkları) aşr-ı şerîf(ler)i vücûhât yaparak tilâvet eder(ler). Akabinde İhlâs, Felâk, Nâs ve Fâtiha Sûreleri ile Bakara Sûresi'nin ilk beş âyetini okur(lar). Ardından, ya kıraat aldığı (-kları) üstâd(lar)ı veya şeyhu'l-kurrâ ya da reîsü'l-kurrâ (ki, orada hazır ise öncelik buna aittir) hatim ve cemiyet duâsını yapar. Duâ çerçevesinde icâzetnâmenin metni tümüyle başlangıçta okunur ve ondan sonra asıl duâya geçilir. Duânın bitiminde -fâtihâyla birlikte- hep beraber ayağa kalkılır. İcazetnâme orada mevcut kurrânın en kıdemlisi veya kıraati okutan şeyh(ler) tarafından kurrâ sınıfına henüz dâhil olan öğrenciye(-lere) verilir. Talebe bunu alarak seleflerinin ellerini protokole uyarak öper(ler) ve kendi hocası(-ları)nın yanında ayakta bekler(ler). Peşinden, orada bulunan topluluk sıraya girerek bir yandan onları tebrîk ve -varsa- hediyelerini takdim ederler; bir yandan da o mahalli boşaltırlar. Şâyet ziyâfet tertip edilmişse, dileyen sofranın başına geçer; orada yenilir-içilir, yemek duâsı yapılır. Programda böyle bir ikrâm yoksa herkes -bu merasimi düzenleyen ve buna vesile olan(lar)a hayır duada bulunarak- doğruca oradan ayrılır.

Ayrıca buna benzer bir icâzet töreninin -anahatlarıyla- anlatımı için bkz. SARI, *gös.yer.*

• Cami ve mescidler,

• Kur'an talimi ve Kıraat tedrisi ile ilgili kuruluşlar[98].

Mezkur şahıs, biri ibâdethâne, diğeri mektep-medrese hüviyetindeki iki istihdâm alanında vazife üstlendiğinde, başlıca şu din ve eğitim hizmetlerini ifâ ederdi:

1. İmamlık,

2. Hatiplik,

3. Kürsî şeyhliği [Vâizlik ve umûma açık ders hocalığı (ders-i âmlık)/halk eğitimciliği],

4. İlk mekteplerde ketebe muallimliği (okuma-yazma öğretmenliği),

5. Her derecedeki okulda Kur'an tilâveti, mehâric-i hurûf, Tecvîd ve hafızlık hocalığı,

6. Orta ve yüksek tahsil kurumlarında veya özel eğitimde Kırâât ve Vücûhât-ı Kur'an öğreticiliği (mukrîlik),

7. Müezzinlik,

8. Mukâbele-hanlık/cüz-hanlık, devr-hanlık[99].

Görüldüğü gibi umûmiyetle cami hizmetlileri (din görevlisi) yetiştiren dâru'l-kurrâlar[100], mâbedlerde yerine getirilmesi icâbeden tüm hizmetleri hakkıyla yapabilecek meslekî yeterliğe (formasyona) ve o iş kolunun gerektirdiği bilgi birikimine (ilmî kapasiteye) sahip insanlar yetiştirirdi. Bu meslek erbâbının, sözkonusu çifte donanımı (teorik bilgi ve pratik deneyimi) hâiz olabilmesi için[101] dâru'l-kurrâların müfredâtında - geride belirtildiği gibi- branş dersleri olan mehâric-i hurûf, Tecvîd ve Kırâât/Vücûhât'a ilâveten destek derslerine de yer verilmiştir.

İşte sözü edilen işlerin en iyi şekilde icrâsına yönelik olmak üzere, dâru'l-kurrâların programlarında bulunan 'alan dersleri' dışındaki diğer yan dersler şunlardır:

---

[98] BALTACI, *Medreseler*, s. 22-24; KARAÇAM, *a.g.m.*, s. 58; Nesimi YAZICI, **"Tanzimat ve Abdülhamit Döneminde Din Görevlilerinin Yetişme Ortamı"**, *Diyânet İlmî Dergi*, Ankara 1994, c. XXX, sy. 2, s. 32; KAZICI, *Müesseseler*, s. 259.

[99] A. HİLMİ, **II. Makale**, s. 276; **"Dâru'l-Huffâzlar Hakkında"**, *a.g.e.*, s. 96.

[100] "Cami hizmetlileri genelde bu bölümden yetişirdi" (KAZICI, *a.g.e.*, *gös.yer*).

[101] Dâru'l-kurrâlar çoğunlukla camilerin içinde veya hemen yanıbaşında kurulurlardı. Çünkü dâru'l-kurrâ mezunlarının büyük bir kısmı buralarda vazife alacakları için, öğrencilikleri sırasında cami ve mescidlerde staj yapma imkânı bulurlardı. (BALTACI, *a.g.e.*, s. 24.)

• "Ulûmu'l-Kur'an"a dahil öteki bütün ilimler.

• Belli seviyede hadis usûlü ve yeterli miktarda hadis bilgisi.

• İtikâd/İnanca dair Akâid/Kelâm malûmâtı.

• İbâdet/Amele müteallik Fıkıh/İlm-i Hâl[102].

Osmanlı topraklarının en küçük yerleşim birimlerine kadar her yer(in)de mevcut olan cami ve mescitlerde dinî hizmet görenler ilmiye mensuplarıydı. İmâmet ve müezzinlik gibi başta gelen vazifeleri, daha çok dâru'l-kurrâ mezunları ifâ ediyorlardı. Osmanlılarda dâru'l-kurrâ seviyesinde belirli bir eğitimden geçen imamlar camilerde göreve başlarlar; buralarda hutbe ve vaaz (irşad) hizmetlerini de yaparlardı[103]. Bu tür din ve diyânet işlerini deruhte etmeye tâlip zevât, buna uygun öğretim aşamalarından geçerlerdi[104].

Bu cümleden olarak, Osmanlı'da imam-hatiplerin tayin ve azilleri belli şartlara bağlı idi. Yukarıda bunların atanmasına esas olmak üzere nasıl bir eğitimden geçtikleri anlatılmıştı. Bundan (mezuniyetten) sonraki uygulama ise şöyle işletilmekteydi:

Münhal bulunan bir cami-mescid imam-hatipliğine, o işe talip olan kişi, ilgili mercie müracaat eder. Başvuruyu yapanların bir veya daha fazla olması farketmez. Her hâlükârda bunlar bir imtihana tabi tutulurlardı. Şu kadar var ki; eğer boş bir yer (vazife) için başvuruda bulunan kişi, tek ise, bu bir yeterlik sınavı olurdu; yok eğer bunlar iki ve daha çok kişi ise, o takdirde sınav, yeterliği ölçmenin yanısıra adaylar arasında bir elemeye ve sonuçta en iyisini seçmeye dönüşürdü.

Son tahlilde, sözkonusu adayların imam-hatip olabilmelerini sağlayacak imtihanda başlıca şu hususlar test edilirdi:

a) Kur'an-ı Kerîm tilâveti (ki, mehâric-i hurûf ve tecvidi içerirdi).

---

[102] BALTACI, *a.y.*; BOZKURT, **"Dârülkurrâ"**, *D.İ.A.*, İstanbul 1993, VIII/543. "Bütün Kur'an İlimleri'ne şâmil bir ders programı" (BOZKURT, *a.g.m.*, gös.yer) uygulanan dâru'l-kurrâlarda -meslekî formasyon kazandırmak üzere- devreye sokulan ve okutulan sâir dinî ilimlerin neler olduğuna dair ipuçlarını, dâru'l-kurrâyı bitirenlerin herhangi bir göreve (meselâ, imamlığa) tâyinleri öncesinde alındıkları seçme/atama sınavlarında kendilerine yöneltilen sorularda da bulabiliriz. (Birazdan bu noktaya tekrar dönülecektir.)

[103] Faruk TUT, *Osmanlılar'da İmam-Hatiplik Müessesesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991, s. 16.
Ayrıca imamların Osmanlı toplumunda işgal ettiği yer ile bunların -aslî vazifeleri dışında- üstlendikleri sosyal-hukuksal misyonları hakkında bkz. Ziya KAZICI, **"Osmanlılarda İmamlık"**, *Nesil Dergisi*, İstanbul 1979-1980, y. 4, sy. 39-40-41, s. 109-111.

[104] Bu hiyerarşi ve içeriği hk. bkz. TUT, *a.g.t.*, s. 18-19.

b) Fıkıh/İlm-i hâl bilgisi (ki, birtakım problemler sorarak bunlara çözüm üretmeleri istenirdi).

c) Tefsir, Hadis ve Kelâm İlmi müktesebâtı (ki, bilhassa selâtîn, vüzerâ, âyan, eşrâf vb. camilere atanacaklar, bunlardan sorumlu tutulurdu).

d) İlm-i Vücûh-i Kur'an; yani Kıraat (ki, yine genellikle büyük camilerde görev alacaklar bundan mes'ûl olurdu).

e) Ses, makam, icrâ/edâ; yani mûsikî kâbiliyeti (ki, aynı şekilde merkezî öneme sahip camilere tayin edileceklerde bu nokta üzerinde hassâsiyetle durulurdu).

[Bu son üç maddede birikimli ve yetenekli görülmeyenler ya ikinci, üçüncü imamlığa ya da şehirlerin banliyölerinde (kenar mahallelerde) ve taşrada (köy ve kasabalarda) bulunan küçük mescitlere verilirlerdi.]

f) Takvâ düzeyi ve ahlâkî yapı (ki, imamların karakterlerini ortaya koyan bu yön üzerinde geniş çaplı araştırma ve gözlem yapılırdı)[105].

Görüldüğü gibi çok ciddî sözlü bir sınav (mülâkat) ve soruşturma (istihbârat)dan geçirilen imam-hatip adaylarından, hem bilgi seviyeleri ve hem de kişilik özellikleri bakımından meslekî donanımı yeterli ve bu işe uygun olduğu tesbit edilenlerin işlemleri gerçekleştirilirdi.

Ayrıca dâru'l-kurrâyı bitirerek alt kademede (örneğin, imamlık ile) iş yaşamına adım atanlar, meslekte gösterecekleri performansa bağlı olarak yükselme (daha üst makamlara terfî) imkânına sahip olurlardı[106].

Dâru'l-kurrâlarda vazife alan kârîler, "muîd/asistan" olarak işe başlar[107]; zaman içinde ya o müessese (medrese/dâru'l-kurrâ veya mescid/cami) ya da bulunduğu beldenin şeyhu'l-kurrâlığına tayin edilirlerdi. İlerleyen yıllarda ise, bu kurrâdan -ömrü ve kıdemi elveren- biri, tüm Osmanlı ülkesinin reîsü'l-kurrâsı seçilir ve atanırdı. Dolayısıyla şartları hâiz ve müsâit olan, biraz da şansı iyi giden bir kârî, yaşamını ve bu yoldaki hizmetini

---

[105] TUT, *a.g.t.*, s. 23-26.
Öte yandan bu normal atamaların dışında imam-hatiplerin "berat" ve "şart-ı vâkıf (özel şartlar)"la tayinlerine ilişkin olarak da bkz. *a.g.t.*, s. 26-29.

[106] Bu prosedürün işleyişi ve somut örnekleri hk. bkz. TUT, *a.g.t.*, s. 19-23 ve 29.
Diğer taraftan imam-hatiplerin görevden alınmalarını (azli) doğuran sebepler için de bkz. *a.g.t.*, s. 30-33.

[107] Nitekim tâ sahâbeden beri Osmanlı'ya dek süregelen bu tarz kıraat tedris yöntemi (kalfalık/halifelik sistemi)nin en tipik örneklerinden biri; el-Cezerî'nin oğullarından Ebûbekr'in, ağabeyi Ebu'l-Feth'in kıraat derslerini takrîr/iâde etmesi; yani hocasının yanında müzâkereci ve ona yardımcı olmasıdır. (TAŞKÖPRÎZÂDE, *Mevdûât*, I/506.)

"reîsü'l-kurrâ" ünvânıyla pekâlâ tamamlayabilirdi. Zira reîsü'l-kurrâlık, -normal şartlar altında- "kayd-ı hayât şartı"yla sahip olunan bir makam idi[108].

VI. ŞEYHU'L-KURRÂ VE REÎSÜ'L-KURRÂ OLMA ŞARTLARI

Şeyhu'l-kurrâlık, lokal bir rütbe ve makam olup; bunun mevzîi ya bir kurum, ya da bir yöredir. Buna göre şeyhu'l-kurrânın sorumluluk alanı, bazen bir cami (özellikle selâtîn, vüzerâ, âyan, eşrâf ve merkezî olanları), mektep, medrese ve dâru'l-kurrâ gibi mekanlardan ibaret iken; bazen de bir bölge, şehir ve belde gibi coğrafî bir sahayla sınırlıdır.

Bu çerçevede Osmanlılarda şeyhu'l-kurrâ kavramının iki cephesi vardır:

• Kıraat öğretim faaliyetinde bulunulan kurumsal nitelikli yerlerin başındaki yönetici ve okutman (müdürlük ve mukrîlik vazifelerini bir arada yürüten zât[109]), şeyhu'l-kurrâdır[110].

• Bir yerde mevcut kurrânın en kıdemlisi, o meslek grubunun başı, idârecisi kabul edilir ki; bu mes'ûliyeti yüklenen kişiye, o mahallin şeyhu'l-kurrâsı denir[111].

*Reîsü'l-kurrâ*lığa gelince, o daha yüksek bir ünvan ve mevkîdir. Reîsü'l-kurrâ mertebesine erişen şahıs, tüm ülkenin kurrâ sınıfının ve kıraat tedris müesseselerinin başkanı sayılır. Buna göre Osmanlı'da reîsü'l-kurralık makamına atanmakla o sıfatı taşıyan zât, bu devletin bütün "hâfızu'l-Kur'an ve kurrâ-i kirâm"ının; bir başka ifadeyle bunlardan müteşekkil "ehl-i Kur'an" zümresinin reîsi (en üst düzeydeki idârecisi) konumundadır[112].

Bir temsil ve teşbihte bulunarak bu iki deyimin birbirine göre durumunun mukâyesesini yapmak gerekirse, şunlar söylenebilir:

Genel anlamda nasıl ki memleketimizdeki bazı iş kollarının, meslek gruplarının kendilerine ait -"sivil kitle örgütü" hüviyetinde- "oda"ları ve bunların merkez ve taşra teşkilâtları vardır. İşte -yaklaşım doğru farzedilirse- bu kuruluşların "il -ve varsa ilçe-

---

[108] Bu iki kavram (şeyhu'l-kurrâ ve reîsü'l-kurrâ) hk. yeterli bilgi, şimdi ele alınacak kısımda verilecektir.

[109] Tam teşekküllü bir dâru'l-kurrânın yönetici ve öğretici kadrosu bir müdîr (şeyh), bir mübassır (gözetmen) ve bir muîdden (yardımcı/asistandan) oluşur ("**Dâru'l-Huffazlar Hakkında**", *a.g.e.*, s. 96).

[110] Osman (Nuri) ERGİN, *Türk(iye) Maarif Tarihi*, İstanbul 1977, I/169; Mefail HIZLI, *XIV-XVI. Yüzyıllarda Bursa Medreseleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Bursa 1991, s. 236-237.

[111] KAZICI, *Müesseseler*, s. 259.

[112] M. HULÛSÎ, *Defter*, varak no: 6/2; BOZKURT, **"Dârülkurrâ"**, *D.İ.A.*, VIII/543.

başkanları" "şeyhu'l-kurrâlar", "genel başkanı" da "reîsü'l-kurrâ" mesâbesindedir şeklinde bir fikir yürütülebilir.

Yine bugünle bağlantılı olarak şöyle bir benzetmeye gidilerek konuya biraz daha açıklık getirilebilir:

Meslekî yakınlık yönüyle, merkezi İstanbul'da bulunan "Türkiye Hâfız-ı Kur'ân ve Mevlidhanlar Cemiyeti" veya merkezi Ankara'da olan "Türkiye Din Görevlileri Federasyonu" ve bunun il ve ilçelerdeki "Din Görevlileri Derneği" şubeleri gibi; ya da yeni kurulan iki "Diyânet ve Vakıflar" personeline hitap eden sendikal organizasyonlar benzeri; şeyhu'l-kurrâ şimdinin bu meslek birliklerinin şube başkanları, reîsü'l-kurrâ ise bunların en başındaki kişi pozisyonundadır diye de düşünülebilir.

Şeyhu'l-kurrâlığın bir resmî, bir de sivil yönü vardır. Öte yandan reîsü'l-kurrâlık, tamamen resmî bir rütbe ve makam niteliğindedir.

Bir kamu kurumuna (mektep, dâru'l-kurrâ, medrese, câmi vb.) veya bir yöreye resmî yollardan bir şeyhu'l-kurrâ atanacaksa, ehliyet, liyâkat ve kıdem gözetilerek tayin yapılırdı. Diğer bir anlatımla; icâzetnâme tarihi en eski olan, Kırâât-ı Seb'a ve Aşere okuyana karşın Takrîb-Tayyibe okuyan ve hâl-i hâzırda kıraat talim ve tedrîsiyle meşgul olmayana karşılık da onu okutan kişi, -tâlip olduğu takdirde- şeyhu'l-kurrâlığa getirilme hususunda tercihe şâyân bulunurdu[113].

Ancak bahse konu olan yer özel ve vakfiyeyle işletilen bir kuruluş (sözgelimi, bir dâru'l-kurrâ) ise; o takdirde, zaten buraya atanacak şeyhu'l-kurrâda aranan özellikler -ekseriyetle- vakfiyede belirtilmiştir. Bu sebeple oranın vakfiyesine bakılır ve onun şartları doğrultusunda şeyhu'l-kurrâ seçimi yapılır ve görevlendirilmesi yoluna gidilirdi[114].

---

[113] M. HULÛSÎ, *gös.yer.*

[114] ERGİN, *a.g.e.*, I/169-170.
Buna çok güzel bir örnek olmak üzere **Şehzâde Selim Vakfiyesi** zikredilebilir ki, burada Tire Dâru'l-kurrâsı'na atanacak şeyhte istenen vasıflar açık ve detaylı olarak sıralanmıştır: "İşbu dâru'l-kurrâda şeyhu'l-kurrâlık yapacak kişinin; güzel Kur'an okuyan, mehâric-i hurûfta eşsiz, iyi bir öğretici, Tecvîd İlmi'nde otorite, Allah'ın Kitâbı'nın hâfızı, Kıraat İlmi'nde yetkin; bu kapsamda imam ve râvîlerin görüşlerini iyice kavramış, mütevâtiri-âhaddan, meşhûru-şâzzdan ... ayırma melekesine sahip, ilmî hakikatlerde imam (önder), bilimsel inceliklerde üstünlüğü kabul ve tescil edilmiş, sükûnet, vakar, hayâ ve takvâ ehli (olgun) ve mûteber kitaplar ile yedi imama nisbet edilen Kırâât-ı Seb'a'yı okutabilen (mâhir) bir kimse olması ... Bunlardan her birinin tarîk ve râvîleri vardır ki, bu dâru'l-kurrâya nasbolunacak şeyhu'l-kurrâ bunları okuyan ve anlatan, ... dolayısıyla İlm-i Kıraat'i canlı tutan, şimdiye kadar yerleşmiş kâideleri öğreten ve dahi bu konuda yazılmış güvenilir eserleri okutan birisi olması ... burayı vakfedenin arzusudur. Vazifelendirilen bu şeyhe her gün 15 dirhem verilsin ve dâru'l-kurrânın yanında kendisine bir lojman tahsis edilsin ki, o, bânî ve vâkıfın emellerini gerçekleştirsin!" (**Şehzâde Selîm Vakfiyesi**, *Türk-İslâm Eserleri Müzesi Arşivi* (İstanbul), kayıt no: 2185, vakfiye no: 22, varak no: 31/b, 32/a-b, 33/a-b, 34/a-b.)

Osmanlı'da reîsü'l-kurrâ tayini -devlet işleri kapsamında- resmî prosedüre tâbi bürokratik bir işlemdi. Bu yetkinin kullanımı sadece şeyhu'l-İslâm'ın uhdesinde bulunmakta idi. Dolayısıyla reîsü'l-kurrâ ataması yalnızca şeyhu'l-İslâm tarafından yerine getirilirdi. Ama bu, bir kişinin inisiyâtifinde olmakla kesinlikle keyfî biçimde değerlendirilen bir uygulama değildi. Yani -bu yönde birtakım tedbirler alınarak- bu yetkinin gelişigüzel bir şekilde kullanılmasının önüne geçilmişti. Şöyle ki; reîsü'l-kurrâ ünvanıyla takdir ve taltif edilme, akabinde de o makama atanma mes'elesi birtakım kurallara bağlanmıştı.

Buna göre, -kurumsallaşan o sistemde- reîsü'l-kurrâlığa tayin edilecek kişide aranan şartlar şöyle tesbit edilmiştir:

Reîsü'l-kurrâ olacak şahsın;

a) Takrîb seviyesinde kıraat tahsil etmiş ve bundan icâzet almış olması (Takrîb icâzetine sahip bulunması),

b) Takrîb'den icâzeti hak etme tarihi itibariyle, o devrin aynı düzeydeki kurrâsının hepsinden kıdemli olması (Takrîb icâzetnâmesinin en eski tarihi taşıyor bulunması),

c) İstanbul'da ikamet ediyor olması (Pâyitaht olması hasebiyle İstanbul'da mütevattın/meskûn bulunması),

d) Meslekî faaliyetlerden kopmamış olması (Kıraat öğretme işiyle aktif şekilde uğraşıyor durumda bulunması),

e) Başına geçeceği topluluğu güzel temsil ve iyi idâre etme yeteneğine sahip olması (Hâfız-Kurrâ sınıfının riyâsetini deruhte etmeye her hâliyle lâyık bulunması) gerekmektedir[115].

Bu bilgiler ışığında şeyhu'l-kurrâ ile reîsü'l-kurrâ arasındaki farklar, bir karşılaştırmayla şematik biçimde şu şekilde özetlenebilir:

Reîsü'l-kurrâ	***Şeyhu'l-kurrâ***
• Bir İslâm memleketinde tek bir tane bulunur.	• Bir İslâm ülkesi, hatta bölge ve beldesinde birden fazla sayıda olabilir.
• Bulunduğu memleketin tüm huffâz ve kurrâsının başı ve en üst düzey yöneticisidir.	• Sırf görevli bulunduğu yer ve kurumdaki hâfız ve kârîlerin başkanı ve idârecisidir.

[115] M. HULÛSÎ, *Defter*, varak no: 6/2. Şeyhu'l-kurrâ ve reîsü'l-kurrâ olabilme şartlarının yer aldığı sözkonusu defterin birkaç varakının fotokopisi için bkz. Ek 12.

• Teb'ası olduğu devletin başşehrinde ikâmet eder[116].	• Her yerde yerleşip, oturabilir.
• Takrîb hatmi yapmış; yani kıraati takrîb üzerinden bitirmiş ve yine bundan icâzet(nâme) almış olması şarttır.	• Takrîb okuması ve bundan mucîz (icâzet sahibi) olması bir zorunluluk değil, tercih sebebidir.
• Zamanında ve vatanında mevcut kurrânın en kıdemlisidir.	• Başında bulunduğu kurrânın en kıdemlisidir.
Not: Her ikisinde de bu kıdem yaşça değil ellerindeki icâzetnâmelerin veriliş tarihi itibâriyledir.	
• Osmanlı bürokrasisi ve ilmiye sınıfında bir bürokrat olarak muâmele gördüğünden; maaşını devletten alır. Yani resmî bir organın başında olması hasebiyle tam anlamıyla 'resmî' hüviyeti hâizdir.	• Bürokratik konumda olanlar bulunduğu gibi, özel/özerk kuruluşlarda çalışanlar da vardır[117]. Bu yüzden çoğunun ücreti vakıflar tarafından verilirken, bazılarınınki devlet bütçesinden ödenir. O nedenle 'yarı-resmî' statüde bulunmaktadır.

VII. CUMHURİYET DÖNEMİ'NDE KIRAAT ÖĞRETİMİ VE REÎSÜ'L-KURRÂLIK[118]

Şurası herkesin malûmudur ki; Osmanlı'nın tabiî, fiilî ve resmî vârisi mevkiinde bulunan Türkiye Cumhuriyeti, onun mânevî-kültürel mîrâsının da sahibidir.

Bundan dolayı, Osmanlı Devleti'nin tarihe mâl olmasının ardından, onun her sahada bıraktığı boşluğu, yeni Türk Devleti doldurma gayreti içinde olmuştur. Özellikle eğitim-öğretim hususunda kısa süreli kesintiler, birtakım aksaklıklar ve bazı sorunlar olsa da Cumhuriyet Türkiyesi'nde hayli mesâfe alınmıştır.

---

[116] Osmanlı'da -bu alanda tesis edilen düzende- taşrada yaşayan bir kârî, bahsi geçen şartları taşısa bile, reîsü'l-kurrâ olmasına imkân verilmezdi. Devlet'in idâre merkezi İstanbul'un dışında oturan böyle bir zât, ancak eski Osmanlı başkentlerinden olan Bursa ve Edirne'de ikâmet etmesi durumunda riyâset makâmına getirilirdi. Dolayısıyla Osmanlı'da bu üç şehirden başka beldelerde yerleşen kurrâya asla reîsü'l-kurrâlık hakkı tanınmazdı; fakat bunların şeyhu'l-kurrâ olabilme ihtimâli her zaman var idi. (M. HULÛSÎ, *a.y.*)

[117] Örneğin; Osmanlı'nın son zamanlarında devlet tarafından birçok dâru'l-kurrâ tesisinin yanısıra, bazı büyük câmilerin bünyesinde şeyhu'l-kurrâlıklar ihdâs edilmişti. Hâfız ve kurrâ sayısını artırma hedefine yönelik olarak, bu kadroların açıldığı İstanbul camileri şunlardı: Fatih, Süleymâniye, Bayezid, Ayasofya, Sultanahmed, Eyyûb, Nuruosmâniye, Yeni Cami, Şehzâde, Sultan Selim, Kılıç Ali Paşa ve Üsküdar Vâlide Camileri. (A. HİLMİ, **II. Makale**, s. 276.)

[118] Aslında "Kıraat İlmi'nin Türkiye Cumhuriyeti Tarihi'nde İşgal Ettiği Yer"i, bu tezden sonra bağımsız bir çalışma olarak ele almayı ve derinliğine incelemeyi düşünüyoruz. Ancak, tasarladığımız ve gündemimize aldığımız o araştırmayı olgunlaştırmak ve sonuçlandırmak epey vakit alacağından, -şimdilik kaydıyla- Türkiye'de sürdürülen kıraat faâliyetleri hakkında buraya ufak da olsa bir not düşmeyi kaçınılmaz gördük. Kısa da olsa, böyle bir açıklamada bulunmaktaki gâye, kıraat alanında ülkemizde de birşeylerin yapılmakta olduğunun mesajını vermektir.

Genel anlamda Din Eğitimi, özel anlamda ise Kur'an öğretimi alanında -bütün problemlere rağmen- bu memlekette, Cumhuriyet'in kuruluşu üzerinden geçen 79 yılda epey ilerleme kaydedilmiştir. Bu meyanda Türkiye'de, devlet tarafından açılan ve yine onun desteğiyle faâliyet gösteren Kur'an Kursları, İmam-Hatip Kursları, Okulları ve Liseleri, Diyânet Eğitim Merkezleri, Yüksek İslâm Enstitüleri, İslâmî İlimler Fakültesi ve İlâhiyat Fakülteleri'nde Din Bilimleri, bu arada Ulûmu'l-Kur'an konusunda hiç de azımsanmaycak kalite ve sayıda insan yetiştirilmiş, dikkate değer nitelik ve nicelikte çalışma yapılmıştır. Bu doğrultuda Kur'ân-ı Kerîm'in Tilâveti ve Hıfzı ile Kıraat İlmi'ne dair olanlar, bunlardan ayrı düşünülemez.

Bilindiği üzere, ülkemizde din işlerinden sorumlu en yüksek makam Diyânet İşleri Başkanlığı'dır. T.C. Devleti'nin resmî bir organı olmak sıfatıyla bu kurum, vatandaşların dinî ihtiyaçlarını karşılamada bir koordinatör görevi üstlenmiştir. Bunun ilgi alanlarından biri de, personelini (vazife öncesinde ve vazife esnâsında) eğitmek, neticede yurttaşlara en iyi hizmeti ve en güvenilir bilgiyi sunmaktır.

Bunu sağlamak için Diyânet İşleri Başkanlığı'nın, hizmet-içi eğitim kapsamında başlattığı atılımlardan biri de "Kırâât-ı Aşere, Takrîb ve Tayyibe Kursları"dır. Bu amaçla, ilkönce 31.03.1976 tarihinde Başkanlık merkez teşkilâtı bünyesinde, bu isimle bir kurs düzenlenmiştir. Zamanın Diyânet İşleri Başkanı Tayyar Altukulaç'ın girişim ve öncülüğü ile (ki, kendisi de ehl-i Kur'an'dan biri olması hasebiyle konuya vâkıf ve yakından alâkalı bulunmaktadır) Mehmet Rüştü Aşıkkutlu ve Abdurrahman Gürses Hocaefendilerin riyâsetlerinde açılan Kırâât-ı Aşere, Takrîb ve Tayyibe Kursları, bilâhere yine Başkanlığın İstanbul'daki Haseki Eğitim Merkezi'ne taşınmıştır. Uzun süre burada yürütülen mezkûr kurslar, 01.01.2003 tarihinden itibâren de Başkanlığın İstanbul'da henüz hizmete soktuğu Pendik Eğitim Merkezi'ne nakledilmiştir. Dolayısıyla bundan böyle bu kurslar, artık bu yeni yerinde Suat Göztok, Ramazan Pakdil, Talip Akbal ve Mehmet Sevinç'in nezâretlerinde yapılmaya devam edecektir.

Bundan başka Diyânet İşleri Başkanlığı tarafından 1988 yılından beri Ankara Hacıbayram Cami-i'nde Safvan Çakıroğlu; 1993 senesinden bu yana da Eskişehir Çarşı Cami-i'nde evvelâ Mehmet Sarıcaoğlu (ö. ?), bunun vefatı sonrasında ise Yaşar Tekeli mârifetiyle sözü edilenlerin benzeri kurslar tertip edilmiştir. Adıgeçen yerlerdeki üç kurs, şimdilerde de sürdürülmektedir.

Geçen zaman zarfında; Başkanlık Merkezi'nde başlayıp, İstanbul'a aktarılarak devam eden Aşere-i Takrîb ve Tayyibe Kursları'ndan 134, Ankara Hacıbayram Cami-i'ndekilerden 27 ve Eskişehir Çarşı Cami-i'ndekilerden de 36 kişi mezun olarak kurrâ sınıfına dâhil olmuştur.

Şu anda ise; aynı kursların İstanbul'dakinde 31, Ankara'dakinde de 15 kursiyer kıraat öğrenimi görmektedir[119].

Kıraat öğretimine yönelik kurumsal ve resmî düzeydeki bu teşebbüslerin hâricinde, elbette Türkiye'de -diğer alanlarda olduğu gibi- sivil ve özel gayretler de olagelmiştir. Hâlen dahi varlığından haberdâr olduğumuz Kıraat İlmi'ni tedrîs ve ihyâ çabalarının, devlet eliyle ya da herhangi bir kuruluşta gerçekleştirilmeyen gayr-i resmî ve husûsî mâhiyette olanlarına ve bunların sonuçlarına ilişkin istatistikî bilgiler verme imkânından -maâlesef- mahrûmuz. Zira bu tür çalışmaların kayıtları düzenli olarak tutulmamaktadır:

Bu yüzden bunları geçip, son olarak, Cumhuriyet Dönemi'nde Türkiye'de reîsü'l-kurrâlık yapma şerefine nâil olan zevât -sırasıyla- zikredilerek bu mevzû kapatılacaktır:

1. Hamdi Efendi (İstanbul-Fatih Cami-i Baş İmam-Hatibi ve Tedkîk-i Mesâhif Hey'eti Reîsi).

2. Ali Üsküdarlı (İstanbul-Karaköy Yeraltı Cami-i İmam-Hatibi).

3. Gönenli Mehmet (Öğütçü) Efendi (İstanbul-Sultanahmet Cami-i Baş İmam-Hatibi).

4. Abdurrahman Gürses (İstanbul-Beyazıt Cami-i Baş İmam-Hatibi).

5. Ahmet Arslanlar Efendi (İstanbul-Eyüp Cami-i İmam-Hatipliği'nden emekli olup, hâlen reîsü'l-kurrâlık bunun uhdesinde bulunmaktadır)[120].

VIII. DEĞERLENDİRME

1. Kıraat, an'anevî bir ilimdir.

2. Kıraat, asıl rengini Hadis Usûlü'nden almıştır. Öyle ki, şimdilerde bile o, sanki Hadis İlmi'nin bir yansıması, uzantısı ve bir alt disiplini görünümündedir.

---

[119] Bu bilgiler, talebim üzerine Diyânet İşleri Başkanlığı Din Eğitimi Dairesi Başkanlığı'nın tarafıma gönderdiği 19.12.2002 tarih ve 2257 sayılı *yazı*sından alınmıştır.

[120] Diyânet İşleri Başkanlığı'nın ilgili dairesince hazırlanan ve yukarıda sözkonusu edilen *yazı*sı.

3. Kıraat, Hadis'ten kopup-ayrılırken, onun kavramlarını ve metodolojisini de büyük ölçüde beraberinde getirmiştir.

4. Osmanlı'nın kuruluş devrinde, diğer dinî içerikli bilim dallarıyla eş-güdümlü denilecek bir zamanlamayla Kıraat İlmi de bu devlette eğitim-öğretim konusu yapılmıştır.

5. Kıraat'in, Bursa'yla başlayan Osmanlı'daki serüveni, sırasıyla Edirne ve İstanbul gibi merkez şehirlerde sürmüş ve buralardan, başta Anadolu toprakları olmak üzere devletin en ücra köşelerine kadar yayılmıştır.

6. Osmanlı coğrafyasında, gerek özel ve yaygın, gerekse genel ve örgün öğretimde okutulan İslâmî ilimler içerisinde Kıraat'in, -Fıkıh, Tefsir ve Hadis'ten sonra- dördüncü sırada bir yere ve ağırlığa sahip olduğu söylenebilir.

7. Kıraat İlmi'nin varlık sebebi olan Kur'ân-ı Kerîm'in okunması ve ezberlenmesine yönelik talim ve hıfz faaliyetlerinin ise, Osmanlı'nın müesses nizâmında her dereceden mektep-medrese ile her seviyedeki insan tarafından en çok meşgul olunan, üzerinde en fazla gayret sarfedilen öğrenim mevzûu olduğu -her türlü şüpheden uzak- açık bir gerçektir.

8. İster mektep/medrese düzeni içerisinde yer alan dâru'l-kurrâlarda, isterse husûsî mekân ve şahıslar mârifetiyle olsun; her çeşit ve aşamada yürütülen Kur'an talimi ile Kıraat tedrisi, Osmanlı'da da geleneksel yol ve yöntemlerle yapılmıştır.

9. Kıraat tahsili yapacak kişinin Kur'ân-ı Kerîm konusunda belli düzeyde bilgi birikimine ve onun hıfzına mâlik olması gerekirdi. Ancak böyle bir altyapıyı -resmî veya özel kurum ve kuruluşlarda- oluşturmuş olanlar, bir ön-eleme sınavından geçirildikten sonra Kıraat öğrenciliğine kabul ediliyorlardı.

10. Kıraatler; -her ne kadar zaman içerisinde yerleşen ve gittikçe kökleşen- teâmüllerin hâkimiyeti altında kalsalar da; bu sahada Osmanlı'da izlenen yolda ufak-tefek farklılıklar ve isim bazında küçük değişiklikler yaşanmadı değil. Bu bağlamda, öteden beri İslâm Dünyası'nda "Teysir Tarîkı" olarak bilinen kıraat ekolü "İslâmbôl (İstanbul)", "Şatıbî(yye) Tarîkı" de "Mısır Tarîkı" olarak anıldı. Bu kabuk değiştirmeye ek olarak, bir de bunlar içerisinden ikişer akım daha doğdu. Bunlardan birincisinin bünyesinde yer alanlara "İtilâf" ve "Sôfî Mesleği"; ikincisinde bulunanlara ise "Şeyh Atâullah" ve "Mütkın Mesleği" denildi.

11. Dolayısıyla, kıraat öğreten ve öğrenenler, hangi tarîkı esas alarak bu ilmi vermek ve elde etmek istiyorlarsa, ona göre ana ve yardımcı ders kitaplarını belirlemek zorundaydılar. Ayrıca bunlara ilâveten; mesleklere ait inceliklere vâkıf olmak için de, yanısıra bunlara destek olacak bazı eserlere başvuruluyordu.

12. Kıraat tedrisinde, önceleri kurrâ arasında her bir kıraat imamı için ayrı ayrı Kur'an hatmi yapılırken (infirâd), sonraları ve bu arada Osmanlı'da tüm kıraatleri bir hatimde toplama, birleştirme (indirâc, telfîk, cem') usûlü benimsendi ve yaygınlaştı. Hatta o kadar ki, tek tek okuma/okutma metodu tamamen terkedildi denilebilir.

13. Kıraati elde etme işi, Hadîs'i ahz ve telakkî usûllerinden beşiyle yapılmaktaydı. Bunlar da Sema (istimâ), Kıraat (arz), kitâbet, hıfz ve icâzettir. Osmanlı'da selefin uyguladığı ve halefin al(a)madığı tek yöntem olan semâ'nın dışındaki diğer yollar, bütünüyle kıraat öğretiminde kullanımda kalmıştır.

14. Kıraat tahsilini bitiren talebeye -istek olması halinde- "icâzetnâme" adını taşıyan yazılı bir vesika düzenlenir ve verilirdi. İcâzet, hem bir mezuniyet diploması, hem de bundan böyle o kişinin kıraat okutabilmesine imkân sağlayan bir izin belgesidir. Bu yönüyle icâzetnâme sahibinin, bir yandan Kıraat âlimi/uzmanı (kârî) olduğu tescil edilirken, bir yandan da ona bu ilme dair ders okutma ve kıraat öğrencisi yetiştirme fırsatı ve yetkisi verilmektedir.

15. Kıraat icâzetnâmesini hâiz olan kişi, cami-mescid gibi ibâdethâneler ile mektep-medrese ve dâru'l-kurrâ benzeri okullarda vazife alabilirdi. Bu kurumlarda imam, hatip, vâiz, müezzin, muallim, şeyh vs. görevlere atanmak isteyen kurrâ ehli, bir yeterlik imtihanına tâbi tutulur ve bunda gösterecekleri başarıya göre tayinleri yapılırdı.

16. Kurrâ sınıfının üstünde iki zât bulunurdu. Bunlardan yerel ve kurumsal çaptaki üst-makam sahibine "şeyhu'l-kurrâ", ulusal ve müesseseler-üstü en yüksek mevkide bulunanına da "reîsü'l-kurrâ" deni(li)rdi. Bunlardan şeyh, ilgili yöre ve kuruluşun; reîs ise, tüm devlet sathındaki huffâz-kurrâ topluluğunun âmiri statüsünde idi.

17. Türkiye'de Kıraat İlmi'ni yaşatma ve geliştirme yönünde Diyânet İşlari Başkanlığı'nın organize ettiği "Kırâât-i Aşere, Takrîb ve Tayyibe Kursları"nın çok büyük önemi vardır. Osmanlı'nın bâkıyesi olan bu ülkede, bundan tevârüs eden reîsü'l-kurrâlık müessesesi kesintisiz olarak devam etmiştir. Aynı şekilde, kıraat öğretim faâliyetleri de -

diğer İslâmî İlimler'de olduğu gibi- birtakım aksaklıklara rağmen; gerek özel, gerekse resmî düzlemde bugüne değin süregelmiştir.

SONUÇ

"Dâru'l-kurrâ" müessesesi ve "Kıraat Öğretimi"nin "Osmanlı"daki vaziyetini incelediğimiz bu tezde, araştırmalarımız neticesinde elde ettiğimiz verileri ve sahip olduğumuz kanaatleri şu şekilde özetleyebiliriz:

"Kur'an" ve "Kıraat", aynı kökten gelmeleri hasebiyle birbirinin türevi durumunda olan kelimelerdir.

Sözlükte Kur'an, "sık aralıklarla ve çokça okumak"; kıraat de, "onu ağır ağır, güzel biçimde ve sürekli olarak tilâvet etmek" anlamlarına gelir. Böylece Kur'an'la kıraat arasında nesne-yüklem ilişkisi vardır. Buna göre, 'kıraat kaynaklı okuma'nın hedefi ve eldeki yegâne malzemesi 'Kur'ân-ı Kerîm' olmaktadır.

Kavram olarak Kur'an, "Yüce Allah'ın insanlara gönderdiği son kutsal metnin adı"; kıraat ise, "bu İlâhî Kitab'ı, indi(rildi)ği dil olan Arapça'nın çeşitli lehçe ve şîvelerine göre okumak"tır.

Kur'an'ın inzâl edildiği ilk günden itibâren, onu koruma tedbirleri de alınmaya başlandı. Allah'ın onu kollayacağına dair taahhüdünün yanısıra, bu yönde beşerî önlemlere de başvurulmuştur. Nitekim Allah Resûlü'nün bizzat devreye soktuğu ve peygamberlik hayatı süresince titizlikle uyguladığı üç tedbirden söz edilmektedir: Kur'an'ın yazılması, ezberlenmesi ve saklanması. Son İlâhî Mesaj'ın muhâfazasına ilişkin bu üç önlemden; yani 'yazıyla tesbit, hâfızalara yerleştirme ve bir yerde koruma altına alma'dan başka, devamlı bir Kur'an eğitimi sözkonusuydu. Bu kapsamda, Kur'an'ın "semâ" yoluya ilk ağızdan; yani Hz. Peygamber'den sahabeye, onlardan da tabiûna intikâli, onun tevâtüren nakli konusunda en sağlam ve güvenilir dayanaklardan biridir.

İlk Kur'an öğretim merkezleri bağlamında; Mekke'de Mehreme, Erkam ve Ebûbekr'in evleri, Medine'de ise Mescid-i Nebevî ve onun bitişiğindeki Suffe, öncü, sembol ve sonrakilere örnek kuruluşlar olmuştur. Buralarda Resûlüllah'ın rahle-i tedrîsinde bulunan ilk devir müslümanları, gerek Hz. Muhammed yaşıyorken, gerekse O'ndan sonraki Hulefâ-i Râşidîn devrinde bürokratik-diplomatik, askerî-adlî ve eğitim-öğretim alanlarında en önemli vazifeleri üstlenmişlerdir.

Yetişmiş insan-gücü olarak bu muallim-mukrî sahâbe topluluğu, kendilerini takip eden tabiûn nesline Kur'ân-ı Kerîm bilgilerini her cephesiyle aktaran kişiler olma

ayrıcalığına sahiptiler. Bu halleriyle o seçkin grup, aynı zamanda kıraatler ve Kıraat İlmi'nin temellerini atan zümre olma özelliğini de taşımaktadır.

Kur'an'ın derlenmesi; Hz. Muhammed'in peygamberliği ve Hz. Ebûbekr ile Hz. Osman'ın hilâfetleri sırasında olmak üzere üç aşamada gerçekleşmiştir.

Hz. Ömer'in önerisi, hatta ısrarı, Hz. Ebûbekr'in onayı ve emri, Zeyd b. Sâbit'in de görevi kabûlü sonucunda oluşan ikinci cem' olayında, vahiy dökümanları, birtakım kimse ve yerlerden toplanarak Mushaf yeniden yazılmadı. Aksine Kur'an'ın bütünü ya da -ihtiyatlı bir yaklaşımla- bütününe yakını Allah Resûlü'nün sağlığında, O'nun talimâtıyla ve kendilerinin gözetiminde kayıt altına alınmıştı. Bu şekilde ciddî kontrollerle yazımı tamamlanan Kur'an evrâkı, yine Peygamber'in denetiminde bulunan Hâne-i Saâdet'te muhafaza ediliyordu. İşte Zeyd, bir nevî "vahiy arşivi"ni andıran Resûlüllah'ın evinden -sıkı sıkıya korunmuş, ama değişik malzemelere yazıldığı ve sûreler de henüz belli bir düzene sokulmadığı için biraz dağınık halde bulunan- bu vahiy dökümanlarını alarak, daha geliştirilmiş bir yazı sitiliyle ve tek madde üzerine Kur'an'ı kaydetti. O bu istinsâhı yaparken, sûreleri bugünkü gibi tertip etti. Bu yüzden âyetlerin Kur'an'daki dizilişinin, vahye ya da Hz. Muhammed'in direktifine dayalı ("tevkîfî"), sûrelerinki ise ashâbın ileri gelenlerinin re'ylerine dayalı ("îctihâdî") olduğu bilinir.

Bu "Ana Mushaf"ın dışında, özellikle vahiy kâtiplerine ait bazı husûsî Kur'an nüshaları vardı. Şahsa özel bu Kur'an evrâkındaki hat çeşitliliği ve birtakım şerh ve tefsir (noksan ve ziyâde)lerin yanısıra, Kur'an konusunda otorite kabul edilen zevâtın, bunu başkalarına öğretmeleri esnasında ortaya çıkan farklı okuyuş (kıraat) ve öğretme (ta'lim) tarzları, bir dizi ihtilâfa yol açtı. Bu nedenle Kur'an'ı tek yazı sûreti (Kureyş Lehçesi')nde yeniden kaleme alma gereği hâsıl oldu. Bu ihtiyacı gidermek için Zeyd b. Sâbit'in başkanlığında oluşturulan bir komisyon, Hz. Osman'ın halifeliği döneminde Kur'an'ı tekrar ele aldı. Bu kez, bir okuyuşa (kıraate) elverişli ve daha olgunlaşmış bir hatla kopya edilen Mushaf, birkaç adet çoğaltıldı. Sayıları hakkında değişik rakamlar telaffuz edilen bu mushaflar, sahâbeden bir kısım kurrâ eşliğinde muhtelif İslâm merkezlerine gönderildi. Bunlardan bir tanesi de "Resmî Mushaf" sıfatıyla Medine'de bırakıldı.

Burada -yeri gelmişken- iki noktaya dikkat çekmekte yarar var:

1. Gerek Ebûbekr, gerekse Osman devrinde gerçekleştirilen cem' hareketleri, her ne kadar bazı savaşların sonrasına rastlıyor ve birtakım kaygılardan kaynaklanıyor gözükse de; aslında Kur'an'ı, başta İslâm cemaati olmak üzere tüm insanlığın istifâdesine

sunma zarûreti, tek başına yeter gerekçe sayılabilir. O harplerde meydana gelen hâdiseler ise, olsa olsa bunların itici ve hızlandırıcı sebebi olmuştur.

2. Osman'ın, mushafların yazısını tek okuyuşa müsâit bir hatta indirgeme girişimi, kıraat ihtilâflarını önleme noktasında kısa süreli bir başarı kaydetmiş olsa bile; bu, uzun vâdede yeterli ol(a)mamıştır.

Nitekim çok geçmeden okuyuş farklılıkları yeniden gündeme gelmiştir. Öyle ki, bu sefer çeşitli beldelerde yavaş yavaş kıraat ekolleri zuhûr etmeye başlamıştır.

Hem mushaflarla birlikte onu tanıtmak ve öğretmekle görevlendirilen kurrâ, hem de diğer Ashâb-ı Kirâm, Kur'ân-ı Kerîm'i her zaman ve yerde hat ve lafız olarak kendilerinden sonraki Tabiûn nesline öğrettiler. İkinci kuşak müslümanları da, devraldıkları bu mukaddes emâneti, -yine öğrendikleri şekilde- yazılı ve sözlü olarak Tebeü't-Tâbiîn'e naklettiler. Derken Kur'an, bu minvâl üzere çift yönlü (kitâbî ve şifâhî) bir ta'lîm ve tedrîs eylemiyle haleften selefe devredildi. O nedenle, tıpkı Kur'an'ın metni gibi oku(n)ma tarzı da tevâtüre dayanmaktadır. Bundan dolayı, Kur'an'ın kendisi gibi kıraatinin mevsûkiyeti de kesin bir hakîkattir. Bunu inkâr mümkün değildir. Çünkü; sonra gelenlerin öncekilerden Kıraat'i alma biçimi, -aynen Hadis İlmi'ndeki usûller benzeri- rivâyet temeline oturmuş, bir tür sünnet hâlini alan bir gelenek olmuştur.

H. III. asra dek Hadis'in bünyesinde ve ağızdan-ağıza, kulaktan-kulağa aktarılan bir bilgi birikimi konumunda bulunan kıraatler, bu yüzyıldan itibâren tedvîn dönemine girdi. Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın kitabıyla ilk kez kayıt altına alınan, böylece ilk yazılı ürününe kavuşan kıraatler, Ebûbekr İbn Mücâhid'in "*Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kırâât*"ı ile de bir sınırlamayla karşılaştılar.

H. IV. asırda, devrin ünlü kıraat bilginlerinin bir araya gelmesiyle "kıraatleri kabul ve red şartları" tayin edildi. "Arap Dili kurallarına uyma, Osman mushaflarıyla örtüşme ve sağlam bir senede sahip bulunma"dan ibâret olan bu kriterleri taşıyan kıraatler sahîh, taşımayanlar da zayıf addedilecekti.

İşte belirlenen bu esaslara uyuyorlar diye, İbnü'l-Cezerî, "üç kıraat"i daha makbûl sınıfına soktu. Böylece -"yedi kıraat"e üç ilâveyle- kıraatlerin sayısı "on" olarak tesbit edildi. Daha sonra bunlara "dört kıraat" daha eklendiyse de, bu son dördü pek tutulmadı. Dolayısıyla sayıları "on dört"e ulaşan bu kıraatlerden ilk yedisine "mütevâtir", sonraki üçüne "meşhûr", en sondaki dördüne de -senedindeki ârızadan ötürü- "şâzz" kıraatler dendi.

Bu demektir ki; önceleri adetleri epey fazla olan kıraatlerden, ancak bu kadarı ulemâ ve halk nezdinde hüsn ü kabûl gördü; diğerleri ise rağbet gör(e)mediklerinden dolayı kaybolup-gittiler. Son tahlilde, kıraatlerin artık bir istikrâra kavuşmuş olduğu rahatlıkla söylenebilir.

Bundan böyle; Kur'an nasıl bir gerçekse, kıraatler de -onun ayrılmaz bir parçası olmak hasebiyle- aynen öyle bir gerçekliğe kavuşmuştur. Kaynağı, ister "yedi harf" hadisi, isterse Peygamber'in ardından meydana gelen gelişmeler olsun; kıraatleri artık bir "olgu" olarak kabullenmekten başka bir seçenek yoktur. Kaldı ki bunlar, çok kısa denilebilecek bir zaman zarfında literatürü ve ilkeleri olan "ilm"e bile dönüşmüştür. Zaten ilim hüviyetine bürünen ve prensipleri bulunan bir disiplin, gözardı edilemez bir vâkıa olmaktan öte bir şey değildir.

Bir taraftan, yavaş yavaş yazılı edebiyâtını oluşturmak ve ana kâidelerini ortaya koymak itibâriyle bağımsız bir bilim hâline gelme yolunda önemli adımlar atan Kıraat; diğer taraftan terminolojisini meydana getirirken, bünyesinden koptuğu Hadis'ten birtakım kural ve kavramları da almıştır. "Kıraat'i alma yolları", bunların başında gelmektedir ki, buna göre kıraat; "semâ' (istimâ'), kıraat (arz), hıfz, kitâbet ve icâzet"le elde edilir. Ayrıca kıraat; önceleri "infirâd" hatmi ile öğrenilirken, sonraları bu, "indirâc"a dönüş(türül)erek eğitimde bir hayli kolaylık ve pratiklik sağlandı.

Osmanlı'da Kıraat İlmi'nin bilimsel ve kurumsal çapta okutulduğu mekânlar "Dâru'l-Kurrâ"lar olmuştur. Bu müessesenin temeli tâ Asr-ı Saâdet'e kadar uzanır. Osmanlı öncesi devir ve devletlerde dâru'l-kurrâ emsâli kuruluşlara "Dâru'l-Kur'an" ve "Dâru'l-Huffâz" denilmiştir.

Ağırlık kazanan görüşe nazaran, Osmanlı'ya Kıraat İlmi'nin girişiyle ilk dâru'l-kurrânın bu devlette açılışı eş-zamanlı bir tarihte ve aynı yerde olmuştur. Tarihsel bilgilere göre, Osmanlı'da ilk dâru'l-kurrâ, Bursa Ulu Cami-i bünyesinde Yıldırım Bayezid döneminde kurulmuş; ilk kıraat çalışmaları da yine burada İbnü'l-Cezerî'nin önderliğinde başlamıştır. Bu kurum ve ilmin İstanbul'a intikâli ise, bu şehrin fethinin hemen akabinde gerçekleşmiştir.

Osmanlı eğitim sisteminde orta ve yüksek öğrenim düzeyinde bulunan dâru'l-kurrâların esas amacı; Kur'an hâfızlarına, Kur'ân-ı Kerîm'in yedi, on ve on dört türlü okunuşunu (Kırâât ve Vücûhât'ı) öğretmek, öğrencilerini Kur'an tilâveti konusunda uzman (kârî/kurrâ) yapmak, sonuçta onları kalifiye din görevlisi olarak yetiştirmekti.

Bu kurumlardan mezun olan kişiler, genelde iki çeşit müessesede vazife alırlardı: Mescid-camiler ve mektep-medreseler. Buralarda din hizmetlisi (imam, hatip, müezzin vb.) ile Kur'an/Kıraat muallimi (mukrî, şeyh) olarak istihdâm edilen dâru'l-kurrâ mezunlarının statüsü, sâir müderrislerden daha düşük bir seviyedeydi. Benzer şekilde dâru'l-kurrâlar da diğer medreselerden aşağı bir derecedeydi. Bu konumlarına göre mukrî ve şeyhlerin -gerek vakıflardan, gerekse devletten- aldıkları maaş, öteki müderrislere göre oldukça azdı.

Osmanlı ilmiye teşkilâtı yapılanmasında dâru'l-kurrâlar başlıca; külliye-medrese ve dâru'l-hadislerle birlikte, mescid-cami ve tekke-zâviyeler içinde veya yanında, türbe kenarlarında ve müstakil olarak tesis edilmişlerdir. İster sözkonusu kurum ve kuruluşlarla içiçe, yanyana, isterse bağımsız şekilde kurulmuş olsun; dâru'l-kurrâların hem normal ihtiyaç giderleri, hem de çalışanların ücretleri ve talebe bursları genelde vakıflar tarafından karşılanırdı. Bu anlamda dâru'l-kurrâ müessesesi, mâlî özerkliğe sahip bir eğitim kurumuydu.

Osmanlı'ya gelinceye dek "Teysîr ve Şatıbî(yye) Tarîkı" olarak bilinen kıraat ekolleri, bu devlette "İslâmbôl ve Mısır Tarîkı" isimleriyle anılır oldular. Ayrıca, yine Osmanlı'da bu tarîkler içinde ikişer meslek daha doğdu ki; İslâmbôl Tarîkı'nin meslekleri "Îtilâf ve Sôfî", Mısır Tarîkı'nin meslekleri de "Mütkın ve Şeyh Atâullah"dır.

Bu tarîk ve mesleklerden birinden kıraat tahsilini bitiren öğrenciye -isteği halinde- "icâzetnâme" adında bir "bitirme ve yetki belgesi" verilirdi. Buna sahip olan şahıs, arzu ederse ibâdethâne ve mekteplerde görev alabilirdi. Ancak bu tür mâbed ve okullarda "din ve eğitim hizmetleri personeli" olarak yapılacak atamalar öncesinde adaylar mutlaka bir eleme-seçme imtihanına tabi tutulurlardı. Bu sınavda başarılı olanlar, alt kademeden bir vazifeye tayin edilirlerdi. Bu görevliler, zaman içerisinde meslekte gösterecekleri performansa paralel olarak terfî ve başka yerlere nakl imkânına sahip olurlardı.

Bir kârînin bulunduğu yöre ve görev yaptığı müessesede yükseleceği en yüksek mevkî "Şeyhu'l-Kurrâlık", memleketinde gelebileceği en üst makam ise "Reîsü'l-Kurrâlık" idi. Dolayısıyla kurrâ sınıfına mahsus bu rütbelerden şeyhu'l-kurrâlık yerel, kurumsal ve sivil; reîsü'l-kurrâlık da bütünsel, ulusal ve resmî nitelikte ünvanlardır. Bu sıfat ve makamlar, belli usûl ve şartlar doğrultusunda ilgililere tevcih ve tevdî edilirdi.

Osmanlı dâru'l-kurrâları 3 Mart 1924 tarihli "Tevhîd-i Tedrîsât Kanunu"na istinâden kapatılmıştır. Fakat bu kurumlar, aynı isimle olmasa dahi işlevleri itibâriyle hâlen -şu veya bu şekilde- varlıklarını devam ettirmektedirler. Zira Din ve Kur'an'a dayalı

diğer bilimler gibi Kıraat İlmi de Türkiye Cumhuriyeti'nde eğitim-öğretimi yapılan disiplinler arasında yerini korumaktadır.

Örneğin; -özel öğretimi bir yana bırakırsak- Diyânet İşleri Başkanlığı kanalıyla hizmet-içi eğitim kapsamında düzenlenen "Kırâât-ı Aşere, Takrîb ve Tayyibe Kursları" tam da dâru'l-kurrâlarda görülen öğrenime denk düşen faâliyetler cümlesindendir ki, bunları takdirle karşılamakla beraber devamını temennî ediyoruz.

Bu çerçevede; ülkemizde yürütülen din eğitimi ve hizmetleri alanında var olan randıman düşüklüğünü gidermeye yardımcı olur düşüncesiyle, bu çalışmayı fırsat bilerek şu **öneri**yi yamaktan kendimizi alamıyoruz:

Yurdumuzda mevcut bulunan selâtîn ve merkezî camilere imam-hatip olarak tayin edilen ve edilecek olan din görevlilerinin dâru'l-kurrâlarda yapılan öğretim benzeri bir eğitimden geçirilmeleri hizmetin kalitesini yükselteceği gibi cemaat memnuniyetini de beraberinde getirecek ve artıracaktır. Hatta merkezî ve tarihî öneme sahip olmakla diğerlerine göre özel bir ayrıcalığı bulunan bu tür camilerin imam-hatipliğine tâlip olacaklarda "Kırâât ve Vücûhât-ı Kur'âniyye" talim ve tedrisi şart koşulmalı; hiç olmazsa tercih sebebi sayılmalıdır.

Bu işe ilkönce, memleketimizde bulunan ibâdethâne niteliğindeki tüm mekanların olabildiğince detaylı bir envanterini çıkarmakla başlanmalıdır. Ardından, ulaşılan bu itatistikî bilgi ve belgeler ışığında Türkiye'deki cami ve mescitler belli kıstaslara göre -okullar benzeri- dört veya beş gruba ayrılmalıdır. Bunu takiben de, buralara atanacak görevliler, bu tasnife tabi tutularak vazifeye getirilmeli ve ona göre bunlara maaş tahsisâtında bulunulmalıdır. Mâbedlerimizin bu şekilde kademelendirilmesi, peşinden de din görevlilerimizin bu doğrultuda derecelendirilmesi yoluna gidilmesi, hizmette verimliliği önemli ölçüde artıracağı gibi; din görevlileri için de, kendilerini bu alanda yetiştirme, geliştirme ve oralara tayin ile meslekte terfî ettirme yönünde teşvik anlamı taşıyacaktır. Zira her bir din görevlisi, bu durumu bir prestij mes'elesi yaparak kendisini oralara naklettirmek, dolayısıyla statüsünü değiştirmek için gayret sarfedecektir. Böylesi özendirici bir durum olmazsa, -bugün yaşandığı gibi- imam-hatip ve müezzinlerimiz, nasıl olsa bir kıymeti yok diye hiçbir atılımda bulunmayacak; mesleğe adımını attıktan sonra yerinde sayacak; hatta günden güne bilgisini, görgüsünü ve aşkını-şevkini yitirecektir. Ondan sonra da bilinen şikâyetler devamlı sûrette sürüp gidecektir.

Son söz olarak şu hususun altını çizmekte büyük yarar var:

İki sahanın elemanları âtıl durumdan kendilerini sıyırıp çağa, gelişmelere ve gündeme ayak uydurmalıdır. Bunlar, "din ve eğitim hizmetlileri"dir. Bir bakıma, "din ve eğitim gönüllüleri" de denilebilecek bu meslek erbâbının başında ise, -onları en çok ve yaygın biçimde temsil etme makamında bulunmalarından ötürü- imamlar ve öğretmenler gelmektedir. İşte bu iki kesim, toplumu yönlendiren insanlar olduğu içindir ki, daima kendilerini yenilemeleri gerekmektedir. Daha açık ve net ifadeyle, sözkonusu iki zümre, halkın gerisinde değil hep önünde olmalı ve gitmelidir. Zira insanları aydınlatma görevi, -vazifeleri icabı-onların üzerindedir.

BİBLİYOGRAFYA

A- ARŞİV VESİKALARI VE BELGELER

Abdülhamîd Efendi Rüşdî es-Sivâsî el-Azîzî'nin 29 Ramazan 1311 tarihli **Kıraat İcâzetnâmesi**, verildiği yer meçhûl. (Sivas'taki mahdumlaranın *özel arşivi*nde muhafaza altında tutulmaktadır.)

Amcazâde Hüseyin Paşa Vakfiyesi Transkripsiyonu, *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi* (Ankara), Umum no: 127, husus no: 2, 137 esas ve 1170. sıra.

Diyânet İşleri Başkanlığı Din Eğitimi Dairesi Başkanlığı'nın 19.12.2002 tarih ve 2257 sayılı "*Aşere, Takrib ve Tayyibe Kursu*" konulu **bilgilendirme yazısı**.

Fatih Mehmet II Vakfiyeleri, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Türk Vakfiyeleri no: 1, İstanbul 1938.

Hacı Ali Dâru'l-Huffâzı Vakfiyesi, *Vakıflar Umum Müdürlüğü Arşivi* (Ankara), Defter no: 594, sayfa no: 12.

HULÛSÎ Efendi, Eğinli Eşref-zâde İbn-i Şa'ban Muhammed Efendi, **Esâmi-i Kurrâ Defteri**, *Diyânet İşleri Başkanlığı Mushafları İnceleme Kurulu Başkanlığı Özel Arşivi* (Ankara), yer yok, 1291.

Hüsrev Kethüdâ Vakfı'na Ait 78. Tevcih: *İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi*, Evkaf Muhâsebeciliği Mahkemesi sicil kaydı: 26, Defter: 5, Varak: 3/a-b ve 37/b.

Hüsrev Kethüdâ Vakfı'na Ait 1570 Senesi Bilançosu: *İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi*, Evkaf Muhâsebeciliği Mahkemesi sicil kaydı: 26, Defter: 5, Varak: 2/a-b.

Evliya Mehmet Efendi Vakfı'na Ait 1122 Senesi Mürâbaha Gelirlerinin Harcama Tutanağı: *İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi*, Evkâf Muhasebeciliği Mahkemesi sicil kaydı: 2, Defter: 29, Varak: 131/a.

Kahveci Abdulvehhâb Efendi Vakfı'na Ait Bir Tevcîh Kaydı: *İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi*, Mahkeme sicil kaydı: 26, Defter: 36, Varak: 66/b.

Saîd Efendi Vakfı'ndan Bir Tevcih Kaydı: *İstanbul Müftülüğü Şer'î Siciller Arşivi*, Mahkeme sicil kaydı: 26, Defter: 36, Varak: 65/b.

Süleymaniye Vakfiyesi (haz. Kemâl Edib KÜRKÇÜOĞLU), Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1962.

Şehzâde Selîm Vakfiyesi, *Türk-İslâm Eserleri Müzesi Arşivi* (İstanbul), kayıt no: 2185, vakfiye no: 22, varak no: 31/b, 32/a-b, 33/a-b ve 34/a-b.

Şeyhu'l-İslâm Mevlâna Sa'dî Çelebi Vakfı'na müteallik kaydın sûreti, *Vakıflar Genel Müdürlüğü Arşivi* (Ankara), Defter no: 1760/1, s. 115-116.

Yusuf Alemdar'ın **kıraat dersleri**nin sûretinin çıkarıldığı *ödev defteri*, İstanbul 1984.

B- KAYNAK VE ARAŞTIRMALAR

Kur'ân-ı Kerîm.

ABDÜLBÂKÎ, Muhammed Fuad, *el-Mu'cemü'l-Müfehres li Elfâzi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Çağrı Yayınları (Ofset Baskı), İstanbul 1987.

AKAKUŞ, Recep, *İslâm'da Kur-an Öğretimi ve Gönenli Mehmed Efendi*, Sahhaflar Kitap Sarayı, İstanbul, trz.

AK İktisat Ansiklopedisi, Komisyon, Ak Yayınları, İstanbul 1973, I-II c.

ALEMDAR, Yusuf, *XV-XVI. Asırlarda İstanbul Dâru'l-Kurrâ'ları*, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara 1996.

ARABACI, Caner, *Osmanlı Dönemi Konya Medreseleri (1900-1924)*, Konya Ticaret Odası Yayınları, Konya 1998.

ARSLAN, Ali, *Dârülfünun'dan Üniversite'ye*, Kitabevi Yayınları, İstanbul 1995.

ÂSIM, Mütercim Ahmed, *Kâmûs Tercü/-emesi*, Matbaa-i Bahriyye, yer yok, 1305, I-IV c.

el-ASKALÂNÎ, Hâfız Ahmed b. Ali İbn HACER, *Fethu'l-Bârî bi-Şerh-i Sahîhi'l-Buhârî* (tahkik: Abdulaziz b. Abdillah b. BÂZ), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1996, Mukaddime+Tevcîh+I-XV+Fehâris c.

ATÂÎ, Atâullah Nev'îzâde, *Hadâiku'l-Hakâik fî Tekmileti'ş-Şekâik/Şekâik-i Nu'maniyye ve Zeyilleri II* (neşre haz. Abdülkadir ÖZCAN), Çağrı Yayınları, İstanbul 1989/1409.

ATAN, Abdullah Hikmet, *Dâru'l-Hadis Müessesesinin Ortaya Çıkışı ve İlk Dönem Dımaşk Dâru'l-Hadisleri*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1993.

ATAY, Hüseyin, *Osmanlılarda Yüksek Din Eğitimi/Medrese Programları-İcâzetnâmeler-Islahat Hareketleri*, Dergâh Yayınları, İstanbul 1983.

ATEŞ, Süleyman, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, Yeni Ufuklar Neşriyat, yer ve trz., I-XII c.

el-AYNÎ, Bedruddin Ebû Muhammed Mahmûd b. Ahmed, *Umdetü'l-Kârî Şerhu Sahîhi'l-Buhârî*, Dâru'l-Fikr, yer ve trz., I-XXV c./12 k.

AYVANSARÂYÎ, Hâfız Hüseyin, *Hadîkatü'l-Cevâmi'* (Zeyli ile birlikte neşre haz. Ali SATI), İstanbul 1281/1865, I-II c.

_____, *Camilerimiz Ansiklopedisi* (Açıklama ve İlâveleriyle yayına haz. İhsan ERZİ), Tercüman Yayınları, İstanbul 1987, I-II c.

BALTACI, Cahid, *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi İslâm Kurumları Tarihi Ders Notları*, yer ve trz.

_____, *XV-XVI. Asırlarda Osmanlı Medreseleri/Teşkilât-Tarih*, İrfan Matbaası, İstanbul 1976.

BAKTIR, Mustafa, *İslâm'da İlk Eğitim Müessesesi SUFFA ASHABI*, Cihan Yayınları, İstanbul 1984.

BAZMÛL, Muhammed b. Ömer b. Sâlim, *el-Kırâât ve Eseruhâ fi't-Tefsîr ve'l-Ahkâm*, Dâru'l-Hicre, Riyad 1996, I-II c.

el-BENNÂ, Ahmed b. Muhammed Ahmed b. Abdulganî ed-DİMYÂTÎ, *İthâfu Fudalâi'l-Beşer bi'l-Kırââti'l-Erba'a Aşer/Müntehe'l-Emânî ve'l-Meserrât fî Ulûmi'l-Kırâât* (takdim ve tahkik: Şa'bân Muhammed İSMAİL), Âlemü'l-Kütüb, Beyrut 1987, I-II c.

BİLGE, Mustafa, *İlk Osmanlı Medreseleri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1984.

el-BUHÂRÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. İsmail b. İbrahim, *Sahîhu'l-Buhârî* (tahkik: Abdülaziz b. Abdillah b. BÂZ), Dâru'l-Fikr, yer yok, 1991, I-VIII+fehâris c./5 k.

Büyük Larousse Sözlük ve Ansiklopedisi, Gelişim Yayınları, yer yok, 1986, I-XX c.

CEBECİOĞLU, Ethem, *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*, Rehber Yayınları, Ankara 1997.

CERRAHOĞLU, İsmail, *Tefsir Usûlü*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 1985.

el-CEVHERÎ, İsmail b. Hammâd, *Tâcu'l-Luğa ve Sıhâhu'l-Arabiyye (es-Sıhâh)*, (tahkîk: Ahmed Abdulgafûr ATTÂR), Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1990, Mukaddime+I-VI c.

ÇELEBİ, Ahmed, *İslâmda Eğitim-Öğretim Tarihi* (çev. Ali YARDIM), Damla Yayınevi, İstanbul 1976.

ÇETİN, Abdurrahman, *Kıraatların Tefsire Etkisi/Kur'ân'ın Farklı Yorumlar(-nmas)ına Tesir Eden Kıraatlar*, Marifet Yayınları, İstanbul 2001.

_____, *Kur'an Okuma Esasları -Tecvîd-*, Aksa Yayınları, Bursa 1997.

ÇETİN, Nihad M., *Eski Arap Şiiri*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Şarkıyat Enstitüsü Yayınları, İstanbul 1973.

ed-DÂNÎ, Ebû Amr Osman b. Saîd, *el-Mukni' fî Resm-i Mesâhifi'l-Emsâr mea Kitâbi'n-Nukat* (tahkik: Muhammed es-Sâdık KAMHÂVÎ), Mektebetü'l-Külliyâti'l-Ezheriyye, Kahire 1978.

DEVELLİOĞLU, Ferit, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik LÛGAT* (yayına haz. Aydın Sami GÜNEYÇAL), Aydın Kitabevi Yayınları, Ankara 1997.

DOĞAN, D. Mehmet, *Büyük Türkçe Sözlük*, Ülke Yayınları, İstanbul 1994.

DRAZ, Muhammed Abdullah, *En Mühim Mesaj Kur'an* (çev. Suat YILDIRIM), Akçağ Yayınları, Ankara 1985.

Ebû DÂVÛD, Süleyman b. el-Eş'as es-Sicistânî, *Sünen-i Ebî Dâvûd* (Dirâse ve fihris: Kemal Yûsuf el-HÛT), Dâru'l-Cinân ve Müessesetü'l-Kütübi's-Sekâfiyye, Beyrut 1988, I-II+fehâris c.

ERGİN, Osman (Nuri), *Türk(iye) Maarif Tarihi*, Eser Kültür Yayınları, İstanbul 1977, I-V c./3 k.

Evliya ÇELEBİ b. Derviş Muhammed Zıllî, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi* (Ahmed CEVDET tab'ı), İstanbul 1314, I-XI c.

_____, *Evliya Çelebi Seyahatnâme'sinin Topkapı Sarayı Bağdat 304 Yazmasının Transkripsiyonu-Dizini* (Neşre haz. Orhan Şaik GÖKYAY), Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 1996, 1. kitap.

el-FÂRÛKÎ, İsmail Râci – el-FÂRÛKÎ, Luis Lâmia, *İslâm Kültür Atlası* (çev. Mustafa Okan KİBAROĞLU - Zerrin KİBAROĞLU), İnkılâb Yayınları, İstanbul 1999.

GÜL, Ahmet, *Osmanlı Medreselerinde Eğitim-Öğretim ve Bunlar Arasında Dâru'l-Hadîslerin Yeri*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1997.

HALİL b. AHMED, Ebû Abdirrahman el-Ferâhîdî, *Kitâbü'l-Ayn* (tahkik: Mehdî el-MAHZÛMÎ - İbrahim es-SÂMİRÂÎ), Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, Beyrut 1988, I-VIII c.

HAMİDULLAH, Muhammed, *İslâm Peygamberi* (çev. Salih TUĞ), İrfan Yayınevi, İstanbul 1993, I-II c.

_____, *K'ur'anı Kerîm Tarihi* (çev. Salih TUĞ), Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

HANÇERLİOĞLU, Orhan, *Felsefe Sözlüğü*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1996.

HASKAN, Mehmet Nermi, *Eyüp Tarihi II/Eyüp Medreseleri ve Mektepleri*, Türk Turing Turizm İşletmeciliği Vakfı Yayınları, İstanbul 1993.

HIZLI, Mefail, *Bursa Mahkeme Sicillerine Göre XIV-XVI. Yüzyıllarda Bursa Medreseleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktora Tezi, Bursa 1991.

el-HİNDÎ, Ali b. Hüsâmüddîn b. Abdilmelik el-Müttekî, *Müntehab Kenzü'l-Ummâl fî Süneni'l-Akvâl ve'l-Ef'âl*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1990, I-VI+ 2 fehâris c.

HİZMETLİ, Sabri, *İslâm Tarihi (Başlangıçtan İlk Dört Halife Devri Sonuna Kadar)*, Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Yayınları, Ankara 1991.

HÜSÂMEDDİN, Abdî-zâde Hüseyin, *Amasya Tarihi I* (Sadeleştirenler: Ali YILMAZ - Mehmet AKKUŞ), Amasya Belediyesi Kültür Yayınları, Ankara 1986.

el-ISBEHÂNÎ, Hüseyin b. Muhammed er-Râğıb, *el-Müfredât fî Ğarîbi'l-Kur'an*, Kahraman Yayınları (Ofset Baskı), İstanbul 1986.

İbn HİŞAM, Ebû Muhammed Abdülmelik el-Muâfirî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye/Sîretü'bn-i Hişâm* (tahkik, tahric, fihris: Cemâl SÂBİT - Muhammed MAHMÛD - Seyyid İBRAHİM), Dâru'l-Hadîs, Kahire 1996, I-V c.

İbn MÂCE, Ebû Abdillah Muhammed b. Muhammed b. Yezîd el-Kaznevî, *Sünenü'bn-i Mâce* (tahkik ve ta'lîk: M. Fuad ABDÜLBÂKÎ), Dâru'l-Hadîs, Kahire 1994, I-II c.

İbn MANZÛR, Cemâlüddin Muhammed b. Mükrim, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdır, Beyrut 1994, I-XV c.

İbn MÜCÂHİD, Ebû Bekr Ahmed b. Musâ b. el-Abbâs, *Kitâbü's-Seb'a fi'l-Kırâât* (tahkik: Şevkî DAYF), Dâru'l-Meârif, Kahire 1988.

İbn SA'D, Ebû Abdillah Muhammed, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* (takdim: İhsan ABBÂS), Dâru Sâdır, Beyrut 1985, I-IX c.

İbnü'l-CEZERÎ, Şemsüddîn Ebu'l-Hayr Muhammed b. Muhammed, *Ğâyetü'n-Nihâye fî Tabakâti'l-Kurrâ* (indeks: Otto PRETZL, neşre haz.: H. V. Gotthelf BERGSTRASSER), Dâru's-Saâde, Kahire 1932-1933, I-II c.

_____, *en-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr* (tashih: Ali Muhammed ed-DIBÂ'), Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, yer ve trz., I-II c.

....., *Takrîbü'n-Neşr fi'l-Kırââti'l-Aşr* (tahkik ve takdim: İbrahim Utve AVZ), Dâru'l-Hadîs, Kahire 1992/1412.

İbnü'l-ESÎR, İzzüddîn Ebu'l-Hasen Muhammed b. Abdilvâhid eş-Şeybânî, *el-Kâmil fi't-Târîh*, Dâru'l-Fikr - Dâru Sâdır, Beyrut 1979, I-XII+fehâris c.

İZGİ, Cevat, *Osmanlı Medreselerinde İlim*, İz Yayıncılık, İstanbul 1997, I-II c.

İZMİRLİ, İsmail Hakkı, *Tarih-i Kur'an (Kuranı Kerimin Tarihi)* (mukaddime: Celâleddin İZMİRLİ), Böre Yayınevi, İstanbul 1956.

KARAÇAM, İsmail, *Kıraat İlminin Kur'an Tefsirindeki Yeri ve Mütevatir Kıraatların Yorum Farklılıklarına Etkisi*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1996.

_____, *Kur'ân-ı Kerîm'in Fazîletleri ve Okunma Kâideleri -Mufassal Tecvîd-*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1991.

_____, *Kur'ân-ı Kerîm'in Nüzûlü ve Kırâati*, Nedve Yayınları, Konya-Emek Matbaası, İstanbul 1981.

_____, *Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Kıraat Ders Notları*, yer ve trz.

KARMI, Hasan Saîd, *al-Mughnî al-Akbar English-Arabic*, Mektebetü Lübnân, Beyrut 1995.

KÂTİP ÇELEBİ, Mustafa b. Abdillah Hacı Halîfe, *Keşfu'z-Zunûn an Esâmi'l-Kütüb ve'l-Fünûn*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî (Maarif Matbaası, İstanbul 1941 neşrinden ofset baskı), Beyrut, trz., I-VI c.

el-KATTÂN, Mennâ', *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Müessesetü'r-Risâle, Beyrut 1993.

KAZICI, Ziya, *İslâm Müesseseleri Tarihi*, Kayıhan Yayınları, İstanbul 1991.

el-KETTÂNÎ, Abdülhayy, *Nizâmü'l-Hükûmeti'n-Nebeviyye/et-Terâtibü'l-İdâriyye*, Dâru'l-Kitâbi'l-Arabiyye, Beyrut, trz., I-II c.

KOÇER, Hasan Ali, *Türkiye'de Modern Eğitimin Doğuşu ve Gelişimi (1773-1923)*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1992.

KOÇYİĞİT, Talât, *Hadîs Usûlü*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 1997.

KONYALI, İbrahim Hakkı, *Âbideleri ve Kitâbeleriyle ÜSKÜDAR TARİHİ II*, Türkiye Yeşilay Cemiyeti Yayınları, İstanbul 1977.

_____, *Âbideleri ve Kitâbeleri İle KARAMAN TARİHİ*, Yeni Kitap Basımevi, Konya 1964-1965.

KÖKSAL, M. Asım, *İslâm Tarihi/Hz. Muhammed ve İslâmiyet/Mekke Devri*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1973.

_____, */Medine Devri*, İrfan Yayınevi, İstanbul 1975, I-XI c.

el-KURTUBÎ, Abdullah b. Muhammed b. Abdilberr, *et-Temhîd limâ fî'l-Muvatta' mine'l-Meânî ve'l-Esânîd* (tahkîk: Komisyon), Cemâliye 1982, I-XXVI c.

el-KURTUBÎ, Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed el-Ensârî, *el-Câmi' li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, Dâru İhyâi't-Türâsi'l-Arabî, Beyrut 1985, I-XX c.

KÜÇÜKKALAY, Hüseyin, *Kur'an Dili Arapça*, Manevî Değerleri Koruma ve İlim Yayma Cemiyeti Neşriyatı, Konya 1969.

LANE, Edward William, *An Arabic-English Lexicon*, Librairie Du Liban, Beyrut 1980, I-VIII c.

el-MAKDİSÎ, Şihâbüddîn Abdurrahman b. İsmail Ebû ŞÂME, *el-Mürşidü'l-Vecîz ilâ Ulûm Tetealleku bi'l-Kitâbi'l-Azîz* (tahkik ve dirâse: Velîd Müsâid et-TABATABÂÎ), Mektebetü'l-İmâm ez-Zehebî, Kuveyt 1993.

MECDÎ, Mehmed Efendi, *Hadâiku'ş-Şekâik/Şekâik-i Nu'mâniyye ve Zeyilleri I* (neşre haz. Abdülkadir ÖZCAN), Çağrı Yayınları, İstanbul 1989/1409.

el-MEKKÎ, Takıyyüddîn Muhammed b. el-Fehd, *Zeylü Tabakâti't-Tezkireti'l-Huffâz li'z-Zehebî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye (Zehebî'nin Tabâkât'ının V. cildi olarak yayınlanmış), Beyrut, trz.

MENGÜŞOĞLU, Takıyyettin, *Felsefeye Giriş*, Remzi Kitabevi, İstanbul 1992.

el-Mu'cemü'l-Arabî el-Esâsî, Komisyon, Larousse Yayınları, yer ve trz.

Muhammed EMÎN, Ebû'l-Âkif Abdullah Efendî-zâde, *Umdetü'l-Hallân fî İdâh-ı Zübdeti'l-İrfân* (İstanbul 1287 tab'ından ofset baskı), yer ve trz.

MUHAYSIN, Muhammed Sâlim, *Fî Rihâbi'l-Kur'âni'l-Kerîm*, Mektebetü'l-Ezheriyye, Kahire 1401/1980, I-II c.

el-Müncid fi'l-Luğa ve'l-A'lâm, Beyrut 1992.

MÜSLİM, Ebû'l-Huseyn b. el-Haccâc el-Kuşeyrî en-Nîsâbûrî, *Sahîh-i Müslim* (tahkik ve ta'lik: Musa Şahin LÂŞÎN - Ahmed Ömer HÂŞİM), Müessesetü İzzüddîn, Beyrut 1987, I-V c.

en-NESÂÎ, Ebû Abdirrahman Ahmed b. Şuayb b. Dinar, *Sünenü'n-Nesâî bi-Şerh-i's-Suyûtî ve Hâşiyeti's-Süddî* (neşre haz. Abdülfettah Ebû GUDDE), Dâru'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, Beyrut 1994, I-VIII+fehâris c./5 k.

en-NİSABURÎ, Ebû Abdillah Muhammed el-HÂKİM, *el-Müstedrek ale's-Sahîhayn* (dirâse ve tahkik: Mustafa Abdülkâdir ATA), Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1990, I-IV c.

NÖLDEKE, Theodor, *Kur'an Tarihi* (çev. ve düzenleyen: Muammer SENCER), İlke Yayınları, İstanbul 1970.

en-NUAYMÎ, Abdülkâdir b. Muhammed ed-Dımeşkî, *ed-Dâris fî Târîhi'l-Medâris* (tahkik: Cafer el-HİNÂ), Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dînîyye, yer yok, 1988, I-II c.

Örnekleriyle Türkçe Sözlük, Komisyon, M.E.B. Yayınları, Ankara 1995-1996, I-IV c.

ÖZTÜRK, Nazif, *Türk Yenileşme Tarihi Çerçevesinde VAKIF MÜESSESESİ*, Türkiye Diyânet Vakfı Yayınları, Ankara 1995.

PAKALIN, Mehmet Zeki, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, M.E.B. Yayınları, İstanbul 1946, I-III c.

es-SÂLİH, Subhî, *Hadis İlimleri ve Hadis Istılahları* (çev. M. Yaşar KANDEMİR), İstanbul 1996.

_____, *Mebâhis fî Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru'l-İlm li'l-Melâyîn, Beyrut 1990.

SÂMİ, Şemseddin, *Kâmûs-i Türkî*, İkdam Matbaası, Dersaâdet 1317-1318, I-II c.

SEZGİN, Fuad, *Târîhu't-Türâsi'l-Arabî* (Arapça'ya çev. Mahmûd Fehmî HİCÂZÎ), Câmiatü'l-İmâm Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye, Riyad 1991, I-XII c./9 k.

es-SUYÛTÎ, Celâlüddin Abdurrahman, *el-İtkân fî Ulûmi'l-Kur'an*, Dâru İbn Kesîr ve Dâru'l-Ulûmi'l-İnsâniyye, Beyrut 1993, I-II c.

et-TABERÎ, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr, *Câmiu'l-Beyân an Te'vîl-i Âyi'l-Kur'an*, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1988, I-XV c.

_____, *Târîhu'r-Rusül ve'l-Mülûk/Târîhu't-Taberî* (tahkik: Muhammed Ebu'l-Fazl İBRAHİM), Dâru'l-Meârif, Kahire 1987, I-IX+Züyûl c.

TAŞKÖPRÎZÂDE, İsâmüddîn Ebu'l-Hayr Ahmed b. Mustafa Efendi, *Mevdûâtü'l-Ulûm* (çev. Kemâluddîn MUHAMMED Efendi), İkdam Matbaası, İstanbul 1313, I-II c.

TEMEL, Nihat, *Kırâat ve Tecvîd Istılahları*, Marmara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 1997.

TETİK, Necati, *Başlangıçtan IX. Hicrî Asra Kadar Kırâat İlmi'nin Ta'limi*, İşaret Yayınları, İstanbul 1990.

et-TİRMİZÎ, Ebû İsa Muhammed b. İsa b. Sevre, *el-Câmiu's-Sahîh Sünenü't-Tirmizî*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1987, I-V c.

TUT, Faruk, *Osmanlılar'da İmam-Hatiplik Müessesesi*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 1991.

Türk Ansiklopedisi, Komisyon, M.E.B. Yayınları, Ankara 1975, I-XXXIII c.

Türkiye 1. Din Eğitimi Semineri (23-25 Nisan 1981), İlâhiyat Vakfı Yayınları, Ankara, trz.

UĞUR, Mücteba, *Ansiklopedik HADİS TERİMLERİ Sözlüğü*, T.D.V. Yayınları, Ankara 1992.

ULUDAĞ, Süleyman, *Tasavvuf Terimleri Sözlüğü*, Marifet Yayınları, İstanbul 1995.

UNAT, Faik Reşit, *Türk Eğitim Sisteminin Gelişmesine Tarihî Bir Bakış*, M.E.B., Ankara 1964.

UZUNÇARŞILI, İsmail Hakkı, *Osmanlı Devletinin İLMİYE TEŞKİLÂTI*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1988.

ÜNLÜ, Demirhan, *Kur'ân-ı Kerîm'in Tecvîdi*, Ankara, trz.

ÜNVER, A. Süheyl, *Fatih, Külliyesi ve Zamanı İlim Hayatı*, İstanbul Üniversitesi Yayınları, İstanbul 1946.

WATT, William Montgomery, *Modern Dünyada İslâm Vahyi* (çev. Mehmed S. AYDIN), Hülbe Yayınları, Ankara 1982.

YAZIR, Elmalı'lı Muhammed Hamdi, *Hak Dini Kur'an Dili/Yeni Mealli Türkçe Tefsir*, Diyânet İşleri Reisliği Yayınları, İstanbul 1935, I-IX c.

YILDIRIM, Selahattin, *Osmanlı Dönemi Anadolu Muhaddisleri (Hicrî VII-IX. Asır)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Doktara Tezi, İstanbul 1994.

Yüksek Öğretimde Din Bilimleri Sempozyumu (21-23 Ekim 1987), Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi, Samsun 1988.

ez-ZEBÎDÎ, Muhammed Murtaza el-Hüseynî, *Tâcu'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs* (dirâse ve tahkik: Ali RÜŞDÎ), Dâru'l-Fikr, Beyrut 1994, I-XX c.

ez-ZEBÎDÎ, Zeynüddin Ahmed b. Ahmed b. Abdillatif, *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi* (mütercimi ve şârihi: Kâmil MİRAS), Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları, Ankara 1983-1984, I-XII+Kılavuz c.

ez-ZEHEBÎ, Şemsüddîn Ebû Abdillah Muhammed b. Ahmed b. Osman, *Ma'rifetü'l-Kurrâi'l-Kibâr Ale't-Tabakâti ve'l-A'sâr* (neşre haz. Tayyar ALTIKULAÇ), Türkiye Diyânet Vakfı İslâm Araştırmaları Merkezi Yayınları, İstanbul 1995, I-IV c.

ez-ZENCÂNÎ, Ebû Abdillah, *Târîhu'l-Kur'an*, Müessesetü'l-A'lemî li'l-Matbûât, Beyrut 1996.

ez-ZERKÂNÎ, Muhammed Abdülazîm, *Menâhilu'l-İrfân fî Ulûmi'l-Kur'ân*, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, Beyrut 1988, I-II c.

ez-ZERKEŞÎ, Bedruddîn Muhammed b. Abdillah, *el-Burhân fî Ulûmi'l-Kur'ân* (tahkik: Komisyon), Dâru'l-Ma'rife, Beyrut 1994, I-IV c.

ZERZÛR, Adnan Muhammed, *Ulûmu'l-Kur'an/Medhal ilâ Tefsîri'l-Kur'an ve Beyâni İ'câzihi*, el-Mektebü'l-İslâmî, Beyrut 1991.

ZEYDAN, Corci, *İslâm Medeniyeti Tarihi* (çev. Zeki MEGÂMİZ), Doğan Güneş Yayınları - Üçdal Neşriyat, İstanbul 1972-1974, I-V c.

C- MAKALE VE MADDELER

Ahmed HİLMİ, Hocazâde, "**Ravzatu'l-Kurrâ (Mukaddime)/İlm-i Vucûh-i Kırâet**", *Sırât-ı Müstakîm*, İstanbul 6.1327, c. VI, sy. 147, s. 266-267.

_____, "**Razvatu'l-Kurra/Mâ-bâ'd**", *Sırât-ı Müstakîm*, İstanbul 6.1327, c. VI, sy. 148, s. 275-276.

AKAKUŞ, Recep, **"Şeyhu'l-İslâm Sa'dî Çelebi ve Dârü'l-Kurrası"**, *Diyânet Dergisi*, Ankara (Nisan-Mayıs-Haziran) 1989, c. XXV, sy. 2, s. 95-108.

AKOZAN, Feridun, **"Türk Külliyeleri"**, *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1969, sy. 8, y. 1969, s. 303-308.

AKPINAR, Cemil - SARI, Mehmet Ali - APAYDIN, H. Yunus, **"İcâzet"**, *D.İ.A.*, İstanbul 2000, c. XXI, s. 393-403.

AKTEPE, Münir, **"Amcazâde Hüseyin Paşa"**, *D.İ.A.*, İstanbul 1991, c. III, s. 8-9.

ALBAYRAK, Halis, **"Kıraat Sorunu"**, *Dinî Araştırmalar*, Ankara (Eylül-Aralık) 2001, c. IV, sy. 11, s. 19-34.

ALTIKULAÇ, Tayyar, "**İbnü'l-Cezerî**", *D.İ.A.*, İstanbul 1999, c. XX, s. 551-557.

AYDIN, Şennur, **"Amcazade Hüseyin Paşa Külliyesi"**, *D.İ.A.*, İstanbul 1991, c.III, s. 9-10.

BERKÎ, Ali Himmet, **"İSLÂMDA VAKIF/Sahîh ve Gayr-i Sahîh Nev'ileri I"**, *Ankara Üniversitesi İlâhiyat Fakültesi Dergisi*, Ankara 1959, c. VI, sy.1-4, y. 1957, s. 19-26.

BOZKURT, Nebi - TANMAN, M. Baha, "**Dârülkurrâ**", *D.İ.A.*, İstanbul 1993, c. VIII, s. 543-548.

BOZKURT, Nebi - YARDIM, Ali - TANMAN, M. Baha, "**Dârülhadîs**", *D.İ.A.*, İstanbul 1993, c. VIII, s. 527-533.

BUHL, F., "**Kur'ân**", *İ.A.*, M.E.B., İstanbul 1967, c. VI, s. 995-1012.

CHENEB, Moh. Ben, **"İbnülCezerî"**, *İ.A.*, M.E.B., İstanbul 1977, c. V/II, s. 850-851.

"Dâru'l-Huffâzlar Hakkında", Yazarı belli değil, *Sebîlürreşâd*, İstanbul 9 Zilkade 1342/12 Haziran 1340, c. XXIV, sy. 604, s. 95-96.

"Dâru'l-Huffâzların Seddi", Yazarı belli değil, *Sebîlürreşâd*, İstanbul 16 Zilkade 1342/19 Haziran 1340, c. XXIV, sy. 605, s. 103-104.

ÇETİN, Abdurrahman, "**Kur'ân-ı Kerîm'in İndirildiği Yedi Harf**", *İslâmî Araştırmalar*, Ankara (Ocak) 1987, sy. 3, s. 71-88.

_____, "**Peygamberimizin Tilâveti**", *Nesil Dergisi*, İstanbul (Aralık) 1979-(Ocak-Şubat) 1980, y. 4, sy. 39-40-41, s. 26-28.

Ebû HATAB, Seyyid Ahmed Abdülvâhid, **"Elfâzu'l-Kıraâeh fi'l-Kur'âni'l-Kerîm"**, *Mecelletü Câmiati'l-İmam Muhammed b. Suûd el-İslâmiyye*, Riyad 1996, sy. 16, s. 125-192.

ERÜNSAL, İsmail E., **"Amcazade Hüseyin Paşa Kütüphanesi"**, *D.İ.A.*, İstanbul 1991, c. III, s. 10-11.

GÜNER, Ahmed, **"Asr-ı Saadet'te Mescidler/Camiler ve Fonksiyonları"**, *Bütün Yönleriyle Asr-ı Saadet'te İslâm*, Beyan Yayınları, İstanbul 1994, c. IV, s. 153-226.

İHSANOĞLU, Ekmeleddin, **"Osmanlı Eğitim ve Bilim Kurumları/Müesseseleri"**, *Osmanlı Medeniyeti Tarihi*, Feza - Zaman Yayınları, İstanbul 1999, c. I, s. 221-361.

KARAÇAM, **"Kur'anı Kerim Talimi (İslâmî İlimlerde Ondört Asır)"**, *Nesil Dergisi*, İstanbul (Ekim-Kasım) 1979, y. 4, sy. 37-38, s. 57-59.

KAZICI, Ziya, "**Osmanlılarda İmamlık**", *Nesil Dergisi*, İstanbul 1980, y. 4, sy. 39-40-41, s. 109-111.

KÖKSAL, M. Asım, "**Dâru'l-Erkâm**", *D.İ.A.*, İstanbul 1993, c. VIII, s. 520-521.

KÖPRÜLÜ, Fuad, **"Vakıf Müessesesinin Hukukî Mahiyeti ve Tarihî Tekâmülü"**, *Vakıflar Dergisi*, Vakıflar Umum Müdürlüğü Neşriyatı, Ankara 1942/İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Matbaası, İstanbul 1974, sy. 2, s. 1-35.

NAİM, Ahmed, "**Mukaddime**", *Sahîh-i Buhârî Muhtasarı Tecrîd-i Sarîh Tercemesi ve Şerhi*, Diyânet İşleri Başkanlığı Yayınları – Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara 1984, c. I, s. 5-494.

PEDERSEN, Johs - M.C.B. - KERN, R.A. - DIEZ, Ernest - EYİCE, Semavi, "**Mescid**", *İ.A.*, M.E.B., İstanbul 1993, c. VIII, s. 1-118.

ŞAHİN, Abdussabûr, "**Kur'an Tarihinde Yedi Harf Meselesi/el-Ahrufu's-Seb'a I, II, III**" (çev. Tayyar ALTIKULAÇ), *Diyânet Dergisi (Aylık)*, Ankara 1973, c. VII, sy. 1, s. 11-22; sy. 2, s. 67-72; sy. 3, s. 131-135.

TUĞ, Salih, **"İslâm'da İlk Maarif Müesseseleri ve Bunların Gelişmesi"**, *İslâm Düşüncesi Mecmuası*, İstanbul 1969, y. 2, sy. VII, s. 425-432.

YAZICI, Nesimi, **"Tanzimat ve Abdülhamit Döneminde Din Görevlilerinin Yetişme Ortamı"**, *Diyânet İlmî Dergi*, Ankara 1994, c. XXX, sy. 2, s. 31-38.

YEDİYILDIZ, Bahaeddin, **"Vakıf"**, *İ.A.*, M.E.B., İstanbul 1986, c. VIII, s. 153-172.

YÜCEL, Erdem, "**Amcazâde Hüseyin Paşa Külliyesi**", *Vakıflar Dergisi*, Ankara 1969, c. VIII, s. 249-266.

EKLER

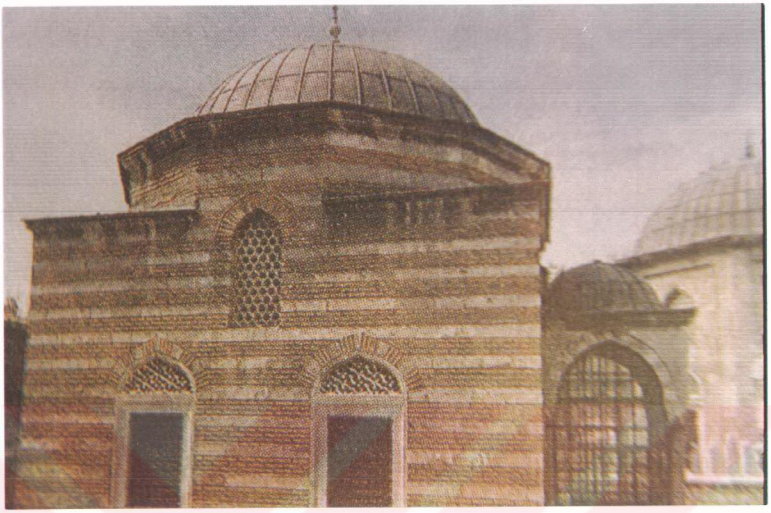

Ek 1 - Sokollu Mehmed Paşa Dâru'l-kurrâsı (Eyüp/İstanbul).

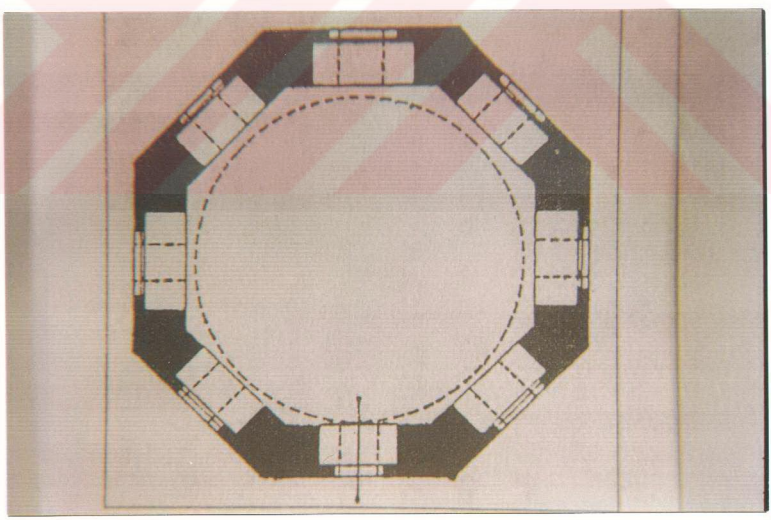

Ek 2 - Cafer Paşa'nın Yaptırdığı Kütahya Dâru'l-kurrâsı'nın Plânı.

Ek 3 - Süleymâniye Dâru'l-kurrâsı (İstanbul).

Ek 4 - Selimiye Dâru'l-hadîsi ve Dâru'l-kurrâsı'nın Selimiye Cami-i Minaresi'nden Görünüşü (Edirne).

Ek 5 - Şeyh Sa'dî Çelebi Dâru'l-kurrâsı (Fatih/İstanbul).

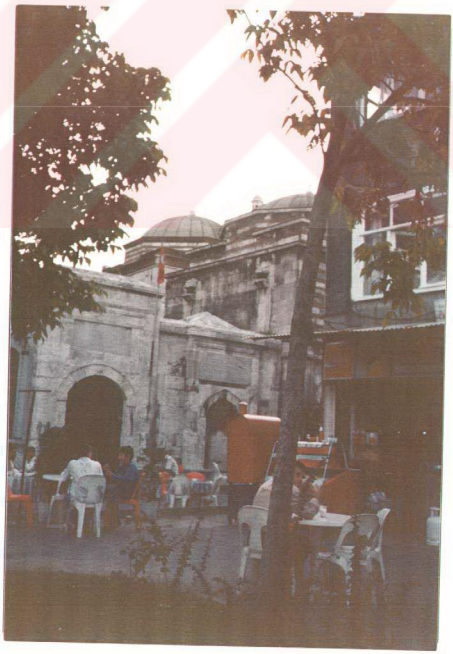

Ek 6 - Amcazâde Hüseyin Paşa Dâru'l-hadîsi ve Dâru'l-kurrâsı'nın Dışarıdan Üst Kısımlarının ve Çevresinin Görünümü (Fatih/İstanbul).

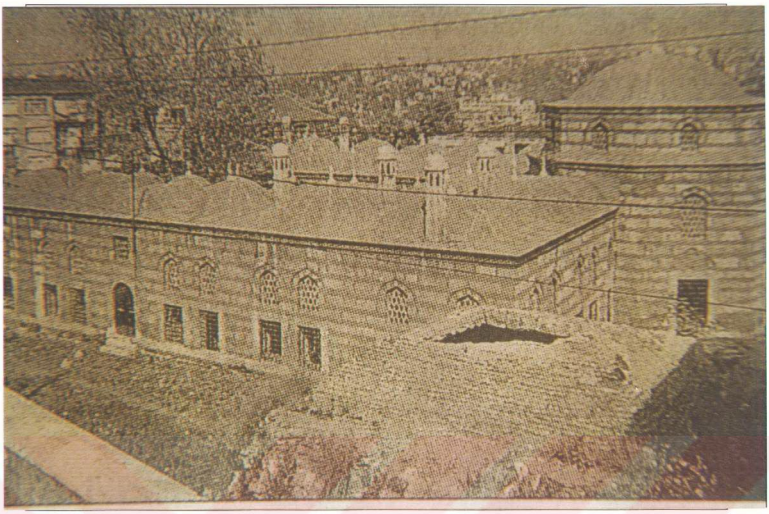

Ek 7 - Hacı Beşir Ağa Dâru'l-hadîsi ve Dâru'l-kurrâsı (Eyüp/İstanbul).

Ek 8 - Amcazâde Hüseyin Paşa Külliyesi: Medrese/Dershane Bölümü (Fatih/İstanbul).

Ek 9 - Amcazâde Hüseyin Paşa Külliyesi: Mescid, Hazîre ve Sebîl Bölümü (Fatih/İstanbul).

هذه اجازة مذكور فيها اسند المشايخ
المتصل ذلك السند بالنبي صلى الله
عليه وسلم عن جبريل عن اللوح
المحفوظ عن رب العالمين
وصلى الله على سيدنا
محمد وعلى آله
وصحبه وسلم
آمين
م

Ek 10 - Sivaslı Şeyh Abdülhamid Rüşdî Efendi'nin (29 Ramazan 1311 Tarihli) Kıraat İcâzetnâmesi'nin Tam Metni.

بسم الله الرحمن الرحيم
الحمد لله الذي جعلنا ممن حفظ القرآن
العظيم. وصيّر أكبر حظنا التعلم
والتعليم. وليس معرفة القرآن
بالإسناد عن الأيمة المتقين.
ومبنا معرفة رواياته وطرقه عن
الجهابذة العارفين أحمده سبحانه
وتعالى أن جعلنا من هذا الحزب
المقربين.

أفضل الأشياء كتاب الله. المنزل على
خير من اجتباه واصطفاه. وكان علم
القراءات التعلق به من أعظم العلوم
مقدارا. وأرفعها شرفا ومنارا. فهو
أولى ما تصرف اليه الهمم العوالي.
وأجل ما تبذل فيه المهج الغوالي. وكان
الإسناد فيه من مهمات الدين. وطلب
العلو فيه قربة من رب العالمين. وأخذ
العلم عن أهله أكبر دليل. ولهذا رغب
فيه أهل العلم الأخيار. واعتنى به
أهل الفضل السادة الأبرار. وكان
الشاطبي

المقربين. وأشهد أن لا إله إلا الله
وحده لا شريك له الملك الحق المبين.
وأشهد أن سيدنا محمدا صلى الله
عليه وسلم عبده ورسوله القائل
الإسناد من الدين. صلى الله عليه وعلى
آله وأصحابه ما اتصل سندنا بهم
أجمعين. صلاة وسلاما دائمين
متلازمين الى يوم الدين. وبعد
فيقول العبد الفقير الراجي من ربه
غفران المساوي. خادم القرآن
الشريف محمد بيومي المنياوي. لما كان

الشاطبي في هذا الفن العظيم روايات
سندكر سندها عن الأيمة الأخيار.
متصلة بالنبي المختار. ورغبت
في تحصيل هذا الفن العظيم. فبعون
الله أتممته على أحسن حال. وأسهل
مقال. فبان للناظرين حسن الروايات.
وكل انسان أتى بما هو آت. فلله الحمد
والشكر على هذه الحالة. التي أقامنا الله
بها من أحسن انتعالة. والله سبحانه
وتعالى المرجو في كل حال لا محالة.
وبعد ان قرأت القراءات طلب مني

ولدنا الفاضل النجيب الفطن اللبيب الراجي
عفو ربه الغني البدري الشيخ عبد الحميد افندي
رشدي الشهير بالكرسي السيواسي الغزيري ان
اسمع له ختمة برواية حفص عن عاصم
من طريق الشاطبية فسمعتها له بالتدقيق
ولما تم بعون الله على التحقيق طلب
مني الاجازة فاستخرت الله العظيم
واجزته على ذلك والتزمت ان اذكره
له مشايخي ومشايخهم فهو أخذ مني
وانا اخذت من الشيخ علي الشبراوي
وهو أخذ من الشيخ احمد بن محمد الشهير
بسلمونة

بسلمونة وهو أخذ عن الفاضل القطب
الرباني الشيخ سليمان البيباني المالكي
مذهبا جزاهم الله احسن الجزاء ثم
قال قرأت القرآن على سيدي واستاذي
من لعفو الله راجي السيد صالح الزجاجي
قال قرأت القرآن العظيم من طريق
الشاطبية على سيدي السيد علي البدري
قال قرأت القرآن بطريق الشاطبية
على سيدي الشيخ احمد الاسقاطي
الحنفي واجاز لي بالقراءة قال اخذت
ذلك عن الشيخ ابي السعود بن ابي

النور ضاعف الله انواره للجون
وعن العلامة شمس الدين المنوفي
واجاز لي هما والشهاب احمد بن
البناء بجميع ما يجوز لهم قراءته
وهم قد قرؤه على الضياء سلطان
احمد المزاحي وهو قرأ كذلك
على العلامة سيف الدين احمد بن
عطاء الله الفضالي البصير بقلبه
زاد الشهاب عن البناء فقال
وعلى النور علي الشبراملسي وزاد
الشمس المنوفي فقال وعلى ابراهيم
الرشيدي

الرشيدي المعروف بالخياط وهو
والشبراملسي قرأ على سيدي
سيف الدين بن عبد الرحمن بن
العلامة شحاذة اليمني وهو
والفضالي قرأ على والده شحاذة
اليمني وهو قرأ على العلامة الناصر
محمد بن سالم الطبلاوي زاد عبد
الرحمن اليمني وقرأته كذلك على
العلامة شهاب الدين احمد بن
شرف عبد الحق بن محمد السنباطي
والمحب ابي المحبوب بن ابراهيم

السمديسي الحنفي وهما وشيخ
الاسلام قرؤا على الشهاب احمد بن
اسد الاسيوطي زاد شيخ الاسلام
فقال وعلى الذين هم رضوان بن
محمد بن يوسف العقبي والزين
طاهر بن عمر النووي والشهاب
احمد ابن بكر بن يوسف القليقيلي
المعروف باسكندرية وهم والاسيوطي
قرؤا على المتقن الثقة الشمس ابي
الخير محمد بن محمد علي بن يوسف الجزري
الدمشقي رحمة الله على الجميع وقرأت
القرآن

القرآن على المحقق الخاوتي مشرباً
الشافعي مذهباً. الشيخ محمد حسن
الشمنوري وهو قرأ على الحافظ النور
الزميلي وهو قرأ على البقري قطب
زمانه وقرأ شيخه على اليمني وهو
على الوالد كامل مقرئ علي الطبلاوي
شيخ اهل زمانه عن شيخ الاسلام
زكريا الانصاري عن شيخ الشيخ
النووي عن شيخ هذا الفن شمس
الدين محمد الجزري وهو عن المولى
التقي محمد عن نجل ابي علي وهو عن

الامام الشاطبي عن محمد بن هذيل عن
سليمان عن الحافظ ابي عمرو الداني
باسناده السبعة البدور قال ابن
الجزري في التمهيد اسناد قراءة عاصم
ثم قال واما رواية حفص فحدثنا
بها ابو الحسن طاهر بن غلبون المقرئ
قال انبانا بها ابو الحسن علي بن
محمد بن صالح الهاشمي الضرير المقرئ
بالبصرة وقال حدثنا ابو العباس
احمد بن سهل الاشناني وقال لي
قرأت على ابي محمد عبيد بن الصباح
وقال

وقال لي قرأت على حفص وقال لي
قرأت على عاصم وقال ابو عمرو قرأت
بها القرآن كله على شيخنا ابي الحسن
وقال لي قرأت بها القرآن على الهاشمي
وقال قرأت على الاشناني عن عبيد
عن حفص عن عاصم هو عاصم بن
ابي النجود وكنيته ابو بكر تابعي
قرأ على ابي عبد الله ابن حبيب السلمي
وزر بن حبيش الاسدي على عثمان
وعلي وابن مسعود وابي وزيد
رضي الله تعالى عنهم عن النبي صلى الله

عليه وسلم الأخذ عن جبريل عن اللوح
المحفوظ عن رب العالمين فليعرف
قدرها وصل اليه من هذه النعمة
العظيمة والمنة الجسيمة وليعلم
كتاب الله راغبا في الثواب وليخفض
جناحه لمن اتاه طالبا ولا يقتصر
على ما عنده ويترك الازدياد
وقد امر الله سيد العباد فقال
وقل رب زدني علما وليزده العلم
بحاسن اخلاق وحلما واوصيه
بما اوصاني به مشايخي مدى الدهر

من

من تقوى الله في السر والجهر والتحري
بما يرويه واعهد اليه ان لا يأنف
في الرجوع الى اللفظ وان لا يتبع
نفسه هواها فيما منه سقط والله
ناظر في جميع احواله وارجو أن يكون
القرآن شاهدا له لا شاهدا عليه
واسأله الدعوات في الخلوات
والجلوات لي ولوالدي ولمن يلوذ
بي فإني فقير الى ذلك محتاج الى
ما هنالك واسأل الله ان يوفقنا
في القبول والعمل وان ينجينا من

الخطاء والزلل والحمد لله اولا وآخرا
وظاهرا وباطنا وصلى الله على سيدنا
محمد وعلى آله وصحبه اجمعين والحمد لله
رب العالمين هذه اجازة من
الواضع اسمه وختمه في ادناه خادم
القرآن المجيد بالجامع الازهر محمد
بيومي المنياوي الشافعي مذهبا
الشاذلي مشربا لولد الشيخ عبد الحميد افندي رشدي
العزيزي بلدا الحنفي مذهبا

بقراءته حفص عن
عاصم

عاصم من طريق الشاطبية يوم الخميس ١٣١١
٢٩ من رجب

Ek 11 - Yusuf Alemdar'ın Abdurrahman Gürses Hoca'dan Kıraat Dersi Aldığı Sırada (1984) Tuttuğu Ödev/Sûret Defteri'nin Başlangıç Kısmı.

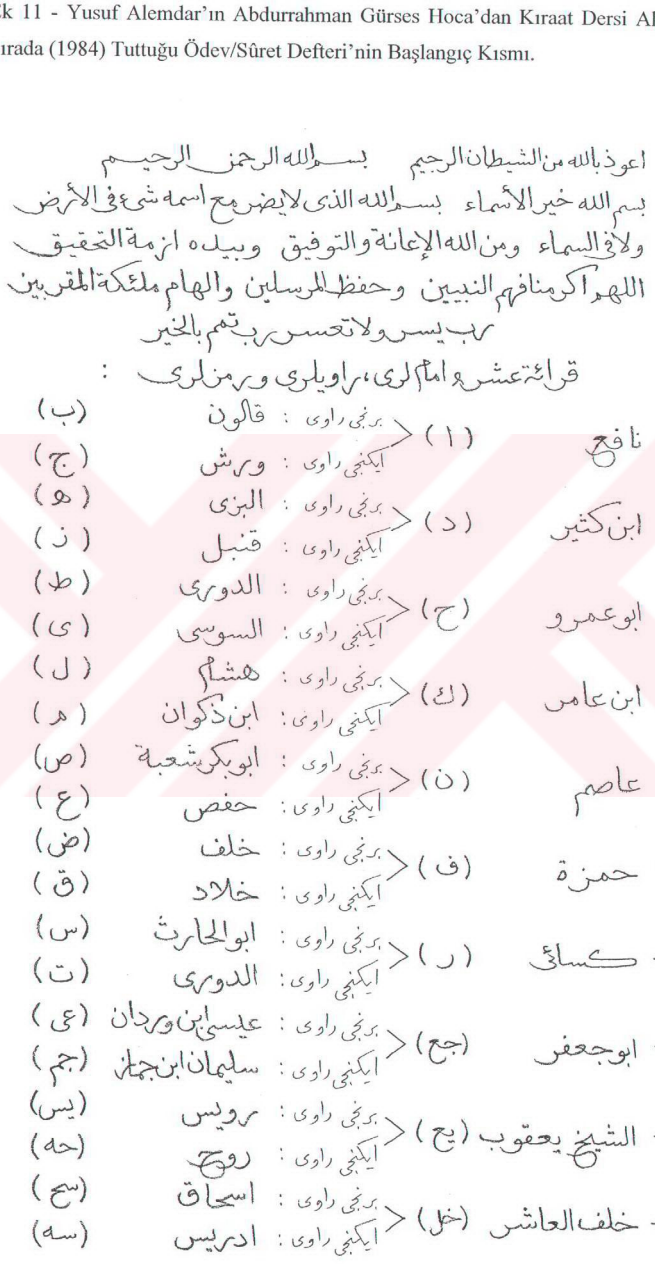

نوط : قرائت عشره ده استانبول طريقى اوزه ره وجوهات قرآنيه يى اوقويا جغز .
استانبول طريقنده احمد الصوفى ملكينى تعقيب ايده جكز .
قرائت عشره ده ايكنجى طريقه ايسه مصر طريقدر . استانبول طريقنك ايكنجى ملكى
ايسه ايتلاف ملكيدر . مصر طريقنده ايسه ايكى ملك واردر : النعيمى وشيخ عطاء الله .

استانبول طريقى: ايتلاف — أحمد الصوفى
مصر طريقى: شيخ عطاء الله — النعيمى

العشر الصور من اول الفاتحة الى آخر الناس . سنة : ١٤٠٥/١٩٨٤

... سورة الفاتحة ...

مالك : بغير الف (ادح ك ف جع) .
الصراط المستقيم : صراط بالسين مكملا اصداف فيهما حيث وقعا (ز يس) وباشمامهما (ض) .
وبالاشمام فى الاول (ق) .
عليهم : بضم الميم التى للجمع فى الوصل مع صلتها بواو حيث وقعت (د جع) وبخلف (ب)
وبضم الهاء التى فى عليهم واليهم ولديهم حيث وقعت (ف) .

اعوذ ..... بسم الله ..... الحمد لله رب العالمين . الرحمن الرحيم .

وصل كل — وصل كل — كلهم — كلهم
قطع كل — قطع كل — مالك يوم الدين .
وصل ثانى — بغير الف — ادح ك ف جع
وصل اول — قطع ثانى — بالالف — ذ ريح خل

اياك نعبد واياك نستعين .
كلهم
اهدنا الصراط المستقيم .
اومبدمعه
بالسين — ز
بضم الهاء — يس
بالاشمام — " — ض
بالاشمام — ف

صراط الذين انعمت عليهم .
اومبدمعه
بضم الهاء — ق حه

... سورة البقرة ...

غير المغضوب عليهم ولا الضالين. بسم الله الرحمن الرحيم. الٓمٓ.

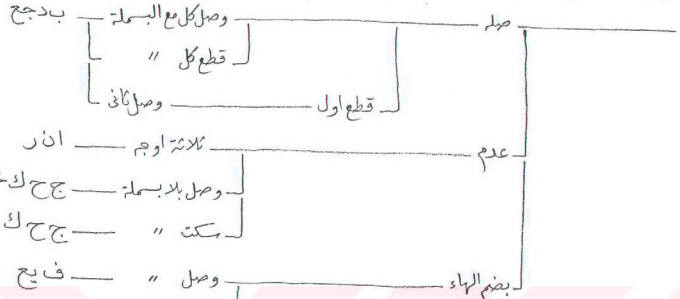

ذلك الكتاب لاريب فيه. هدى للمتقين.

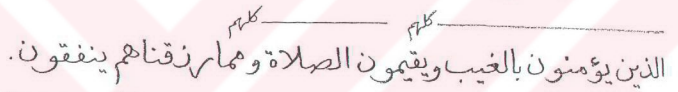

الذين يؤمنون بالغيب ويقيمون الصلاة ومما رزقناهم ينفقون.

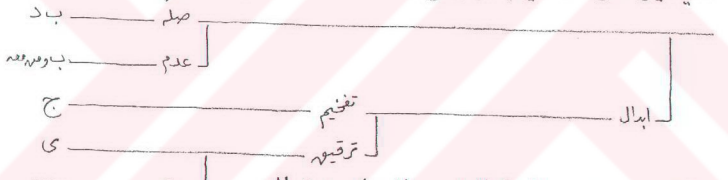

والذين يؤمنون بما انزل اليك وما انزل من قبلك.

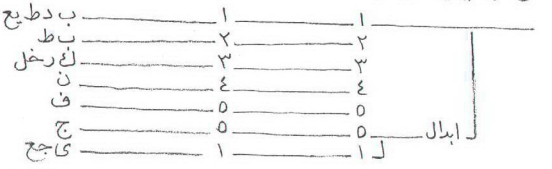

وبالآخرة هم يوقنون.

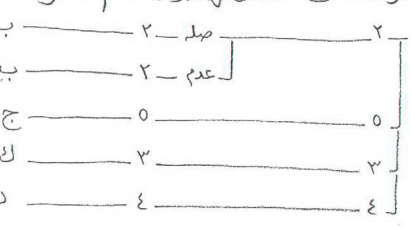

اولئك على هدى من ربهم واولئك هم المفلحون.

Ek 12 - Eğinli Eşrefzâde Muhammed Hulûsî Efendi'nin Hazırladığı (7 Rebîulevvel 1291 Tarihli) Esâmi-i Kurrâ Defteri'nin Yazılı Bölümü'nden üç örnek varak.

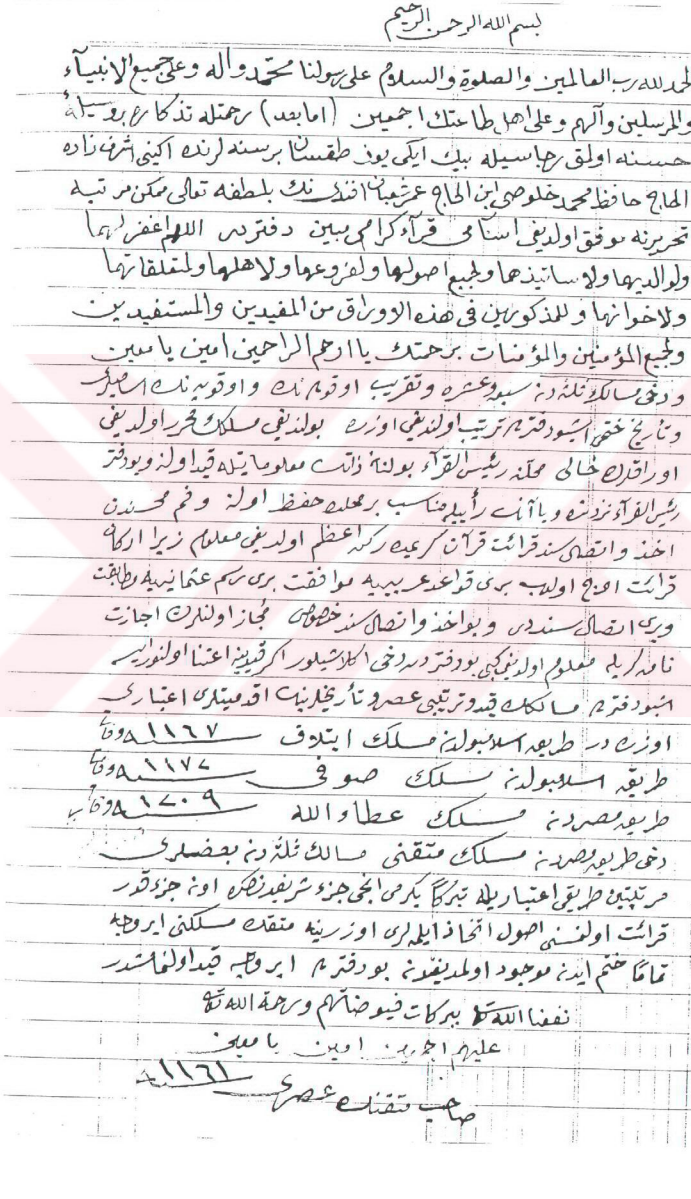

مسلک صوفی

اسکداروہ سلیمیہ امامی حاجی حافظ حسین صبری افندی بدہ حافظ ایلیاس حاجی بدہ اولمشدر.

حافظ اسماعیل افندی بدہ
حافظ شاکر بک بدہ
صوبرماہ امامی حافظ عزیز محمود افندی تقریب ۱۱۷۰
حافظ محمد افندی تقریب ۱۱۷۱
حافظ اسماعیل افندی عشرہ
حاجی حافظ احمد افندی تقریب ۱۱۸۰ ربیع الاخر
حافظ خالد افندی تقریب ۱۱۸۵
حافظ سلیمان افندی تقریب ۱۱۸۹
سلیمیہ دہ کاهی شیخی حافظ سعید افندی عشرہ
حاجی احمد افندی عشرہ
حافظ ولی الدین افندی عشرہ
حافظ احمد پاشا عشرہ
حافظ ابراهیم افندی عشرہ
حافظ احمد افندی بدہ
حافظ ولی الدین افندی عشرہ
حافظ زکی افندی بدہ
اسکداری سید حافظ اسعد وظیفه اسماعیل حقی افندی سوال اولنارق ۱۲۹۹ تقریب اجازه تاریخ

اسکداری حافظ فهمی افندی تقریب بعده سلیمیه امام اولمشدر

مسلسلات اسنيفت

٧٨ ١٢٩١ تاريخه هريه اسبو بولده مسلسل اينوفه بولونوب حياته بوسنايه وفاينه عرده بعضه نوفاته اسعد بزيته انور

مناوا افنديك عبد العلاء

رئيس القراء صاحب السلك وشارح الجزرية والمؤلف الرسالة في وغيره يوسف افندي زاده مرحوم ومغفور
ابو محمد الحاج عبد الله افندي الاوبي بجامع نخلبند ولد ١٠٨٥ فوت ١١٦٧
٧٦
مناوا افنديك بدرس الحاج عبد الله الاوبي فوت ١٢٥٧

رئيس القراء وشارح زبدة الدقائق وغيره الامام بجامع مفتة خاله رضا عبده وواعظ سليمانيه
مرحوم ومغفور الشيخ احمد افندي نور الله تعالى مضجعه ولد ١٢٠٠ فوت ١٢٧٦

واخذ عنه قبصرلي الحاج مصطفى افندي تقريب الجزرية الاظهر (تاريخ اجازته ١٢٤٥ هـ)
طشره وه ساكنه اوتوب وسعادتي متوطنه اولديغندن قدومي معتبر اولملغله
رئيس القراء اوله ماشر

واخذ عنه ايضاً حضرلوس افندي زاده خزير افندي تقريب الى اوائل سورة النساء
اجازته تاريخ ١٢٦٦ هـ
او ارادة الله تعالى

واخذ عنه ايضاً محمد رمي عاكف افندي سبع وعشره وتقريب

واخذ عنه ايضاً نوشهري الحاج حافظ سليمان افندي تقريب على المشبه

واخذ عن الشيخ عاكف افندي ابنه الحافظ محمد ثاقب افندي
عن الموالي واخذ اجازته من التقريب ١٢٩٩ هـ

ÖZET

ALEMDAR, Yusuf, *"Osmanlı'da Dâru'l-Kurrâ Müessesesi ve Kıraat Öğretimi"*, Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Şevki SAKA, VII+188 sayfa.

"Osmanlı'da Dâru'l-Kurrâ Müessesesi ve Kıraat Öğretimi" adını taşıyan bu tez, başta Eğitim Bilimleri ve Kurumlar Tarihi olmak üzere bazı bilim dallarıyla ilişkisi bulunsa dahi, esas itibâriyle Tefsir İlmi ve bunun bir alt disiplini olan Kur'ân-ı Kerîm Kıraati'nin ilgi alanına girer.

Altı asrı aşkın sürede ve üç kıtaya yayılan bir coğrafyada egemenlik kuran Osmanlı Devleti üzerinde -zaman ve mekân bakımından- bir sınırlama yoluna gidilmedi. Açıkçası, konuyu işlerken "Osmanlı ..." kaydına uyularak herhangi yüzyıl(-lar) aralığı ve bölge belirlenmedi; tersine Osmanlı bir bütün olarak ele alındı. Bu doğrultuda dâru'l-kurrâ kurumunun ve Kıraat İlmi tahsilinin o devletteki serüveni -anahatlarıyla- ortaya konuldu. Ancak, İmparatorluğun asıl rengini belli ettiği "Yükseliş Devri" ile çekim merkezi konumundaki "Anadolu Toprakları" (bu arada üç başkent Bursa, Edirne ve özellikle İstanbul), bu araştırmanın da ağırlık noktalarını oluşturdu.

Tez, bir giriş ve üç bölüm hâlinde tasarlandı ve kaleme alındı.

Bu plân doğrultusunda Giriş kısmında; konunun önemi, amacı, kapsamı ve metodu üzerinde duruldu. Ardı-sıra 'araştırmanın omurgası'nı meydana getiren birtakım temel kavramlara değinildi. Bu bahis, 'çalışmanın vazgeçilmezleri' niteliğindeki bazı kaynaklara vurgu yapılarak bitirildi.

Birinci Bölüm'de, kıraatlerin doğuşu ve Kıraat İlmi'nin oluşum süreci ele alındı. Bu bağlamda; Kur'an'ın toplanması ve çoğaltılması, kıraatlerin zuhûru ile Kıraat İlmi'nin teşekkülü ve bu alanda yazılı döneme geçiş hakkında tarihsel bilgiler aktarıldı. Peşinden, zaman içerisinde oluşan kıraat türleri işlenerek bu bölüm sona erdirildi.

İkinci Bölüm'de, araştırmaya ismini veren iki temel ögeden biri olan Dâru'l-Kurrâ Müessesesi inceleme konusu yapıldı. Bu kapsamda, dâru'l-kurrânın tanımı ve tanıtımı yapılmaya çalışıldı. İlâveten, dâru'l-kurrâların Osmanlı öncesi ve Osmanlı dönemi tarihçesine girildi. Buna bağlı olarak, bunların Osmanlı eğitim sistemindeki teşkilât yapısı ve işleyişi incelendi. Nihâyet, bu kurumların niçin ve ne zaman kapandıkları belirtilerek bu bölüm sonuçlandırıldı.

Üçüncü Bölüm ise, tezin ikinci ana unsuru olan Kıraat öğretimine ayrıldı. Bu çerçevede, birtakım deyimlerin izâhını yapmanın ardından, Kıraat İlmi'nin Osmanlı topraklarında başlayan seyri incelendi. Buradan, Osmanlı'da Kıraat tahsilinin -başlangıç ve bitiş aşamaları itibâriyle ve kıraatlerin Osmanlı'da aldığı isim, şekil ve usûl değişiklikleri de gözönünde bulundurularak- nasıl yürütüldüğü; neticede bu sahanın mezunlarının hangi iş kollarında neler yaptıkları ortaya konularak bu bölüm noktalandı.

Genelde bütün Kur'an İlimleri'ni içeren, özelde ise Kıraat İlmi'ne yönelik bir eğitim sunan dâru'l-kurrâlar ve buralarda verilen öğretim, bugüne değin bütün yönleriyle incelenmiş değildir. Araştırma sırasında gözlemlendiği kadarıyla henüz bâkir sayılan bu sahada, daha çok şeylerin söylenmesi gerekmekte ve beklenmektedir. Bu yapıldığı takdirde; bilim, kültür, eğitim, san'at ve medeniyet tarihimiz açısından var olan büyük bir boşluk doldurulmuş olacaktır.

Bu çalışmanın, ilklerden olma özelliği taşıması hasebiyle eksik ve yanlışlardan uzak kalması düşünülemez. Dolayısıyla, bu tür olumsuzlukların hoşgörüyle karşılanması, olumlu eleştiri ve uyarıların da tarafımıza iletilmesi en büyük beklentimizdir.

ABSTRACT

By ALEMDAR, Yusuf, *"The Institution of Dâr al-Qurrâ and The Teaching of Qıraa in The Ottoman"*, PhD Thesis, Supervisor: Prof. Dr. Şevki SAKA, PP: VII+188.

Although this thesis titled "The Institution of Dâr al-Qurrâ and the Teaching of Qıraa in the Ottoman" is connected with some branches of science like the sciences of Education and the history of Institutions foremost, it is fundamentally included in the scope of Commentary and its sub-discipline, the Qıraa of the Qur'an.

While dealing with the subject, we have not entered into the way of confining on the Ottoman State, which had sovereignty for over six centuries in a geographical area expanding to three continents in terms of time and place. Frankly, any region and time period have not been determined; on the contrary, the history of Ottomans has been taken up entirely. In this direction the adventurous progress of the institute of dâr al-qurrâ and the education of qıraa in this state have been displayed with its main lines. But the period of progress in which the empire made its main colour seen, and the Anatolian territories which have been the center of attraction, especially three capitals (Bursa, Edirne and Istanbul) have formed the gravity points of this research.

This thesis has been designed in the form of an introduction and three parts.

In line with this plan, the importance of the subject, its aim, its contents and its method have been concentrated on. Then, the explanation of some fundamental concepts which bring the backbone of this research into being has been dealth with. This subject has been ended by laying stress on some sources that were inevitable for this study.

In part One, the birth of the qırâas and the formation process of the science of qırâa have been dealt with. In this context, the historical information about the collection of the Qur'an and its multiplication, the appearance of the qıraas and the formation of the science of Qıraa and the transformation to the written period in this field has been conveyed. And next, the kinds of qıraa formed in the course of time have been dealt and so this part has been ended.

In Part Two, the Institution of Dâr al-Qurrâ, from which this research has taken its name, has been made a subject for examination. In this context, we have tried to define and introduce dâr al-qurrâ, in addition, we have entered the history of pre-Ottoman and

Ottoman period of dâr al-qurrâs, and being connected with this subject, the functions and organizational structure of these institutions in the educational system of the Ottomans have been examined. And finally, after explaining why and when these institutions were closed, this part has been ended.

The Third Part of the thesis has been allocated to the teaching of Qıraa which is the second main element of this thesis. In this frame, after some explanations were made about the idioms, the progress of Qıraa that started in the Ottoman territories has been examined. From this point, taking into consideration how the education of Qıraa in the Ottomans in terms of its beginning and ending phases was applied, and considering the changes in the names, forms and methods of the qırâas, and displaying what the graduates of this branch did and in which branches of work they worked, this part has been ended.

Dâr al-qurrâs which presented an education which included all sciences of the Qur'an in general, and an education directed to the knowledge of Qıraa in particular, haven't been examined with its all dimensions so far. As far as observed during the research, there are a lot of things to say in this field which is considered untouched yet. If this can be done, a big gap from the angle of our history of science, culture, education, art and civilization will have been filled.

Because this study is one of the first, it can not be considered far from some mistakes and deficiencies. That is why, it is our hope that these kinds of negative points should be met with tolerance. We are open to all criticisms that will be made constructively.

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

TEZE İLİŞKİN ANAHTAR KELİMELER

1. Kur'an
2. Kıraat
3. Osmanlı
4. Dâru'l-kurrâ
5. Eğitim-Öğretim

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ